

MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
İNSAN ve TOPLUM BİLİMLERİ FAKÜLTESİ

ISSN ...

KÖKBİLİĞ

MCBÜ İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi

Cilt: 1

Sayı: 1

MANİSA – 2024

İçindekiler

Sunuş	1
--------------------	---

İnci Enginün

YANKILARIYLA GÖKALP	2
----------------------------------	---

Ramazan Gökbunar

ZİYA GÖKALP VE MİLLİ İKTİSAT / Ziya Gökalp and National Economy	18
--	----

Gürer Gülsevin

ZİYA GÖKALP'İN DİLDE TÜRKÇÜLÜK İLKELERİ / Ziya Gokalp's Principles Of Turkish Nationalism in Language	42
--	----

Ayşe İlker

TÜRK DÜNYASINDA TÜRK LEHÇELERİ ARASINDAKİ FİLOLOJİK İLİŞKİLERİN BUGÜNKÜ DURUMU / Current Situation of Philological Relations Among The Turkish Dialects in Turkic World	52
--	----

Ferhat Karabulut

KAZAK DİLBİLİMCİ KUDAYBERGEN JUBANOV'UN BİLİMSEL ANLAYIŞINDA BAYTURSINULI, SAUSSURE VE MARR'IN ETKİSİ / The Influence of Baytursinuli, Saussure And Marr On The Scientific Understanding of Kazakh Linguist Kudaybergen Jubanov	59
--	----

Abdulkadir Barış

ROMA'NIN VANDAL GENERALİ STILICHO ve ÖLÜMÜ / Stilicho, The Vandal General of Rome and His Death	68
--	----

Buket Tosun

BİZANS-ABBASİ MÜCADELELERİNDE MALATYA / Malatya in The Byzantine-Abbasid Struggles	93
---	----

Selman Çetin

BELGELER IŞIĞINDA MANİSA MEVLEVİHANESİ'NİN GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE GEÇİRDİĞİ ONARIMLAR / Repairs of Manisa Mevlevi Lodge from Past to Present in the Light of Documents	110
---	-----

KÖKBİLİG

Kökbilig

ISSN

Cilt/Volume: 1 – Sayı/Issue: 1 (Aralık/December 2024)

Yayıncı/Publisher

Manisa Celal Bayar Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi /
Manisa Celal Bayar University Faculty of Humanities and Social Sciences

Sahibi/Proprietor

MCBÜ İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Adına / On behalf of MCBU Faculty of
Humanities and Social Sciences

Prof. Dr. Ayşe İLKER

Editör/Editor

Prof. Dr. Hasan AKYOL

Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Emre ÇAKAR

Sekreteryas/Secretariat

Arş. Gör. Dilek AKYAR

Arş. Gör. Açelya Su TÜRKEİ

Kökbilig dergisi, yılda iki sayı yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.

Adres/Address

MCBÜ İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi – Şehit Prof. Dr. İlhan Varank Kampüsü
451410 Yunusemre / MANİSA

Aralık – December 2024 – MANİSA

Kökbilig

ISSN

Yayın Kurulu

- Prof. Dr. Ali AKAR
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
- Prof. Dr. Nazmi AVCI
Manisa Celal Bayar Üniversitesi
- Prof. Dr. Meryem AYAN
Manisa Celal Bayar Üniversitesi
- Prof. Dr. Gökben AYHAN
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
- Prof. Dr. Aylin ÇANKAYA
Manisa Celal Bayar Üniversitesi
- Prof. Dr. Mehmet DENİZ
Uşak Üniversitesi
- Prof. Dr. Kenan ERDOĞAN
Manisa Celal Bayar Üniversitesi
- Prof. Dr. Ramazan GÖKBUNAR
Manisa Celal Bayar Üniversitesi
- Prof. Dr. Nurettin GÜLMEZ
Manisa Celal Bayar Üniversitesi
- Prof. Dr. Ayşe İLKER
Manisa Celal Bayar Üniversitesi
- Prof. Dr. Yusuf SEZGİN
Manisa Celal Bayar Üniversitesi
- Prof. Dr. Ceren ÜNAL
Manisa Celal Bayar Üniversitesi
- Doç. Dr. Ferhat ARSLAN
Manisa Celal Bayar Üniversitesi
- Doç. Dr. Yavuz ÇELİK
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Doç. Dr. Canan GÖNÜLLÜ
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
- Doç. Dr. Osman İYİLİKCİ
Manisa Celal Bayar Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Selçuk ERYATMAZ
Manisa Celal Bayar Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Gülin KAÇA
Ege Üniversitesi

Danışma Kurulu

- Prof. Dr. Serdar AYBEK
Dokuz Eylül Üniversitesi
- Prof. Dr. Fatma Feryal ÇUBUKÇU
Dokuz Eylül Üniversitesi
- Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN
Emekli Öğretim Üyesi
- Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
Ege Üniversitesi
- Prof. Dr. Ayşe İLKER
Manisa Celal Bayar Üniversitesi

Prof. Dr. Metin KILIÇ
Düzce Üniversitesi
Prof. Dr. Semra ÖNCÜ
Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Refik TURAN
Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Uğur ÜNAL
Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Zeynep ÇAKMAKÇI
Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Barış MUTLU
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Üzeyir YASAK
Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet YILDIZ
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Aslan KARAASLAN
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi

KÖKBİLİĞ

Cilt / Vol.: 1 – Sayı / Issue: 1

Aralık / December – 2024

Sunuş

Manisa Celal Bayar Üniversitesi, kurulduğu 1992’den günümüze 15 fakülte, 2 yüksekokul ve 15 meslek yüksekokuluyla bilimsel, sosyal ve kültürel çalışmalarda Ege Bölgesinin en büyük üçüncü üniversitesi haline geldi. 1992 yılındaki ilk kuruluşta “Fen-Edebiyat” adıyla hem Fen Bilimlerini hem de Sosyal Bilimleri aynı çatıda toplayan fakülte, 2023 yılında YÖK’ün kararıyla “Mühendislik ve Doğa Bilimleri” ve “İnsan ve Toplum Bilimleri” fakülteleri olarak ayrıldı. İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, bir yaşını yakın zamanda doldurduğu halde tecrübe, bilimsel çalışmalar, sosyal ve kültürel etkinlikler yönünden neredeyse 32 yıllık bir birikime sahip. Çünkü, on bölümümüz “Fen-Edebiyat”ın “Edebiyat” çatısından aldığı kıymetli bir bilimsel mirasa sahip ve bilim insanlarımızın çoğu da kuruluştan itibaren bölümlerine emek vermiş öğretim üyelerimiz. Otuz yıldan bu yana bilim insanı varlığımıza genç arkadaşlarımız, araştırmacılarımız katılıyor ve kurumsal hafıza denilen o kıymetli havuzda ülkemizin ve üniversitemizin geleceğine önemli bilimsel ve sosyal katkılar veriyorlar.

Sosyal Bilimler alanındaki çalışma ve araştırmaların sonuçları anlık ve hemen görünür nitelikte olmaz çoğunlukla. Bu sebeple de ülkelerin ve devletlerin geleceklerinde bu çalışmalar birer deniz feneri işlevi görürler. Yerleşkemizin hemen karşısındaki Yunt Dağları biz sosyal bilimciler için hem filolojik ve folklorik hem tarihsel ve coğrafi hem de sosyolojik, arkeolojik ve sanat tarihi açılarından paha biçilmez bir araştırma ve inceleme alanıdır. İşte on bölümümüzdeki bilim insanlarımızla yeni araştırmalara temel olsun ve coğrafyamızda köklenelim diye KÖKBİLİĞ dergisini yayımlamaya başlıyoruz. Yerelden ulusala ve ulusaldan uluslararasına doğru yol alacak dergimiz “Hakemli Uluslararası Dergi” hüviyetini kazanıncaya kadar hepinizin desteğini bekliyoruz.

Dergi için Manisa Celal Bayar Üniversitesi Senatosunun onayından sonra hazırlık çalışmalarına başlandı. İlk sayının editörleri Prof. Dr. Hasan Akyol ve yazı işlerini yürüten Arş. Gör. Dilek Akyar ve Arş. Gör. Açelya Su Türkeli, bu ilk sayı için çok emek sarf etti. Onlara ve yazıları ile dergimizi destekleyen akademisyen arkadaşlarımıza teşekkür ediyor, hepinizi bilimin aydınlık ışığında buluşmaya davet ediyorum.

Prof. Dr. Ayşe İLKER
Dekan

KÖKBİLİĞ

Cilt / Vol.: 1 – Sayı / Issue: 1

Aralık / December – 2024

YANKILARIYLA GÖKALP*

İnci ENGİNÜN**

Gökalp yüz yıl önce öldü. Ama onun adına her yerde rastladık. Kitapları raflarda daima yer aldı. Onları okuyanların bakış açıları tazelendi, eskiyi, bugünü ve geleceği başka türlü hayal etmeye başladılar. Sıradan bir fert ölümünden yüz yıl sonra hatırlayabilir zira aradan en az üç hatta dört nesil geçmiştir ve Bilge Kagan'ın unutulmaz cümlesiyle “oğullar babaları gibi” değildirler. Ancak bir topluma yön vermek, tarihin yepyeni oluşumların başında ortaya çıkıp “Türkleşmek” umdesini hem kültür hem de bilinçlere yerleştiren bir yol gösterici, adeta bir mehdiyi unutmak nasıl olur? Bugün böylesine müstesna bir kişinin yüzüncü ölüm yılı dolayısıyla toplandık. Bilmiyorum onu kim hangi yazılarıyla, hangi kurumlar hangi etkinlikleriyle anmaktalar?

Yaşarken ondan Gökalp Ziya Bey veya kısaca Ziya Bey diye söz ederlerdi. Ama zamanla biz ona Ziya Gökalp adını uygun gördük, hatta erkek kardeşleri ve kızlarından Hürriyet de Gökalp'ı kendilerine soyadı olarak almışlar. Gökalp onun takma adlarından biriydi ama çağrışımı insanı Türk tarihinin derinliklerine götürüvermektedir. Kim bilir belki onu ortak bilincimiz Gök Tanrı'nın Türk ulusu yok olmasın diye gönderdiği bir “alp” olarak kabullendi. Bu sözlerim eminim sizlere de Bilge Kağan'ın anne ve babasının Gök Tanrı tarafından Türk ulusu yok olmasın diye gönderdiğini belirten yazıtındaki cümlesini hatırlatmıştır.

Gökalp kimdi?1876'da Diyarbakır'da doğmuş. Babası kültürlü bir adam. Oğlunun eğitimiyle ilgilenir, onu okumalarında serbest bırakır. Önce halk hikâyeleri, destanlardan başlayan Gökalp felsefe kitaplarına kadar ulaşır. Onları okuyabilmek için yine çevresinin yardımıyla Fransızca öğrenir. Okuma alışkanlığı bir kere edinilince onu durdurmak artık imkânsızdır. Kendi diliyle yazılanlar da yetmez ve ötesine geçer, her okuduğu onun zihnini genişletir, sorularını arttırır. Öyle ki Diyarbakır'daki evi zamanla bütün Avrupa sosyolog ve filozoflarının kitaplarıyla dolar.¹ Onları

* Bu makale, 17 Ekim 2024 tarihinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi'nde düzenlenen Ziya Gökalp panelinde sunulan bildirinin düzenlenmiş halidir.

** Prof. Dr. Emekli Öğretim Üyesi.

¹ Öyle ki 1959'deDiyarbakır'ı ziyaret eden bir Fransız ataşemiliteri (karacı albay) Gökalp'ın müze olan evine götürüldüğünde önce kayıtsızca çevresine bakarken gördüğü kitaplarla heyecanlanır ve “Bunlar benim babamın okuduğu kitaplar” diye bağırır ve babasının “önemli bir bilim insanı” olduğunu

uyandırdıkları soruları cevaplandırmak için de okumak, düşünmek ve yazmak gerekir. Ve Gökalt makale, masal ve şiirler yazar. Bunların hepsi birbiriyle bağlantılıdır. Diyarbakır’da *Peyam* gazetesinde yazar, İstanbul’a gelince döneminin gençleriyle birlikte gösterilere katılır. Yakalanır, hapiste de kendisine yararlı olacak biriyle karşılaşır. Vaktini boş geçirmeyen, kendisini kapıp koyuvermeyen bir adamdır. Her durumda iradesini kuvvetlendirecek bir şeyler bulur. Hayatta insanın başına her ne gelirse gelsin ondan yararlanmak mümkündür inancındadır.

Ömer Seyfettin ve Ali Canip ile tanışınca, bu üç kafa dengi arkadaş Türkleşmek hareketinin en önemli noktasının Türkçe olduğunda anlaşılır. Okuma yazma oranının az olduğu o günlerde Türkçe Osmanlı Devleti’nin her yanında konuşulsa da yazıda yapma bir dil, Osmanlıca kullanılmaktadır. Osmanlıca medresenin etkisiyle Arapça, tekkelerin etkisiyle Farsçanın istilasına uğramış Türkçedir. Onun bu iki tehlikeye maruz kaldığına 14. yüzyıl başında (1330) Âşık Paşa unutulmaz bir ifadeyle işaret etmiş ve halk hem dilini hem dinini öğrensin diye kitabını yazdığını belirtmiştir. Bu eserin ne kadar yaygın bir şekilde okunduğunu kütüphanelerdeki yazmalarının çokluğundan anlıyoruz.² Aydınlarımızın öğrendikleri yabancı dil sayesinde o kültürleri fazlasıyla benimseyerek kendi dillerini unutmaları ilk defa olmuyor. Orta Asya’da da Türklerin Çinliler tarafından nasıl etkilenecek o kültüre hizmet ettikleri bilinmektedir.³

Aydınların yabancı dil etkilerine fazlasıyla açık olmaları dolayısıyla, fikrin değil kurallara uygun yazmanın önemi üzerinde durulmuş ve bu yüzden fikrin feda edildiği durumlar ortaya çıkmıştır.⁴ Buna karşı çeşitli tedbirler alınması düşünülmüşse de, bunlar sistemli bir düşünce tarzıyla ortaya konmadan, örneklere dayanan şikâyetler hâlinde kalmıştır. Çoğu gazeteci olan aydınlar hitap ettikleri halkın diliyle yazma ihtiyacını en fazla duyanlardır. Şinasi, Namık Kemal, Ahmet Mithat’tan başlayarak bu konular bol bol işlenmiştir. Hatta “Yeni Lisan”daki görüşlerin on yıl önce Necip Türkçü tarafından yazıldığı göz önüne alınınca “Yeni Lisan”ın neşrindeki etkisi anlaşılabilir.⁵ Mehmet Kaplan’ın arketiplere atıfta bulunarak açıkladığı gibi, buna ortak bilinçaltından Türklük bilincinin ortaya çıkmasıdır denebilir. Çünkü ünlü şair ve romancıların muhalefetine rağmen gençler ve halk arasında hızla yayılmıştır.

İmza yerinde bir soru işaretiyle çıkan “Yeni Lisan” makalesi bir anlamda bütün bu teklifleri de birleştirip maddeleştiren bir bildiri niteliğindedir. Ali Canip’in ilk makaleyi Ömer Seyfettin’in ikincisinin ise Ziya Gökalt’a ait olduğunu açıklamasına

söyleyerek Teğmen Tufan Gökalt’a, “Sözünü ettiğiniz zat bunları gerçekten burada, Diyarbakır’da mı okumuş?” diye sorar. Aldığı evet cevabıyla da tatmin olmayıp “Nasıl bu kadar emin olabiliyorsunuz? diye üsteleyince” genç rehber, “çünkü o benim amcam! Kendisi de bir Türk subayı olan babamın iki yaş büyük ağabeyi!” der. Kültürlü biriyle karşılaştırmak Fransız ataşemiliterinin bakışını da değiştirir ve genç rehberin koluna girerek ona arkadaş gibi davranır.

Orhan Karaveli, *Ziya Gökalt’ı Doğru Tanımak* “Türklük hem meşkûrem hem de kanımdır”, Doğan Kitap, 2008, s. 227-229.

² İnci Enginün, “Nesilden Nesle Garibname”, “Nesilden Nesile Garibname” *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Kemal Yavuz Armağanı, Cilt: 29 Sayı: 29, 547- 563, 30.12.2022.

³ Dr. Muhaddere N. Özerdim, *M.Ö.4-4inci Asırlarda Çin’in Şimalinde Hanedan Kuran Türklerin Şiirleri*, Ankara, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sinoloji Bölümü. Tezi veren: Prof. Dr. Volfram Eberhard.

⁴ Sait Paşa, *Gazeteci Lisani*’nda yazılması gereken fikrin veya olayın, kitabet kurallarına uydurulamadığı için anlamın feda edildiğine dair ilginç örnekler zikretmiştir.

⁵ İbrahim Olgun, *Necip Türkçü*, TDK: 1971; Ömer Faruk Huyugüzel, *Necip Türkçü*, T.C. Kültür Bakanlığı, 1988;

Necip Türkçü’nün Hatıraları ve Dil Yazıları. Necip Türkçü; haz. Ö. Faruk Huyugüzel. TDK: 2003.

kadar kimin yazdığı bilinmeyen bu makalenin tamamını Ziya Gökalg'a atfedenler olmuştur. Aralarında Yakup Kadri'nin de bulunduğu birçok yazar bu görüşlere karşı çıkmışlar ve Türkçeyi Osmanlı Devleti'nin dışında yaşayanların dillerinden alınan kelimelerle bozacakları türünden bir anlayışa düşmüşlerdir. Buna yol açan Türk Derneği (1908) kurucularından Fuat Köseraif'in (1876-1949) Türkçe olmayan bütün kelimeleri dilden atma görüşüdür. Bu görüş, muhalifleri geniş ölçüde birleştirmiş, "Yeni Lisan" makalesinde buna dair hiçbir ifade bulunmamasına rağmen sıklıkla bu iddia ileri sürülmüştür.⁶ Medrese mensuplarının Arapça ve Farsça kelimelerin kullanılmasıyla ilgili hassasiyetlerine bakılırsa, Osmanlıcayı Arapçanın bir kolu olarak görmek istedikleri rahatlıkla düşünülebilir.⁷

Bu makalenin etkisi çok geniş olmuş, kısa bir sürede birçok eser yazılmıştır. Bunun daima Servet-i Fünuncular -Cenap Şahabettin ve Süleyman Nazif başta- eski görüşlerine ve kendilerine rağmen güçlenen Türkçülük hareketinin dışında kalmışlar, hatta bunu bir parti görüşüne indirmeye çalışmışlardır. Birinci Dünya Savaşı sırasında cephelelerden zaman zaman gelen zafer haberlerine rağmen, savaşın kaybedilmek üzere olduğu ve devleti parçalamak ve kendi payını en fazla tutmak çabasıındaki düşmanlara rağmen, yapma bir ideoloji olan Osmanlılık kavramını ısrarla savunmuşlar, Rumların ve Ermenilerin milliyetçiliklerinden hiç rahatsız olmasalar da Türkçülüğü bu beraberliği sarsmak amacına bağlamışlardır.⁸

İttihat ve Terakki hükümetinin tutumu, bazı suistimaller, savaşın yenilgiye doğru gidişi ve başlangıçta İttihat ve Terakki'yi savunan bazı yazarlar, orada aradıklarını bulamayınca muhalefete başlamışlardır ve Türkçülüğe de karşı çıkmışlardır. Türkçülüğü baştan itibaren savunan ve devletin yeniden canlanması için yeni bir mefkûre oluşturan Gökalg elbette muhalefetin en baştaki hedefiydi. Zira bütün alçak gönüllüğü ve sadeliğine rağmen toplumun bilinçaltına hitap edenin etkisi, idareciden başlayarak öğrenciler ve halk üzerindeki etkisi İstanbullu, kendilerini seçkin gören yazarlarca kıskanılıyor ve onu hedef sayıyorlardı. Ne Gökalg'ın ne de özellikle gazetelerde yazan edebiyatçıların eserleri neşir tarihleri sırasıyla toplanmadığı için, bir kısmı polemik olan bu yazılarda ithamların nasıl geliştiği, tepkilerin neler olduğunu tespit etmek hayli güç. Çünkü Gökalg sürekli okuyan, düşünen, tartışan ve yazan bir şahsiyet. Gözü daima Türk toplumunda. Milletinin uzun, şerefli geçmişini masalıyla, tarihiyle, kurumlarıyla anlatsa da, içinde yaşanan anı hiç unutmaz ve bu karmaşadan çıkış yolunun mefkûresini bulur. Bu bakımdan en yakın çalışma arkadaşları bile onunla her noktada anlaşamıyorlar, birçok noktada ayrılıyorlar. Ama Gökalg'ın adeta büyüü onları da pençesine alıyor. Gökalg dostlarıyla birlikte ve düşmanlıklarına rağmen Türkçenin ve Türkçülüğün ihtiyaç duyduğu, herkesi etrafına topluyor, kimseyi reddetmiyor. Bunun en önemli göstergesi sorumluluğunda çıkan *Yeni Mecmua*'da, siyasi iradenin İstanbul'dan sürdüğü Refik Halit'e yer vermesi, kendisinin reddettiği "eski şiirin rüzgârı"nı devam ettiren Yahya Kemal'e derginin sütunlarını açmasıdır. Elbette bu yazıda bütün Gökalg hayranlarını

⁶ Agah Sırrı Levend, *Türk Dilinin Sadeleşme Evreleri, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 2.baskı, Ankara: TDK, 1978; Yusuf Ziya Öksüz, *Türkçenin Sadeleşme Tarihi: Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi*, Ankara: TDK, 1995.

⁷ Musa Aksoy, *Hacı İbrahim Efendi'nin Hayatı-Eserleri-Tenkidleri* (İÜ. Edebiyat Fak. 1993) adlı doktora tezini *Gelenğin Savaşçısı Hacı İbrahim Efendi* adıyla kitaplaştırmış (Akçağ, 2005, 591 s.) İkinci baskısında eserin adını *Gelenekçilerle Yenilikçilerin Türkçe-Osmanlıca ve Arapça Tartışması*'na çevirmiştir (Akçağ, 2014, 591 s.).

⁸ İnci Enginün, "Ziya Gökalg ve Türkçülük Karşıtları", *baskıda*

ve düşmanlarını zikretmem mümkün değil. Fakat Servet-i Fünun şairlerinden Fâik Âli'nin "Ziya Gökalt Bey'e" adlı uzun şiirini görünce şaşırdığını gizlemeyeceğim.⁹ Şair arkadaşına vatanın perişan durumundan şikâyet ettikten sonra "Turan masallarıyla bu biçare bigünah / Akvamı aldatıp da uyutmaktasın, Ziya?" diyerek Gökalt'ın ve Türkçülük akımının karşısında olduğunu gösterir.

Türk düşmanlarına karşı özellikle şiirlerinde hayli malzeme bulunsa da, içinde kin, nefret duygularını barındırmayan Ziya Gökalt kendisinden o kadar emindir ki, İttihat ve Terakki Partisi ileri gelenleri son toplantılarını yapıp partiyi feshettikten sonra ülkeyi terk ederken onun da kendilerine katılmasını istemişlerdir. Fakat Gökalt bunu reddetmiş ve Darülfünun'da dersine girmek üzereyken tutuklanmıştır (28 Ocak 1919)¹⁰. Tutuklu olduğu Bekirağa Bölüğü'nde yanındaki arkadaş Memduh Şevket Esendal'dır. Divan-ı Harb'de tehcir ve taktıl (göçe zorlama ve katletme) suçlarından sorgulanacaktır.

6 Mayıs 1919'daki mahkeme salonu, adliye binası ve çevresi gazeteciler ve halk ile doludur. Bu konuyu mahkemeyi takip eden Hakkı Süha'nın yazılarından alıntıl原因an Orhan Karaveli'nin anlattıklarından özetliyorum.¹¹ Salona en son getirilen Gökalt'ın "Yeni Mecmua idaresinde yürüdüğü gibi yürüyordu" diyen gazeteci "kinci ve tarafsızlığını yitirmiş" Mahkeme Reisi Mustafa Nazım Paşa'nın sorularına Gökalt'ın çok sakın ve tereddütsüz cevap verdiğini, bu rahat ve kendinden emin tavrı, hatta ders verir gibi konuşmasının hem herkesi etkilediğini hem de sonraki duruşmada da devam ettiğini yazar.

Reis'in *Yeni Mecmua*'da "Turancılık" hakkındaki makalesinde Turancılığı Osmanlılığa tercih ettiğini söylemesine Gökalt "Benim o mecmuada 'Turan Nedir!' başlıklı bir yazım yayımlandı. Bu yazıda. 'Bugün düşünölebilecek hars Turan harsıdır. Yani Osmanlı Türklerinin bir harsı vardır. Bunu öteki Türk kavimleri de kabul ederlerse iştirak etmiş olurlar. Yani, bütün Türkler Osmanlı Türkçesini kabul edeceklerdir. Bundan maksat, Azerbaycan Türkleri ile öteki Türklere 'Osmanlı edebiyatı'nı kabul ettirmek; yararlı eserleri bütün Türk âlemine okutmaktır'" cevabı vermiştir.

Reis'in "Böylesi yayınlar Müslüman olmayan unsurların hissiyatını incitmez mi?" sorusunu da zaten her milletin kendi kültürünü yaymakta olduğu cevabıyla karşılar: "Müslüman olmayan unsurlar kendi kültürlerinde muhtartır.

Reis'in Müslüman olmayan unsurlar arasında Türkçeden başka dil bilmeyenler vardır. Milletler arasındaki bağları güçlendireceğinize böyle yazılar yazmaktan ne

⁹ Faik Âli, "Ziya Gökalt Bey'e", *Yeni İstanbul*, nu. 1, 9 Teşrinisani 1334/1918.

¹⁰ Orhan Karaveli, s. 63. Hakkı Süha *Edebi Portreler* (haz. Beşir Ayvazoğlu, Ötüken, 1997, s. 324-328) adlı eserinde Ziya Gökalt'ı Darülfünun'da ilk dersindeki derbeder ve utangaç hali ile tanıdığını ve ders esnasında öğrencilerini kendisine bağladığını yazar. "O daima hocam ve ben her zaman talebesi olarak kaldım" der ve onun zor günlerini nasıl değıştirdiğinden söz eder: "Tehcir divan-ı harbinde kahraman bir mefkûreci pervasızlığı ile konuştu. Bekirağa Bölüğü'n'de, arkasında boyundan geçme lacivert fanılası, buruş buruş pantolonu ve bir kucak kitapla dünyaya, sehpaye da metelik vermeyen, keyfinin istifini bozmayan tek adam oydu." ... "Malta'da zindanı irfan yuvası yaptı. Diyarbekir'e tekrar dönüşünde *Küçük Mecmua*'yı çıkardı. Onun kadar büyük ve ağır ilim mevzularını bu derecede geniş bir salâhiyetle işlemiş başka hiçbir matbua yoktur." "Cumhuriyet'te 'Çınaraltı Sohbetleri' başlığı ile makaleler yazdı. Konuştuğu meçhul filozof kendisiydi." Son günlerinde yakın ölümünü hissetmiş gibi "Kâğıda konacak şey çok, zaman az!" demiştir. Hakkı Süha bu portreyi şu cümle ile bitirir: "Ziya ile Türkiye bir tek âlim, bir tek mefkûreci ve bir kutup değil, bir çağ, koca bir devir kaybetmiştir." (s. 325-328).

¹¹ Orhan Karaveli, a.e., s. 63, s. 68

fayda geleceğini umdunuz?” sorusuna Gökarp’ın cevabı şudur: “Türkçeden başka dil bilmeyen Rumlar kendi çocuklarını Atina’ya gönderdiler. Ermeniler de öyle. Her millet milliyetine doğru gitmek zorundadır. Wilson Prensipleri de bunu büsbütün meydana çıkardı.”¹²

Mahkeme üyeleri ve dinleyiciler kendilerini bir ders dinlemiş gibi hissederler, gençliğin ve dinleyicilerin gösterileri karşısında İngilizler, çareyi Ziya Gökarp’ı alelacele Malta’ya göndermekte bulurlar.

Gökarp’ın siyaset ve kültür alanına çıktığı andan itibaren etkisi tasavvur edilemeyecek kadar geniş olmuştur. Bunda sakın ve yumuşak mizacının etkisi herhalde vardı, ama o asıl söyledikleriyle etkili olmuş ve onu okuyan Türklerin bilinçaltındaki mevcut çok eski bir damarı harekete getirmiştir. “Yeni Lisan” dolayısıyla düşman kesilmiş olan Cenap Şahabettin’e Gökarp bir yazı ile cevap verir ve daha önce yazdığı bir makaleyi de ekler.¹³ Cenap, Ali Canip’e bir mektubunda Gökarp’ı İttihat ve Terakki’nin imkânlarını kullanarak insanlara istediğini yaptıran bir “yılana benzetir”, Ali Canip ise onun zaman zaman eğleneceği, alay edeceği bir zavallıdır. Cenap’ın bu yüksekte konuşma tarzı, onu daha sonra Millî Mücadele’nin dışında tutmuştur. Türkçülüğün, dolayısıyla Millî Mücadele’nin uzağında kalan, hatta aleyhinde yazan Cenap Şahabettin, Bohor İsraili, Süleyman Nazif, Ali Kemal, Rıza Tevfik, Refi Cevat, Refik Halit ve diğerleri özellikle 1918’den itibaren ateşli bir Osmanlı kesilmişler ama Gökarp’ın etkisini giderecek bir güçleri asla olmamıştır.

Gökarp teşkilatçı bir adamdır. Üniversitede sosyoloji bilim dalının yaygınlaşmasına çalışmış, üniversiteye dönemin aydınlarını ders vermek üzere toplamış, Türkçü dergileri çıkarmış ve mevcutları yazılarıyla desteklemiş, yetenekli gençlere yol göstermiştir. Dergiler Türkçüdür ama her yazar arasında fark vardır. Bunların bakış tarzları arasındaki çatışmalar bazen kişilerin aralarının açılmasına yol açmıştır.

Daha sonraları Gökarp hakkındaki yazılarda bunlar üzerinde durulmuştur. *Türk Yurdu*’nda birlikte çalıştıkları Gökarp’ın, dergiyi çıkaran Yusuf Akçura ile anlaşılamadığı ısrarla tekrarlanmaktadır. Yeni bir Türk devletinin kurulma aşamasında çalışan, bu iki güçlü şahsiyetin yetiştikleri çevre, eğitimleri, hayat tecrübeleri ve mizaçları birbirlerinden çok farklıdır. Ortak amaçları dünyadaki Türklerin aralarında kültür birliğinin kurulmasıdır.¹⁴ Bunun kısa bir süre de gerçekleşmeyeceği kesindir, ayrıca yıkılan bir devlet ve devletsiz bırakılmak istenen Türk milleti vardır. Gökarp pratik düşünceli bir insandır. 1918’de bastırıldığı iki kitap *Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak* ile *Yeni Hayat* gelecek umutlarını pekiştirecek niteliktedir ve Gökarp gelişen siyasi olaylar dolayısıyla bir süre neşriyatta bulunamayacağını düşünerek Türk milliyetçilerine dağıtık makaleleri ve şiirlerinden oluşan iki kitabı bırakmıştır. Yıkılan

¹² Orhan Karaveli, a.e., s. 65-69; H. Süha Gezgün, *İkdam*, 6-7 Mayıs 1919 .

¹³ Ziya Gökarp, “Türkçülük Nedir?”, *Yeni Mecma*, nu. 25, 27 Kânun-ı evvel 1917, s. 411-412. (Üç bölümlük bu yazının devamı sonraki sayılardadır.)

¹⁴ “Akçura’nın modern yönü, bize yeni tip aydının somut bir örneğini sunmasıdır” diyen François Georgeon “Ziya Gökarp’ın daha popüler, daha romantik ve üstelik daha hukuki olan milliyetçiliği, Türk toplumunun bürokratik eğilimlerine, küçük burjuvazinin özlemlerine daha uygun düşüyordu” yorumunu yapar: *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, çev. Alev Er, Tarih Vakfı Yurt Yay.2.b.1996, s. 136-137. Ayrıca bk. Ahmet Kanlıdere, *Muallim, Muharrir, Müverrih Yusuf Akçura*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 2022.

Orhan Karaveli, *Ziya Gökarp’ı Doğru Tanımak Türklük hem mefkûrem hem de kanımdır*” Doğan Kitap, 2008.

devlet, dünya ve hayat karşısında o şiirlerinde ‘Yeni Hayat’ı müjdelediği gibi artık iflas etmiş olan Tanzimat ideolojisi Osmanlıcılığın yerine Türkleşmek’i koyarak İslamlaşmak ve Muasırlaşmak’la birlikte yeni hayatın ihtiyacı olan üç umdenin tanıtır. Bu kitabın adında Gökalt’ın kelimelerin mastarlarını kullanması bana önemli görünüyor. Burada kişilerin her birinin bu umdeleri bilinçlerine yerleştirmeleri gerektiği vurgulanmaktadır. Türküm demek yetmez, Türklüğün ne olduğunu bilmek gerekir, Müslümanım demek yetmez, İslamiyet’in ne demek olduğu bilmek gerekir. Muasırlaşmak da öyledir. Bunlar fertlerin bilincine yerleşmedikleri sürece hiçbir işe yaramazlar.

Gökalt’ı bir iki sloganı dolayısıyla en çok eleştiren Halide Edib’dir. Halide Edib Yeni Lisan makalesinden önce de sade ifadesiyle dikkati çekmiş bir yazardır. Ömer Seyfettin onu örnek gösterir. Halide Edib Türk Ocakları ile yakından ilgilidir, *Türk Yurdu* dergisine yazar ancak milliyetçilik tarifinde Akçura ile anlaşmazlığı vardır.¹⁵ Milliyetçi bir dergi olan *Büyük Mecmua*’nın naşiri Mehmet Zekeriya (Sertel)in İngilizler tarafından tevkifi üzerine bu derginin sorumluluğunu ve başyazarlığını üstlenir ve orada güncel olaylarla ilgili her sayıda yazılar yazar. Ne yazık ki bunların büyük kısmı sansürün hışmına uğrayarak beyaz sütunlar olarak çıkmıştır. Mustafa Kemal Paşa’yı Ankara’da yaptığı ilk konuşmada geleceğin Türkiye’nin kurucusu olarak selamlayan “Yarınki Türkiye” adlı yazısı Atatürk’ün konuşmaları hakkındaki ilk yorumdur.¹⁶ Halide Edib *Büyük Mecmua*’daki son dönem Türk edebiyatı üzerindeki uzun yazısında Mehmet Emin, Ömer Seyfettin, Ziya Gökalt, Refik Halit hakkında yazacağını ilanlarda belirtmişse de, bunlardan Gökalt hakkındaki kısım işgal kuvvetleri sansürüne takılmış olmalı ki neşredilememiştir,¹⁷ ama şüphesiz ki derginin okuyucuları önceki ilanlar dolayısıyla Gökalt hakkında konuşulmanın yasaklandığını da fark etmişlerdir.

Halide Edib, Ziya Gökalt’ın ölümü dolayısıyla kaleme aldığı yazıya “Sezar’ın cenazesinde dostu Mark Antuan ‘Ölülerin iyiliği kemikleriyle gömülür, hataları arkalarında kalır’ diyor. Ben bir Müslüman ve Ziya Bey’i seven, takdir eden bir insan sıfatıyla bugün onu hep fikir ve kalp güzelliği içinde, büyük dimağının çok yavaş ve güçlükle biriken Türk fikir hazinesine bıraktığı mirasın minnetiyle yadediyorum” diye başlar ve “Çok karışık bir devrede gelmiş, ilmiyle siyasi umdelere tesir yapmış bir âlim sıfatıyla ayrıca ve pek ciddi tetkik yapılmak lazımdır. Allah gani gani rahmet eylesin!” diye bitirir. Bu iki önemli ifade arasında kendisinde kalan özel izlenimleri yer alır. “Kendisi tumturağı, mübalağayı sevmezdi, mütevazı ve sâkit bir vakarı vardı. Kendisini çok sık gördüğüm ve sevdiğim zamanlarda da uzakta bir yabancı olduğum devirlerde de en çok bu Anadolu Türküne has olan sessiz ve güzel vakarın cazibesini hissettim” diyen Adıvar, onu önce *Altın Destan*’ıyla tanıdığını ve “ahenginde iptidâî bir zenginlik, manasında sıcak ve heyecanlı bir çocuğun zihni, mesail karşısındaki

¹⁵ Nitekim 1915’te *Türk Yurdu* için hazırladığı ve neşredileceği ilan edilen “Türkçülük Nedir” adlı makalesi basılmaz. Bk. İnci Enginün, “Halide Edib ve Türk Yurdu”, *Halide Edib Adıvar*, Dergâh, 22019, s. 159.

¹⁶ Halide Edib, “Yarınki Türkiye”, *Vakit*, nu.785, 12 Kânun-ı sâni 1336/1920. “Edebiyatımızın Son Sımaları ve Safhaları”, *Büyük Mecmua*, , nu. 2-7,13 Mart 8 Mayıs 1919, s. 53-54, 100-102, yeni harflerle neşri için bk.*Türk Edebiyatı Metinleri 4 Eser Tanıtma ve Önsözler*, hzl. İnci Enginün-Zeynep Kerman, Dergâh, 2011, s. 105-119.

¹⁷ Halide Edib, “Edebiyatımızın Sımaları ve Safhaları”, *Büyük Mecmua*, nu. 2-7,13 Mart 8 Mayıs 1919, s. 53-54, 100-102.*Yeni Türk Edebiyatı Metinleri 4 Eser Tanıtma ve Önsözler*, haz İ. Enginün, Z. Kerman, Dergâh, 2011, s. 105-119.

cezb çarpması vardı” diye kendisini çok etkilediğini açıklar ve şiirdeki "nerede"leri “Yeni Turan'ı yazmağa sevk eden manevî işaretlerden biri” sayar.

Tanışmaları 1910'da Yusuf Akçura Bey vasıtasıyla olmuştur sık sık görüşürler: “O zaman hiç siyasiyatla münasebeti yoktu ve Yusuf Bey'le Fazlıpaşa'daki evime sık sık gelirdi. Vâzih, tatlı ve hususi bir konuşuşu vardı. Elleri dizlerinin üstünde, gözleri bir resimde yahut halının bir çiçeğinde kendi düşüncesine dalmış hiç ifade ve evzanda tesir yapmak kaydıyla mukayyet olmadan konuşurdu.”

“Ziya Bey'in Yusuf Bey'le münakaşalarında gösterdiği sabır, sükûn ve ekseri Yusuf Bey'e galebe çalan mantık ve ilmî delillerini bugün tekrar ediyormuş gibi görüyorum. Ziya Bey'in o zamanlara tesadüf eden çocuk edebiyatı faaliyeti ilmî âsârından fazla şahsım üzerine tesir yapmıştı. Türkün ilk sevimli çocuk edebiyatını Ziya Bey yazdı. O zaman "çocuk dünyası" diye neşrettiği lâyemut büyüknine masallarını en cazip bir ahenk ve sadeğî ile şiire tahvili [Türkler arasında onun isminin ebedî olmasına yardım edecek başlıca âmillerden biridir.”

Ancak bu dostluk fazla sürmez. O günlerin maarif nazırı olan Şükrü Bey'le Halide Edib'in ihtilafında Ziya Bey'in Şükrü Bey'i desteklemesi ve “daha faal siyasete geçtiği için” kendisiyle uzun zaman görüşmez.

Gökâl'ın aile hukuku kararnamesi, mahkemelerin birleştirilmesi, öğretimin birleştirilmesi faaliyetlerinden ilkinin 1908 sonrası en önemli medeni ve sosyal işlerin en büyüğü sayar, çok tenkit edilen ikincisini bilmediği söyler. Üçüncüsüne ise kendisinin karşı olduğunu belirtir. Gökâl'le dostluğunun kesilmesi de bununla ilgilidir. “Ecnebi istilasî altında inlediğimiz günlerde idi. Ziya Bey İngilizlere alet olan bir hükûmetin zindanında idi. Her devir dönümünde olduğu gibi düşmüşlere indirilen darbelerin büyük bir kısmı zavallı Ziya'ya müteveccihli” der. Bir gün tramvayda giderken, bir arabada iki süngülü karşısında Ziya Gökâl'ın her zamanki tavrıyla oturmuş olarak gittiğini görür. Bir an bakışları sanki o anda senelerin uçurumunu atarlardı.

Daha sonra kurtuluş günleri yaklaşırken Ziya Bey de Anadolu'ya gelir ve Halide Edib'i ziyaret eder: “Ankara'daki küçük loş odama gelen Ziya Bey kurşuni kostümü içinde yeni bir hayat keşfetmiş gibi canlı ve şevkli idi. Uzun konuştuk. Evvela hiçbir ilim ve sanat adamının siyasiyata sürüklenmemesi lazım geldiğini söylüyordu. Tabî bundan maksadı faal siyasetti. Çünkü biraz mütekemmil bir adamın mutlak diğer kanaatleri arasında siyasi kanaatleri de vardır. Saniyen yeni Türkiye'nin garba teveccüh etmesi lüzumunu söyledi ve bizlere biraz darıldı. Avrupa'dan yediğimiz darbeler bizi gayr-i ihtiyari şarka hatta Asya'ya doğru atmış, kendi kendimizden, şarkın eski ananâtından mülhem olarak Yeni Türkiye'ye istikamet vermek arzusu hasıl olmuştu. Buna karşı cesaretle, vuzuhla fikir mücadelesi yaptı.”

Ankara'da o günlerde mütevazî, sessiz kitapları ve dostları arasında yaşadıkdan sonra bir gün bir kağıt içinde çocuklarıyla beraber Diyarbakır'a gitti.”

Diyarbakır'da çıkardığı *Küçük Mecmua* onun orada hararetli ve samimi bir fikir merkezi yaptığını hissettiriyordu. O fena tab'edilmiş, beş altı yaprak mecmuacığın birçok süslü mecmualardan fazla kudreti ve güzelliği vardı.”

“Ziya Bey, evvela idealistti. İdeallerini hakikat sahasında görmek için çalışırken yapmağa mecbur olduğu fedakârlıklar onda ifade etmediği derunî bir acılık ve ıstırap yapmıştı. Ziya Bey samimi surette dindardı. Bir zaman hatta Türkiye'nin, Türklerin tekâmülünü yalnız dinî bir teceddüt ve inkılâpta görürdü. *İslâm Mecmuası* faaliyeti bunun tezahüratı idi. Sonuna kadar dinin ruhanî ve temiz kısmına sadık kalmış

bir Müslümandı. Bunu "Müslüman ümmetindenim" çok açık ifade etmiştir. Ziya Bey'de Carlyle'in dediğı kahramana taabbüd (hero worship) çok kuvvetli idi.¹⁸ Hatta ferdiyetçi (individualist)lere hücum ettiğı, "fert yok cemiyet var" dediğı zamanlarda bile bazı büyük adamlara kasideler yazmıştır. Ziya Bey'in iki büyük kahramanı Enver Paşa ve Gazi Paşa'dır.

Ziya Bey'in hayat-ı hususiyesi iyi, mütevazı ve temiz bir insanın en cazip bir numunesini gösterir. Bu o kadar kendini tanıyanlara ve en çok bundan dolayı sevenlere tesir yapmıştır ki bana cenazesindeki kalabalıktan ruhu muazzep oluyormuş gibi bir his gelmiştir" cümleleri Adıvar'ın samimiyetle yazdığı bir veda'dır.

Ancak bazı görüşlerini paylaşmaz ve bunları açıkça yazılarında dile getir. "Hak yok vazife var" mısraını şiddetle eleştirir, çünkü bu anlayış milletleri totaliter rejimleri götürür. Hakkın olmayıp vazifenin olduğu yerde angarya vardır ve sorumluluk hissi de ortadan kalkar. İkinci itirazı da idareci ile halkı anlatan "çoban ve koyun" benzetmesine karşıdır. Bunlar hakkında yaptığı açıklama "Ziya Gökâlîp İhtifali Münasebetiyle", "Çoban ve Sürü" adlı yazılarındadır.¹⁹

Yahya Kemal ile Ziya Gökâlîp Türkçülük konusunda ortaklıklar, ancak Yahya Kemal 1071'den öncesini tarih öncesi sayarak o devirle ilgilenmez. Halbuki Ziya Gökâlîp o dönemin her şeyiyle yakından ilgilidir. Yahya Kemal de Millî Mücadele'nin önemli kalemlerinden biridir. Bunların kitap olarak çok geç çıkması nesilleri onun İstiklal Savaşı'na karşı olduğu şeklindeki yanlış görüşlere itmiştir, Yahya Kemal "Yeni Lisan" hareketinin "aruz"u reddetmesine karşıdır. Bu konuda söyledikleri kendi içinde tutarlıdır da: "Aruz şiir lisanımızın vücudunda bel kemiğı gibi esaslı bir uzuvdur. Türkçe onun etrafında tekevvün etti; bila tereddüt denilebilir ki aruza aşına olmayan bir Türk edebî Türkçenin ayarını takdir edemez. Hatta zannederim ki ilerideki nesiller bile, Türkçeyi bilmek için aruza aşına olmaktan varestesiz kalamaz. Bu vezin buhranının neticesi tahakkuk etmiştir, Mehmet Emin, bu vezin bahsinde bir mübeşşirdi. Ziya Gökâlîp millî hakikati tespit etti. Celal Sahir bütün yeni nesle kabul ettirdiğı için yad edilecektir, yerini millî vezinlere terk eden aruz büsbütün kaybolacak mı? Mustafa Şekip Bey gibi ben de ortadan kalkacağını zannetmiyorum. Aruza hâkimken Türk vezinleri zaman zaman keyfe göre kullanılıyordu, bu defa kaide ber-akis olarak aruz öyle kullanılacak."²⁰

Yahya Kemal yazılarında sık sık Gökâlîp'la tanışmalarını, konuşmalarını, ayrılık noktalarını ve Gökâlîp'a hayranlığını ifade eder. Yahya Kemal çevresindekilere pek iltifat edenlerden olmadığı için bu tavır aslında şaşırtıcıdır. Milletinin en güç

¹⁸ Thomas Carlyle (1795-1881) İngiliz düşünür ve tarihçinin söz konusu olan kitabı *On Heroes, Hero Worship and the Heroic in History* (Kahramanlar, Kahramanlara Tapma ve Tarihte Kahramanlık) (1841). Altı konferanstan oluşan kitap İlahi kahraman, İskandinav mitolojisinde Paganism ve Odin; Peygamber olan kahraman: Muhammet; Şair olarak kahraman: Dante, Shakespeare; Papaz olarak kahraman Luther, Knox Edebiyatçı olarak kahraman, Johnson, Rousseau, Burns, Kral olarak kahraman, Cromwell ve Napolyon'un hayat hikâyeleri ve etkilerinden oluşmaktadır.

¹⁹ Halide Edib "Gökâlîp Ziya", *Vakit*, nu.2454, 27 Teşrin-i evvel 1340/1924. "Ziya Gökâlîp İhtifali Münasebetiyle" *Akşam*, 7551, 28 Ekim 1939; "Çoban ve Sürü" *Akşam*, 11152, 31 Ekim 1949, *Türkiye'de Şark Garp ve Amerikan Tesirleri*, İstanbul 1955 (dış kapakta 1956), s. 245.

İnci Enginün, "Halide Edib ve Ziya Gökâlîp, *Halide Edib Adıvar*, Dergâh, 2019, s. 41-52. Halide Edib Gökâlîp'in etkisiyle yazdığı eserleri arasında *Yeni Turan*'ı andığı gibi, *Turkey Faces West* ve *Conflict of East and West in Turkey* ile *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri* adlı kitaplarında onun şahsiyetine geniş yer ayırmıştır.

²⁰ Yahya Kemal, *Edebiyata Dair*, Yahya Kemal Enstitüsü, 1971, s. 126 (ilk neşri: "Vezinler, 2", *Dergâh*, nu.22, 20 Mart 1338/1922, s. 121-126).

günlerinde ona gerçekten bağlı olanların hepsi bir arada aynı gaye ile çalışmaktan, birleşmekten uzak kalmamışlardır. Yahya Kemal Paris dönüşü tanışmıştır. Henüz hiçbir yazısını okumamıştır, fakat duyduğu fikirleri kendisinde “bir havari” izlenimi uyandırmıştır. Yahya Kemal onun “diğer meziyetlerinden sarf-ı nazar, Ziya Bey ilmi, yirminci asırdaki telakkisiyle anlamış ve benimsemiş bir adamdı. Sokrat’dan Bergson’a kadar süzülen felsefeyi tam bir kudretle kavramış, derinden derine hazmetmiş, o yükün altında bunalmamış, berrak bir dimağ sahibi idi. Anladığını hakikaten anlamış insanlar gibi, kolay, bâriz, şeffaf ve ihtiraslı bir halde anlatırdı” diye özetlediği bu özelliğine rağmen Gökalp’ın dereden tepeden konuşmasını bilmediğini söyler: “Her kelime ve her hadise onda bir fikir silsilesini uyandırır” der; herkes Gökalp için “ayrı ayrı bir “mevzu” dur. Yahya Kemal’i takdir etmek istediği bir gün “Köprülüzade cehd adamı, Yahya Kemal de vecd adamıdır” demiş, “tariz etmek istediği bir gün”de ise onun kafasının “tarihin zevklerine kaptırdığını” ifade için “Harabisin harabati değilsin! / Gözün mazidedir ati değilsin!” demiş ve Yahya Kemal’den “Ne harabi ne harabatiyim/Kökü mazide olan atiyim” cevabını almıştır. Daha sonraları bu latife, dönemin bu iki büyük adamının anlaşamadıklarının delili olarak kullanılmıştır.²¹

Yahya Kemal “Ezan ve Kuran” adlı yazısında anlattığı gibi “Birçok günlerimi Ziya Gökalp’le konuşarak geçirdim. Diyarıbekir’in bir harika olan bu oğlu konuştuğu zaman istikbalin muhayyel bünyanını kuran dev bir mimara benzerdi. İlk müslümanlar gibi mütedeyyin, ilk Türkler gibi bâni idi; maziye arkasını çevirmiş sabit bir bakışla

²¹ Yahya Kemal de ölümünden sonra yazdığı “Ziya Gökalp” adlı dostluklarını anlattığı yazısında bu beyitlerin ne zaman ve nasıl söylendiği anlatmıştır (*Siyasi ve Edebî Portreler*, s.16.) Söz konusu yazısında şunları da belirtmiştir: “Onun, iki asır evvel Almanya içinde Almanlığı keşfeden Leibniz gibi, Osmanlı İmparatorluğu içinde Türklüğü keşfeden bir adam olduğundan şüphelendim.” Demıştır. Kendisini Gökalp’a takdim eden Dr. Nazım Bey’in, “Paris’den gelmiş eski bir Türkçü takdim edeyim, konuşunuz ve anlaşıңыз” demesi Gökalp’ı sevindirmiştir. Yahya Kemal kendisinin artık Paris’teki “eski müfrit Türkçü” olmadığını “hayalini Türkçülüğe ilk kaptıran her Türkün gördüğü Turan rüyasından uyanmışım, ırk birliği gibi ve saf menşelerimize rücu gibi ilk şedid arzularımız bahsinde uslanmışım, kendi vatanımızın o zamanki siyasi hudutları içinde bir Türklüğe razı olmuşum, bin yıl evveli kabettarih sayarak, bin yıldan beri kökleştigimi Anadolu ve Rumeli topraklarında, daha küçük misyasta bir Türkçülüğe meyletmişim ve o vakit ki tabiri ile bir Osmanlı Türklüğü arzu ediyordum. Ziya Bey’e benim uslanmış düşüncelerim dar ve tatsız göründü” (12) der. Uzunca bir süre pek görüşemezler, Yusuf Akçura ile dostlukları devam eden Yahya Kemal ondan genç şairlere Gökalp’ın kendi şiirlerini örnek gösterdiğini duymaktadır. Ziya Gökalp’la asıl arkadaşlığı Darülfünun’a müderris olarak girmesinden sonradır (s.13). Sık sık görüşürler, Gökalp biraz da sağlığı dolayısıyla Yahya Kemal’in ısrarı üzerinde Büyükaada’da oturmaya razı olur. Bu yıllarda iyi arkadaş olurlar, sabah akşam gezintilere çıkarlar, dönemin aydınları ile toplanırlar ve “fikirlerin meydan muharebesi”ni andıran tartışmalara girerler. İkinci yıl da Gökalp ailesiyle geldiğinde diğer arkadaşlarını da aileleriyle birlikte Büyükaada’ya gelirler ve kafaca anlaşılan arkadaşlar buluşurlar. Gökalp bu konuşmalarda “Türk içtimaiyatının bir bahsini tutturur, muttasıl söyler, önce lezzetle dinlettirir, bir yumağı açar gibi bahsi sıkı bir silsilede muttasıl açar, uzatır, bir türlü bitirmek bilmez, nihayet en anlayışlı ve meraklı sâmilerini bıktırması kadar konuşur, yorulduğunun farkına varmaz” (s. 14).

Yahya Kemal’in bu kitabında “Tevfik Fikret ve Ziya Gökalp” adlı bir yazısı daha bulunmaktadır. Burada hem Gökalp’ın Tevfik Fikret hakkındaki görüşleri yer alır, hem de kendisinin Gökalp’ın batının ve bizim şiirimizi çok iyi bildiği halde “kabul edilmesini teklif ettiği millî lisanla, ne kendi bir yenilik vücuda getirebildi, ne de tilmizlerinin bir şey yapmasını temin edebildi” diyerek bunun sebebini Gökalp’ın düzenlediği “ilmî bir reçetenin mahsulleri” olmasında görür (s.23). Mamafih Yahya Kemal de bu görüşünde yanılmıştır. Zira bu tür tekliflerin hemen somutlaşması beklenemez. Olgunlaşması ve bir anlamda gelenekleşmesi lazımdır ki Yahya Kemal’in öğrencileri ona rağmen hecede Gökalp’ın beklediklerini verebilmişlerdir.

yalnız istikbale bakardı. Maziye karşı daüssılamı hararetle söylediğim bir gün dedi ki” dedikten sonra ünlü beyitle karşılaşan Yahya Kemal de “mazinin” “kulağına fısıldadığı bir sesle” ünlü cevabını vermiştir. Yahya Kemal, İstanbul’da yaptığı uzun gezilerde bu şehirde geçen beş asırlık “hayatımızı” anlatır. İstanbul’un fethinin asıl anlamını fark eder. Sonra da Yavuz’un Mısır’dan getirdiği kutsal emanetlerle okunmaya başlayan Kuran’ın, Fatih’in Ayasofya minaresinden okuttuğu ezanın ülkenin “manevi temeli”ni oluşturduğunu ve cephelerdeki “genç askerler”in “bu kadar güzel iki şey için döğüştünüz” diye yazısını bitirirken bir anlamda Gökâlp’in Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak umdelerinden birini hayatımızda her an yaşanan iki özelliği ile anar.²²

Halbuki Yahya Kemal’in anlattıkları, aralarında büyük ölçüde bir kafa denkliği bulunduğunu açıkça ortaya koymaktadır. O bir “sistem adamıdır” ve sistem dışında kalan fikirlere “değer vermez.”

Gökâlp’ı çeşitli ayrıntılarında eleştirenler bu önemli tespiti fark etmeyenlerdir. Bütün fikirleri tek bir sistemde toplayabilmek kimseye nasip olmamıştır. Gökâlp’ın çevresindekilerle olan ilişkilerinden de söz eden Yahya Kemal *Yeni Mecmua*’yı çıkarma macerasından da söz eder. Derginin adını Yahya Kemal’den istemiş, aldığı “Mecmua” cevabına “yeni” sıfatını ekleyerek *Yeni Mecmua* adında karar kılınmıştır. “Yeni” Ziya Gökâlp’ın bütün faaliyetlerinde daima hatırlatmak istediği geleceği işaret etmektedir. Gökâlp’ın bir dergi çıkarmanın maliyetinden habersiz olduğunu da anlatan Yahya Kemal, derginin Türk edebiyatına hizmet ettiğini belirtir. Mütareke ile *Yeni Mecmua* da çöker. “Vatan çatır çatır yıkılırken Ziya Bey muztarıptı, lakin o en fena günlerde bile kurtulacağımızdan ümitvar olduğunu söylüyordu” diyen Yahya Kemal, onu Cağaloğlu’ndaki evinde ziyarete gittiği gibi Bekirağı Bölüğünde de ziyaret etmiştir. Asla “solmayan” bir ümitle Malta dönüşü *Küçük Mecmua*’yı da “aynı ruh tazeliğiyle” çıkardığını belirtir. “Artık Gökâlp’ı sevenler, serzeniş edenlerden daha fazladır.”

Hastahanede de Gökâlp’ı ziyaret eden Yahya Kemal, onun kaybından çok müteessirdir: “Ziya Bey’i kaybettik; hem de öyle bir zamanda kaybettik ki kaybettiğimiz başın cevherini havas zümresi bile hakiki bir şuurla anlamadı. Ziya Bey’in bir radyum olan dimağı söndüğü günden beri vatandaki ilimde karanlık vardır”.²³

Yahya Kemal “İttihat ve Terakki’ye Dair” hatıraları arasında Ziya Gökâlp’ın “hars” konusunu İttihat ve Terakki’nin üst kademelerince anlaşılmaktan ne kadar uzak olduğuna dair bazı izlenimlerini naklederken Gökâlp’ın anlatmaktan hiç yorulmadığını özellikle belirtir. Siyasilerin bunlara gülerken “Ziya ve ben gülmüyorduk. Ziya, tutuk lisanıyla harsı bir defa daha anlatmaya başladı” diye bir anlamda, kendi yalnızlıklarını ifade eder. Ama gençler ve halk Ziya Gökâlp’ın kendilerinden söz ettiğini anlamışlardır.²⁴

Ayrıca Yahya Kemal “İttihat ve Terakki’ye Dair” adlı yazısında²⁵ son asrı özetleyen tahlilinde çok önemli bir noktaya işaret eder: “1860’la 1876 arasındaki Genç

²² Yahya Kemal, *Aziz İstanbul*, Yahya Kemal Enstitüsü, 1964, s.118-120.(Yazının ilk neşri *Tevhid-i Efkâr*, nu. 290-3318, 30 Mart 1922’dedir.

²³ *Türk Yurdu* dergisinde Kasım 1924’te “Şahsi Hatıralar” başlığıyla neşredilmiştir. *Siyasi ve Edebî Portreler*, Yahya Kemal Enstitüsü, 1968, s. 11-20.

²⁴ Yahya Kemal, “İttihat ve Terakki’ye Dair”, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebî Hatıralarım*, Yahya Kemal Enstitüsü, 1973, s. 74-175.

²⁵ Yahya Kemal, “İttihat ve Terakki’ye Dair”, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebî Hatıralarım*, Yahya Kemal Enstitüsü, 1973, s. 175.

Osmanlı hayallerinin 1895 ile 1908 arasındaki cisimlenmesi olan İttihat ve Terakki, hakikatte, Osmanlı Hanedanı'nın saltanatına son vermişti, Türkiye'de iktidar mevkiine Merkez-i Umumi'yi getirmişti. Bu kuvvet işe başladığı günden itibaren hayal sahasından çıktı. Her saat gözle görülür biri hal aldı. Artık milletin bütün inkisar-ı hayalleri meraretleri, şikâyetleri, bedduaları, muhalefetleri ona teveccüh etti. Merkez-i Umumi, padişahın yerini almakla [onun müşkil] vaziyetini de yüklenmiş oluyordu.

Fransa'da İkinci İmparatorluk'un çürümüş olduğu son senelerde genç bir cumhuriyetçi olan George Clemenceau'nun 1870'te cumhuriyet teessüs ettikten sonra inkisar-ı hayal'i ifade etmek için: "Ah Cumhuriyet imparatorluk devrinde ne kadar güzeldin!" diye haykırışı bu vaziyeti ifade ediyor" demektir.²⁶

Yakup Kadri ve Falih Rıfkı da Türk Ocakları'nda çalışırlar, ikisi de Türklük değerleri üzerinde hassastırlar, ikisi de Ziya Gökalp hakkında çok önemli yazılar yazmış, tespitlerde bulunmuşlardır. Yakup Kadri'nin Gökalp'ın Diyarbakır'da tek başına neşrettiği *Küçük Mecmua* hakkındaki yazısı Gökalp'ın şahsiyetini olduğu kadar derginin etkisini de belirtmektedir.²⁷

Aynı tavır Falih Rıfkı'da da vardır. "Ziya Bey'in Mısraları" adlı yazısında onun Darülfünun'un davetini kabul ederek İstanbul'a gelmesini dilerken, onu "millî cereyanın en büyük mürşit ve mübeşşirlerinden biri" diye niteler ve *Küçük Mecmua*'daki yazılarıyla "Türk gençliğini", "millî irfan ve beynelmilel medeniyet" hedeflerinde toplamaya çalıştığını belirtir, ayrıca onun Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben yazdığı istidasından söz eder. "Ey kurtaran bizi zalim Yunandan, /Kurtar bizi daha birçok düşmandan. /Garpta şarklı yaşayıştan usandık/ Kurtar bizi bu karanlık zindandan". Bu mısraları haklı olarak "düz, acayip, belki biraz sevimsiz" bulan Atay "memleketin milliyet kadar medeniyet aşkıyla tutuşmasını isteyen Ziya Gökalp lüzumsuz, zamansız ve mânasız bir istimdat da bulunmuyor. Memleketimiz Avrupalı

²⁶ Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım*, Yahya Kemal Enstitüsü, 1973, s. 175-176.

²⁷ "Ziya Gökalp, o müteaddi ve orijinal şahsiyetlerden biridir ki, her dokunduğu mesele derhal nurani bir ehemmiyet kesbeder, bahsettiği mevzular bizde büyük bir alaka uyandırır ve her defasında onun yanından dimağımızda yeni bir fikir, kalbimizde yeni bir his ve gözlerimizin önünde yeni bir ufukla ayırılır. Ziya Gökalp'ın ağzında veya kaleminde gündelik hayatımızın en adi ve en hurda vakayii ve mesaili bile mefkûrevi birer hadise şekline girer, o derece adiyetlerini kaybeder. Onun için fikriyat âleminin haricinde bir âlem mevcut değildir, içtimai veya sadece ilmi bir düstur halinde ifade edilemeyecek vakıa ve hadiseler onun indinde keenlemyekûn [yok hükmünde] mesabesindedir, lakin ona göre dünyada bu gibi vakıa ve hadiseler mevcut mudur? İnsanların yemek yiyişinden, şarkı söyleyişine, oturuşunda, kalkışına kadar her şey onun için bir tettebbu ve tefekkür mevzuu değil midir? İpekler içinde geçen şu güzel kadın Ziya Gökalp'ın dimağında derhal içtimaiyat ilminin "Feminizm"e dair bir sayfasını açar, yapraklar arasında esen şu rüzgâr onda metafizik bir düşünce uyandırır, anasının eteğinden çekerek ağlayan şu çocuk onu terbiye-i etfal fennine dair mülahazalara sevk eder, şu arabacı ile hamalın birbiriyle dövüşmesi onun indinde hudutları en muğlak psikolociya bahislerine varan içtimai bir hadisedir. Hayatı bir kitap gibi okuyan böyle âlim tiplerine ancak Anatole France'ın romanlarında tesadüf edilir. Eğer bu büyük Fransız edibinin bütün asarını okudunuzsa Mösyö *Bergeret* örneğinde mutlaka Ziya Gökalp'ın şahsiyetini bulacaksınız. O, bütün manasıyla katıksız bir âlim enmuzecidir" dedikten sonra *Küçük Mecmua*'nın nasıl beklenen bir dergi olduğunu anlatır ve onun aleyhinde bulunanları da susturan, şu veciz ve belki de her devir için geçerli şu cümlelerle bitirir: "Bir zamanlar İttihat ve Terakki komitesi merkez-i umumi azasından olduğu için onda siyasi bir kudret tevehhüm edenler çok yanıldılar. Politika doğrudan doğruya hayat adamlarının işidir, halbuki Ziya Gökalp için kitabı bir düstura veya yüksek bir mefkûreye uymayan hayatın zerre kadar ehemmiyeti yoktur. Siyasi adam bütün heyecanları, hırsları, fazilet veya reziletleriyle "hâl-i hazır" yaşayan, "hâl-i hazır" hâkim olmak isteyen kimsedir." Yakup Kadri, "Küçük Mecmua ve Ziya Gökalp", *İkdam*, 9093, 10 Temmuz 1338/1922, s. 2.

bir Türkiye ve hepimiz Avrupalı birer Türk olmadıkça hakiki hedefimize ermiş olmayacağız. Hürriyet uğruna her şey feda edilir. Rahat, intizam, şehir, hatta can... Fakat hatta mücadele günlerinde bile herkes rahatsızlığın, intizamsızlığın, şehirsizliğin ve hayat muhabbetinin hasretini duymaktan korkmamalıdır. Ve bu hiç de çirkin bir şey de değildir.

Bizi en umulmaz zafere götüren millî irade ve sebatı sulhtan sonra tamamiyle medeniyet mesaisine hasretmeliyiz. Her yeni şehir, her yeni bina, her yeni yol bizi bir yeni ratıba ile memlekete bağlayacaktır. Ziya Bey'in, hafif, ilimde, şiirden âri gören bu mısraları şimdilik en hayırlı düsturlardandır."²⁸

Ziya Gökâlþ ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuş olan Hakkı Süha, onun Divan-ı Harb'te sorgulanması ve yargılanması izleyen ve *İkdam*'da bunları yazmış kişidir.

Gökâlþ ve diğerklerinin Malta'dan kurtulması için olağanüstü bir çaba göstermiş olan Mustafa Kemal Paşa'nın bu başarısı belki de İngilizlere karşı kazandığı ilk sinir ve sabır savaşıdır. Burada Gökâlþ'ın dönüşünden söz etmeyen ama sevdiği arkadaşı Süleyman Nazif'in dönüşünü "Esirin Avdeti" adlı yazısında çökmüş, bitmiş bir mahkûmun dönüşü olarak tasvir eden Cenap şahabettin,²⁹ herhalde Gökâlþ'ten de, onları kurtaran Mustafa Kemal'den de seçmiş olduğu yol dolayısıyla söz edemezdi. Zira Gökâlþ'ın Malta yılları inanılmaz bir irade felsefesiyle, iradesini güçlendirmeye adanmıştır. Ailesinin her ferdine müstakil mektuplar yazan bu babanın ferdiyete inanmadığını düşünmek çok güçtür. Mektupların yanında arkadaşlarına konferanslar vermiş, kütüphaneye devam etmiş ve *Felsefe Dersleri* kitabını yazmıştır.³⁰

Hilmi Ziya Ülken, Fransa'da Gökâlþ hakkında bir de doktora yapmış olan Fahrettin Fındıkoğlu, Gökâlþ'ın romanını yazan Mehmet Emin Erişirgil, Cahit Tanyol ve diğerk düşünür ve sosyologların, Fuad Köprülü gibi edebiyat tarihçisi, Osman Turan, Faruk Sümer, Halil İnalçık gibi ünlü tarihçilerimizin de hareket noktaları Gökâlþ'ın işaretleri olmuştur. Bu asli besleyici kaynak onları Türkçülük konusunda birleştirmiş ama her biri kendi çalışma alanlarında Ziya Gökâlþ'ı tekrarlayarak değil, onun işaretlerinden hareketle dünyaya açılmışlar ve eserlerini yazmışlardır. Gökâlþ'ın elbette edebiyat alanında da etkisi derin. Fuad Köprülü'nün öğrencisi olan Mehmet Kaplan'ın Gökâlþ üzerinde hayli çalışması vardır. Mehmet Kaplan da Köprülü'den çok farklı olarak biyografi ve çevre şartlarından çok Gökâlþ'a psikolojik açıdan bakmış ve kendisinden öncekilerin anlamakta zorlandıkları Gökâlþ'ın etkisi meselesini aydınlatmıştır. Arketiplerin fertlerin bilinçaltılarında yaşadığını savunan Jung aynı millete mensup kişilerin bu uyuyan hayalleri uyandırarak buhran günlerinde birleşebileceklerini belirtmiştir. Mehmet Kaplan da Gökâlþ'ı yorumlarken Jung'un yönteminden hareket etmiş ve ilmin kuru çizgilerle dile getirdiği büyük gerçekleri, psikolojinin bu gücüyle bir milleti birleştirmeye yeteceğini ortaya koymuştur. Mehmet Kaplan'ın Gökâlþ hakkında çeşitli yazılarının dışında, özellikle denemelerinde ona sık sık döndüğünü, *Türkçülüğün Esasları* 'nı de başvuru kitaplarının birincisi saydığını

²⁸ *Akşam*, 1492, 17 Teşrin-i sani 1922. (Kelime Güneş, *Falih Rifkı Atay'ın Millî Mücadele Yazıları* (*Akşam* 1922), MÜ. Sosyal Bilimler Enst. Yeni Türk Edebiyatı Bilim dalı yüksek lisans tezi, 1995, s.192-193.

²⁹ Cenap şahabettin, "Esirin Avdeti", *Peyam-Sabah*, nu. 1054-11484, 10 Teşrin-i sani 1337/1921, s. 1-2.

³⁰ Bu konferanslar *Malta Konferansları* adıyla basılmıştır (19.), *Felsefe Dersleri* hzl. Erdoğan Erbay, Ali Utku (Konya: Çizgi Yayınevi, 20.)

belirtmeliyim. Zaten eserin çeşitli baskılarını da hazırlamıştır. Denemelerinde Gökâlîp'in görüşlerini sık sık zikretmesi, onu daima zihninde taşıdığıının da delilidir. Bu konuda şöyle demektedir: “Gökâlîp üzerinde araştırma yapanlar umumiyetle onun düşünce sisteminin hangi tarihî ve sosyal şartlar altında vücuda geldiğini, yerli ve yabancı yazarların tesirlerini incelemişler, fakat şahsi psikoloji ile eseri arasındaki münasebete fazla önem vermemişlerdir. Halbuki bu münasebet sanıldığından çok kuvvetlidir.”

Mehmet Kaplan'ı böyle düşünmeye sevk eden bizzat Gökâlîp'in kendi yazılarıdır. “Duymadan düşünme, görme sezmeden, /Kendi duygun olsun usunu yeden” diyen *Kızılelma* şairi şahsi hayatında olduğu kadar, eserlerinde de his ve hayale büyük bir yer ayırır” dedikten sonra “Bundan dolayı Gökâlîp'i anlamak için sadece ilmî bir şekle bürünen mücerret fikirlerini incelemek yetmez; duyuş tarzını da tetkik etmek icap eder. Umumiyetle didaktik bir mahiyet taşımakla beraber şiirlerinde psikolojisini aydınlatmaya yarayacak mühim unsurlar vardır. Bunlardan bilhassa C.G. Jung'un ‘archetpe’ adını vermiş olduğu “temel hayaller” çok dikkate şayandır” dedikten sonra “Ziya Gökâlîp ve Saadet Perisi” ve “Ziya Gökâlîp ve ‘Yeniden Doğma’ Temi” adlı yazılarını, “Türk kültür tarihinin en insicamlı ve tesirli ‘düşünce sistemi’ni kurmuş olan Gökâlîp'in özellikle şiirlerine dayanarak yazmış ve Osmanlı Devleti'nin yıkılarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını “sosyal planda bir ‘ölme’ ve ‘yeniden doğma’ hadisesi” olarak şairin nasıl alegorik bir şekilde ele aldığını incelemiştir. Bu şiir tırtılın kelebeğe dönüşmesini anlatan “İpek Kozası”dır. “Ziya Gökâlîp ve Yahya Kemal'e Göre Malazgirt Savaşı” adlı incelemesinde de Malazgirt Savaşı'na bu iki aydının bakışını Türk kültür tarihi içinde değerlendirmiş ve “İki büyük Türk edebiyatçısı arasındaki düşünce ayrılığı, hars, tarih ve coğrafya arasındaki münasebetin daha geniş planda ele alınması ve Türk tarih ve kültürünün mukayeseli olarak tetkik edilmesini” gerektiği sonucuna ulaşmıştır.³¹

*

Son olarak sorulabilir: Ziya Gökâlîp'in görüşleri hâlâ geçerli midir? Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'e büyük hayranlığı olan Gökâlîp eğer o olmasaydı, her şey boşa giderdi, düşünmek, yazmak kolay, gerçekleştirmek güçtür diyerek Atatürk'ü Türkleşmek mefkûresinin en yüce kişisi sayar.³² Atatürk de büyük saygı duyduğu bu düşünürden Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında yine bazı hizmetler istemiş ve genç cumhuriyetin kuruluş felsefesinde Gökâlîp derin bir yer edinmiştir.

1916'larda söz ettiği Türk devleti, artık yaşayacak hali kalmayan Osmanlı Devleti'nin yıkılmasıyla yerini Türkiye Cumhuriyeti'ne bırakmıştır. Uzun yıllar toparlanamayan Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı sonunda kendisini savunacak

³¹ Bu incelemeler için bk. Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1*, Dergâh, 5.b. 1999, s. 490-549.

³² “Mamafih, Türkçülüğe dair bütün hareketler akim kalacaktı, eğer Türkleri Türkçülük mefkûresi etrafında birleştirerek büyük bir inkıraz tehlikesinden kurtarmağa muvaffak olan büyük dâhi zuhur etmeseydi! Bu büyük dâhinin ismini söylemeğe hacet yok. Bütün cihan bugün Gazi Mustafa Kemal Paşa ismini mukaddes bir kelime addederek her an hürmetle anmaktadır. Evvelce Türkiye'de, Türk milletinin hiçbir mevkii yoktu. Bugün, her hak Türküdür. Bu topraktaki hâkimiyet Türk hâkimiyetidir, siyasette, harsta, iktisatta hep Türk halkı hâkimdir. Bu kadar kati ve büyük inkılabı yapan zat Türkçülüğün en büyük adamıdır. Çünkü; düşünmek ve söylemek kolaydır. Fakat, yapmak bilhassa muvaffakiyetle neticelendirmek çok güçtür.” Ziya Gökâlîp, *Türkçülüğün Esasları*, hzl. Mehmet Kaplan, İstanbul: Kültür B., Ziya Gökâlîp Yay: 7.1976, s. 11

durumda değildi. Ama Türkçölük mefkûresinin birleştirdiği Türkler önderlerinin etrafında kenetlenmeyi ve çok zor günlerden geçerek kendi cumhuriyetlerini kurmayı başarmışlardır. Bu Gökalt'ın Türkler için kurduğu hayalin ilk merhalesiydi. İkinci ve üçüncü adımlar Türk dünyasının birleşmesi amacıydı. Önce Azerbaycan ve Türkmənistan'la birleşme, sonra da bütün Türklerin birleşmesi, yani Turan. Turancılık Gökalt'ın hayalleri arasında yer alan belki de en olmayacak mefkûresiydi. Ancak o bile, 1991 (26 Aralık) de Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra uzak bir ihtimal olmaktan çıkmıştır denebilir. Elbette burada siyasi bir birlikten söz etmiyorum. Günümüzün küreselleşen dünyasında arka arkaya çıkan birleşmeler Türkiye Cumhuriyeti'ne de aslında çok geniş bir hareket alanı sağlıyor. Avrupa Birliği'ni katılmak, tarihî ilişkiler ve Avrupa devletinin hâlâ devam eden aç gözlölükleri yüzünden sürüncemede bulunmaktadır. Ama Türkiye bugün Türk Soylu Devletlerden oluşan bir teşekkölün en saygın ülkesidir. Önce Türk Dili Konuşan Ülkeler İş Birliği Konseyi adıyla kurulan Türk Devletleri Teşkilatı Konseyi, artık bağımsızlığına kavuşmuş olan Türk devletlerini içine almaktadır.

Kuruluşunun 100.yılını doldurmuş olan Türkiye Cumhuriyeti devleti bütünleşen dünyanın çeşitli devletleriyle ortak amaçlarda iş birliği örgütleri kurma imkânına da kavuşmuştur. Bütün bu yeni gelişmeler içinde gücünü tarihin derinliklerindeki tecrübelerden alan Gökalt'ın sistemleştirdiği Türkleşmek mefkûresinin bir çeşit el kitabı niteliğindeki *Türkçölüğün Esasları*'nın yeniden okunması onun bugün için de yol gösterici niteliğini ortaya koyacaktır.

Gökalt birçok haksızlıklara uğramış, yanlış yorumlanmış bir şahıstır. Hatta biyografisi bile kasıtlı tahrife uğramış, onun Kürt asıllı olduğu ileri sürölmüştür ve bu yanlış bilgi hâlâ yaygındır. Halbuki Gökalt çok önceden ailesinin tarihçesini anlatarak bu ithamın doğru olmadığını belirtmiştir.³³ Bir insanın inandıkları ile etnik kökeninin mutlaka örtüşmesi gerekmediği halde, Türkçölüğü kötölemek isteyenler bu mefkûrenin kurucusu ve destekleyenlerin kökenlerinde hemen daima yabancı kan aramışlardır. Halbuki Gökalt, milliyetçilikten kültür milliyetçiliğini anladığını, ırk birliğinin ancak hayvanlarda aranabileceğini açıkça belirtmiştir.

Gökalt bilimin soğukkanlı cephesinin dışında mektupları, masalları ve şiirleriyle çocuklardan başlayarak toplumun her kesimine hitap etmiştir. Onun bu davranışı da özellikle Cenap Şahabettin tarafından alay konusu edilmişse de Gökalt aslında milli bilinçaltındaki arketipleri bu eski eserlerden bulup çıkarmış ve millete yeniden hatırlatmıştır. Bu gerçeği Gökalt üzerinde çok duran bir edebiyat araştırmacısı Mehmet Kaplan tespit etmiş ve onun toplumdaki etkisini anlamlandırmakta zorlananlara cevap vermiştir.

Ziya Gökalt'ın felsefesi felaketler karşısında yılmamak gerektiğini söyler hatta bunları iradeyi güçlendirecek fırsatlar olarak değerlendirir. Namık Kemal'in "Felek her türlü cefasın toblasın gelsin Dönersem kahbeyim millet yolunda bir azimetten" beytini andıran bir anlayışa sahiptir. Onun gibi kısa ömürlü olan Ziya Gökalt "Ölürsem görmeden millette ümit ettiğim feyzi, / Yazılsın seng-i kabrimde vatan mahzun ben mahzun" diyen Namık Kemal gibi "mahzun" ölmemiş, Türk milletinin kendi devletini kurduğunu görebilmiştir. İyimser bir insan olan Ziya Gökalt'ın irade felsefesini çevresine aşılama çabası da dikkati çeker. Eşine ve çocuklarının her birine (en küçüğü on bir aylıktır) yazdığı mektuplar bu açıdan da çok önemlidir. Aslında

³³ Ziya Gökalt, "Millet Nedir", *Küçük Mecmua*, 28, 29 Aralık 1922, s. 1-8; *Makaleler VII*, hzl. Abdülhaluk Çay, Kültür Bakanlığı, 1982, s. 226-231.

bütün bu eserleri onun sadece millet denen bütünü değil, milleti oluşturan her bir ferdi de çok ciddiye aldığını ve önemsedğini göstermektedir. Onun yazılarını okuyanların daima yeni bir şeyler bulacaklarını belirtmek isterim. Yalnız bunu yaparken çarpıcı bir ifadesine takılıp kalmak ve ondan olumsuz düşüncelere ulaşmak, bu büyük yol açıcıya yapılacak büyük bir haksızlıktır. Gökalp bu açıdan pek çok haksızlığa uğramış bir insandır, yine de geri dönmemiş, “hak bildiği yolda yalnız” gitmeye de hazır olduğunu daima belirtmiştir. Ölümünden sonra hakkında yazılanlar bu büyük yazarın çevresi hakkında olduğu gibi etkisini de açıklayıcı niteliktedir. Elbette zamanla her şey geçmişin derinliklerine gömülür, hatta unutulur. Yahya Kemal, bu gerçekten “Hepimiz İhtiyarladık mı” adlı yazısında söz ederken eskiden merakla ne yaptıkları, nasıl oldukları sorulan insanların hatta Millî Mücadele dolayısıyla Anadolu’da bulunanlara karşı bile bir umursamazlık hissedildiğini söylerken, verdiği örnekler arasında Gökalp da vardır: “Şimdi en büyük Türk âlimi Ziya Gökalp’ın o cüda Diyarbekir’de gece dersleri verdiği, en adi bir gazete fıkrası gibi okunuyor” diyerek “Edebiyat gibi hayat da merakımızı kavramıyor. Bu on iki senelik serencamda bu kadar vakaiye karışmış olan siyasilerimize karşı herkes lakayt” dedikten sonra son yılların büyük maceralarını bizzat yaşayanların, başkalarına karşı kayıtsızlaştıkları noktasında odaklanır: “Hayat vaka olmaktan çıkınca merak, hayret, tecessüs, tahayyül gibi meziyetlerimizi tekrar idrak edeceğiz, şimdi yorgun olduğumuz için, insanlara, işlere, edebiyata lakaydız” sonucuna ulaşır.³⁴

Ölümü üzerine Ziya Gökalp hakkındaki yazılarla çıkan *Türk Yurdu* dergisinde şu isimler bulunmaktadır: Hamdullah Suphi, Yusuf Akçura, Ağaoğlu Ahmet, Yahya Kemal, Ruşen Eşref, Abdülfeyyaz, İsmail Safa, Yakup Kadri, Dr. Fahri Bey, Mehmet Emin, İsmail Hakkı Bey

Bu şahısların hitabe ve yazılarından başka, *Akşam*, *İkdam*, *İleri*, *Tevhid-i efkâr*, *Son Telgraf*, *Cumhuriyet*, *Tanin*, *Vatan*, *Vakit* (Halide Edib, Darülfünun tarih-i felsefe müderrisi Mehmet Emin) ve Amasya’da çıkan *Emel* gazetesi ile Bursa Türk Ocağının mütalaaları yer almaktadır. Bunlardan ülküdaşı ve bir anlamda rakibi Yusuf Akçura onun hakkındaki kapsamlı yazısını şöyle bitirir: “Yukarıdaki acele, sathi ve basit müşahade ve tahlillerden, Gökalp Ziya Bey’in, fikir adamı olarak, bir şair ve feylesof olduğu anlaşılıyor. Zaten felsefe, şiire uzak değildir. Anatole France, felsefeye ilmin şiiri diyordu.

Gökalp Ziya Bey’i iş adamı olarak, bir şeyh bir mürşit sıfatıyla tazizde tamamen haklıyız. Hakikaten bugünün Türk gençliğini bulduğumuz zaman ve mekânda en hak bir tarikate, Türk milliyetçiliği tarikatine süluk ettiren bilhassa onun irşadatıdır. Vakıa Türkçülük ve Türkçüler, Ziya Bey’den evvel var idi. Fakat o içimize gelip girince, mesleğimiz birdenbire çok kuvvetlendi ve Gökalp Türkçülük harekâtında merkezî bir noktayı işgal etti.”³⁵

Ölümünün üzerinden yüz yıl geçtikten sonra Ziya Gökalp’ın düşüncelerinin, etkisinin günlük hayatımıza kadar sinmiş olduğunu ne kadar hatırlıyoruz? Yeterince olsaydı, yüzlerce üniversitemizde neler yazılmaz, neler konuşulmazdı?

Kadirşinas bir üniversitede bu sözleri söylemek bilmem ne kadar doğru? Bu toplantıyı düzenleyenlere ve katılanlara teşekkür ederken içinizden birçoğunun gün

³⁴ Yahya Kemal, “Hepimiz İhtiyarladık mı?” *Eğil Dağlar*, Yahya Kemal Enstitüsü, 1966, s. 225-228 (ilk neşri: *Tevhid-i Efkâr*, nu. 272. 3300, 12 Mart 1922.)

³⁵ Yusuf Akçura, “Gökalp Ziya Hakkında Hatıra ve Mülâhazalar”, *Türk Yurdu*, 2.seri, 1/4, Kânun-ı evvel 1340/Aralık 1924, s. 156-162.

sonunda “Gökarp’ı dikkatle okumalıyım” diyeceğini sanıyor ve kuvvetli umuyorum. Sözlerime son verirken Ziya Gökarp’ı ölümünün yüzüncü yılında rahmet, saygı ve minnetle anıyorum, ruhu şad olsun.

KÖKBİLİĞ

Cilt / Vol.: 1 – Sayı / Issue: 1

Aralık / December – 2024

Araştırma Makalesi / Research Article

ZİYA GÖKALP VE MİLLİ İKTİSAT / Ziya Gökalp and National Economy*

Ramazan GÖKBUNAR**

Özet

Ziya Gökalp yaşadığı dönem ve sonraki etkileri itibarıyla Türk siyasi düşünce tarihinde en önemli sosyal bilimcilerden birisidir. Türk tarihinde iktisadi, sosyal ve siyasal açıdan önemli çözümler ve dönüşümlerin yaşandığı bir dönemde (1876-1922) Gökalp'ın çözümü, çağdaşlaşma odaklı bir Batıcılık ile kültürel Türkçülüğün sentezi olan ve 'Yeni Hayat' olarak adlandırdığı siyasal paradigma olmuştur. Gökalp, "Yeni Hayat" doktriniyle, milliyetçiliğin sosyal, siyasal ve ekonomik yönlerini belirlemeye çalışmış; ekonomi, hukuk, eğitim, edebiyat, dil ve diğer alanlarda karşı karşıya kalınan sorunlara çözümler üretmeyi hedeflemiştir. Gökalp eserlerinde Türkiye'nin geleceğinin milli iktisattaki başarısına bağlı olduğunu vurgulamıştır.

Bu çalışmada, Türk mali tarihinde milli ekonomiyi hazırlayan gelişmeler ve Ziya Gökalp'in eserlerindeki milli iktisat teması ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkçülük, Milliyetçilik, Milli Ekonomi, Dayanışmacılık

Abstract

Ziya Gökalp is one of the most important social scientists in the history of Turkish political thought in terms of the period he lived in and his later influences. In the period between 1876-1922 when important disintegrations and transformations were experienced in Turkish history, economics, social and political terms, Gökalp's solution was the political paradigm he called 'New Life', which was a synthesis of Westernism focused on modernization and cultural Turkism. With his "New Life" doctrine, Gökalp tried to determine the social, political and economic aspects of nationalism; he aimed to produce solutions to the problems encountered in the fields of economy, law, education, literature, language and other areas. Gökalp's works emphasized that Turkey's future depends on its success in national economy. This study examines "the developments that prepared the national economy in Turkish financial history" and "the theme of national economy in Ziya Gökalp's works".

Key Words: Turkism, Nationalism, National Economy, Solidarity

* Bu çalışma, MCBÜ İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi tarafından düzenlenen Ölümünün Yüzüncü Yılında Ziya Gökalp Paneli'nde (17 Ekim Perşembe- Prof. Ümit Doğay Arınç Kültür Merkezi) sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi İİBF, ramazan.gokbunar@cbu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2084-7332>

Giriş

Ziya Gökalp yaşadığı dönem ve sonraki etkileri itibariyle Türk siyasi düşünce tarihinde en önemli sosyal bilimcilerden birisidir. 1876-1924 arası Türk tarihi, iktisadi, sosyal ve siyasal açıdan önemli çözümler ve dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir. Karlofça Anlaşması'ndan (1699)¹ itibaren gerileme/çöküş dönemine giren Osmanlı Türkiye'si'nde temel arayış, “devletin nasıl kurtarılabilir, niçin geri kalındığı, 200 yıldır neden bocalandığı ve ardından kendimizi neden kaybettiğimiz, hatanın nerede olduğu, neden geri kalındığı, gerileme durdurulabilir mi? kim olduğumuz, Garplılaştırmanın neresindeyiz, ne oluyoruz, ne yapmalıyız, bu devlet nasıl kurtarılabilir, kendimizi nasıl buluruz/kendimize nasıl döneriz, yarınki Türkiye'yi nasıl ve kimlerin eliyle hazırlamalıyız?” Gibi sorulara cevap aramaya ilişkin olmuştur. Gökalp de bu arayış kapsamında “çağdaş Avrupa uygarlığı içinde kendine yer edinmiş bağımsız bir Türk ulusu” hedefi için çözüm yolunu “Türkleşmek, İslamlaşmak, Çağdaşlaşmak (Muasırlaşmak)”² olarak ifade eder ve bu üç hareketin de ihtiyaçtan doğduğunu vurgular.

İmparatorluk Türkiye'si'nde 1839 Tanzimat döneminden sonra Batı yönetim usulleri ve kanunları iktibas olunmaya başlar ve geleneksel değerler sisteminde ciddi

¹1699'da Karlofça Barış'ını (1699) imzalayan Râmî Mehmet Paşa'nın, sadrazam olması Osmanlıların Batı uygarlığına yönelik hareketinin başlangıcı olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki askeri üstünlüğü Karlofça ve Pasarofça anlaşmalarıyla (1718) sona ermiştir (İnalçık, 2017a:14). III. Selim tahta çıktığında (1789), bir asırdan beri çoğunlukla yenilgilerle sonuçlanan savaşlar ve iç karmaşalar nedeniyle devletin mali açıdan sıkıntı içinde olduğu bir dönemde çözüm arayışları kapsamında devletin muhtaç olduğu ıslahat arayışlarında asıl önem verilen sorun ‘ordunun ıslahı’ olmuş, Yeniçeri yerine yeni bir ordu (Nizam-ı Cedid) kurulması üzerinde durulmuştur (Akçura, 1940:40-42). “...Karlofça muahedesinden sonra giderek artarak gerilemekte olan Osmanlı Devleti, III. Selim zamanında nihayet anlamaya başlamıştı ki garpli olmaktan başka kurtuluş yolu yoktur ve Garpli olmak, her şeyden önce, garbın tekniği ile silahlanmak demektir; Garbın zihniyeti, yaşayışı, ideali onu takip eder. Fakat Tanzimat, hatta Meşrutiyet bu gayeye hiçbir zaman ulaşamadı. Buna mâni olan yalnız ümmet zihniyeti, imparatorluk idaresi değildi. Buna asıl mâni olan: Ecnebi endüstrinin hükmünden kurtulabilmek için endüstriyi bizzat memleket içinde kurmak lazım geldiğini anlayamamaktı. Tanzimat ve Meşrutiyet, esasta Liberal idiler: Devlet veya fikir adamı olarak ortaya atılanlar, garbı siyasi hürriyet ve müsavilik zaviyesinden gördüler. Bu görüş, Garp milletleri için doğru idi. Hatta bize nüfuz eden ve etmek isteyen garp sermayesi ve İmparatorluğun hâkim unsuru olan Türklerden başa bütün unsurlar için doğru idi. Çünkü Liberallığın iktisat alanındaki neticesi, kapılarımızın ecnebi sermayesine karşı ardına kadar açık olması değil miydi? Memleket içerisinde bundan kim istifade edebilirdi? Osmanlı tarihinde az çok ticari burjuvazi gelişmiş unsurlar. Bu suretle ‘Duyunu Umumiye’, ‘Anonim Şirketler’ ve rejilerin yanı başında memleketin giydiği, kullandığı, yediği eşyadan büyük kısmı dışardan geliyordu. Bunları satın alamayan halka gelince: Tezgahlar ve sapanlarla silahlanmış olan bu halk, iptidai ihtiyaçlarını kendi iptidai vasıtalar ile gidermekten başka bir şey yapamadığı için umumi seviyesi daima geri kalmaya mahkum bir haldeydi” (Ülken, 1948:104-105). 1839 ve 1856 tarihli reformlara Müslümanların ve azınlıkların verdikleri tepkinin, Osmanlı azınlıklarını bir ticaret burjuvazisine dönüştürmeye yardımcı olduğu ileri sürülebilir. “Birbirleriyle ve Batı'yla sağlam ilişkiler kuran, Batı malları kullanan ve servetlerini giderek büyüten bu azınlıklar, Osmanlı ticaret burjuvazisinin çekirdeğini meydana getirdi (Göçek, 1999:251, 305).

² Gökalp, ‘Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak’ kitabına başlarken bu üç fikrin ‘hakiki ihtiyaçlardan doğmuş olduğunu belirtir (Safa, 1990:65). Üç Cereyan/Akım başlıklı bölümde (Gökalp, 2017a:10): “Memleketimizde üç fikir akımı vardır. Bu akımların tarihi araştırılırsa görülür ki, fikir adamlarımız başlangıçta muasırlaşmak (çağdaşlaşmak) lüzumunu hissetmişlerdir. Üçüncü Sultan Selim devrinde başlayan bu temayüle inkılaptan (1908- 2. Meşrutiyetin İlanı) sonra İslamlaşmak emeli katıldı. Son zamanlarda ortaya bir de Türkleşme akımı çıktı.” Gökalp, “Türk kimliğinin, kısmen yenilikçi, kısmen Türk olma ve kısmen de Müslüman olma öğelerinden oluştuğunu” ileri sürmüştür (Karpat, 2005: 49).

çatışmalar başlar. Bu dönemde, Yeni Osmanlılar, ‘Batı’nın teknolojisini alarak modernleşeceğiz, fakat onun değer-sistemini reddedeceğiz’ diyorlardı. Gökalp bu değerlendirmeleri sosyolojik bir sisteme dayandırmak istedi (İnalcık, 2018a: 418). Gökalp, ‘Türkleşmek, İslamlaşmak, Çağdaşlaşmak!’ arasında bir çatışma olmadığını vurgulayarak bu üç amacın etki sınırlarını belirleyen “Çağdaş bir İslam Türklüğü” oluşturmak gerektiğini belirtir (Özakpınar, 2002:841). Gökalp içinde bulunduğu konjonktürün de etkisiyle, çağdaşlaşma odaklı bir Batıcılık ile kültürel Türkçülüğün sentezi olan ve Türk kültürü üzerine kurulacak ‘yeni hayat’ olarak adlandırdığı siyasal paradigmanın temelini uluslaşma ve modernleşme hedefi oluşturmaktadır (Doğan, 2024:529).

Gökalp Türkleşmek-İslamlaşmak-Çağdaşlaşmak şeklindeki üç akımı inşaa ederken bunları uzlaştırmaya çalışıyor, Türk bekasının temininin bu uzlaşıya bağlı olduğunu belirtiyordu (Ülken, 2001:321). Bu üçlü formülü³, diğer kurtuluş çarelerine göre daha gerçek, daha birleştirici görünüyordu (Güngör, 1993:34).

İttihat ve Terakki Partisi’nin programını belirlemesine ve merkez komite üyesi olmasına rağmen Gökalp, hiçbir surette gündelik siyasete ve onun sığ tartışmalarına asla girmemiştir (Ebinç, 2024: 135). Hilmi Ziya Ülken’e göre, İttihat ve Terakki Partisi, Gökalp’in yönlendirdiği andan itibaren milliyetçi bir burjuva partisi olmaya yönelmiştir (Toprak, 1995:159). Gökalp’e göre “...İlim sahibi tedrisinde siyasetle uğraşmaz, ancak üniversite dışında-sırf siyasi hareketlere müspet bir yön vermek maksadıyla ve ilminden taviz vermemek şartıyla-siyasetle meşgul olabilir (Korkmaz, 1988: 206). Gökalp’e, İttihat ve Terakki döneminde, Maarif Bakanlığı teklif edilmiş, o kabul etmemiş; İstanbul Darülfünü’nda müderrisliği tercih etmiştir. Gökalp ülkemizde sosyoloji geleneğinin kurucu babası olarak kabul edilmiştir. Hukuk Fakültesinde görevlendirilen Alman hocalar, Ziya Gökalp’in Hukuk ve İktisada bakışı ve kadrodaki müderris ve muallimlerin desteğiyle 1917-1918 öğretim yılında Hukuk Fakültesinde, son sınıfta İdari ve Mali şubesi açılmıştır (Eren, 2023:78, 79).

Yeni Hayat, Türkçülük

İmparatorluğa bağlı kavimlerin milliyetçiliğin etkisiyle Osmanlı hakimiyetine karşı bağımsızlık mücadelelerine tepki olarak ve Avrupa kültürünün etkisiyle Türkçülük bilinci, 19. yüzyıl ortalarında uyanmış olmakla birlikte İmparatorluk birliği için zararlı bir akım olarak değerlendiriliyordu. Türkiye’de Türkçülük bilincini temsil eden bir grup da Rusya yönetimindeki Türk ellerinden, Azerbaycan, Kazan ve Kırım’dan kaçıp gelmiş Türklerdi ⁴(İnalcık, 2018: 62). İmparatorluğun temeli ve

³ Osmanlı’nın atalarının Türklüğüne işaret etme konusunda Sultan Abdülhamit (Karpat, 2004:621): “Büyük Osmanlı Devleti, Yavuz Selim hilafeti ele geçirdikten sonra dine dayanmıştır. Fakat devlet vaktiyle Türkler tarafından kurulmuş olduğu için bu bir Türk devletidir (Devlet-i Türkidir; Türki ‘Türk’ anlamındadır). Ulu Osman bu büyük devleti kurduğundan beri dört ilkeye dayanmıştır: Hükümdar (hanedan) Osmanlıdır, yönetim Türk’tür, dini İslam’dır ve başkenti İstanbul’dur. Bu ilkelerden herhangi birinin zayıflaması ve yok olması devletin temelini sarsar.”

⁴ Türkçülüğün programını Kırımlı İsmail Bey Gaspiralı (1905) ‘Dilde, fikirde, işte birlik’ olarak özetliyordu (Akçura, 1998: 73). Akçura [1876-1939] ‘Türklük’ adlı eserinde Türklerin eğitim, iktisat ve siyasi yönden Avrupalılar gibi ilerleyememesinin, Türklere millet-i hakime konumunu kaybettirdiği: “Türklük siyasi hakimiyetini kaybetti, birkaç asır evvel bütün Şark, Türklerin taht-ı hakimiyetinde iken, 20. Asr-ı miladı ibdidasında az çok müstakil yalnız bir Osmanlı Türk hakanlığı kalmıştı” değerlendirmesinde bulunmuştur (Kurt, 2012: 53). “Gökalp’e göre, gerçek Türkçü hareketi “Rusya’dan İstanbul’a gelerek Askeri Tıbbiye Mektebinde Türkçülüğün İlkeleri dersini okutan Hüseyinzade Ali

müessisi olan Türkler, kendi hakimiyetlerini sürdürmek ve imparatorluğu zaafa uğratmamak için ‘ıslahat’ yapıyorlar; Garbı tamamen taklit ediyorlardı. Fakat unsurlar arasında uyum ve birliği sağlamaktan başka kurtuluş çözümü görmüyorlardı. Dolayısıyla asıl milliyetçilik hareketi Türkler arasında geç başlamıştır⁵ (Ülken, 1948:145).

Türk milliyetçiliği, Osmanlı Devleti’nin parçalanma süresinde geçirilen bir yalnızlaşma sürecinin algılanması olarak ortaya çıktı. “20. yüzyıla gelinceye kadar Avrupa’da Türk ile Müslüman eş anlamlı kelimelerdi ve genellikle Türk adı yaygın kullanılırdı; Türk demek Osmanlı demekti ve Müslüman demekti.” “Osmanlı kelimesi önceleri Türk karşılığı olarak Müslümanlar için kullanılırken, 1856 Islahat Fermanı sonrası yeni bir hukuki kavram olarak⁶ bütün Osmanlı tebaası bu kapsama alındı (Köseoğlu, 2009: 13, 49).

Osmanlı Devleti toprak kayıplarının nerede duracağı, geriye nerelerin kalacağı bilinmiyor, "İkinci Endülüs" olma korkusuyla Turan hülyaları arasında salınıyordu. Balkan Savaşları yenilgisinin travması, başta askerler olmak üzere milliyetçi

Bey, dünyadaki bütün Türklere birlik çağrısı yapan ve yankı oluşturan Turan adlı şiiri sayesinde ortaya çıkmıştı” (Karpas, 2004: 567; Macfie, 2003: 93). Gökalp, Kazanlı Yusuf Akçura, Azeri Hüseyinzade Ali ve diğer Türkçülerin yayın organı olan Türk Yurdu yazı ekibine katıldı. Bu dergiye 1912-1919 döneminde yazdığı makaleleri sonradan Gökalp, ‘Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak’ kitabında bir araya getirir (İnalçık, 2017: 239). Yine Tatar Yusuf Akçuraoglu, 1904 yılında Kahire’de yayımlanan Türk adlı dergide, Osmanlı Devleti’nin çöküşünü durdurmak amacıyla Osmanlıcılığın ve Pan-İslamcılığın Osmanlı İmparatorluğu’nun ideolojik ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak olduğu konusunu değerlendirdiği ‘Üç Tarz Siyaset’ başlıklı makalesini yayımladı (Macfie, 2003:93). Akçura, ‘Üç Tarz-ı Siyaset’ adlı makale dizilerinde Tanzimat dönemiyle savrulan Osmanlı düşünce ikliminin ‘Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük’ içinde hangisi üzerine yöneleceğini açıkça belirtmese de ruhunu ve fikrini Türkçe akıma hazırlayan bir düşünürün beyannamesi olarak Türk siyasi yaşamında yer almıştır. Akçura, ‘Bizim için Türk’ü İslam’dan, İslam’ı Türk’ten, Türk ve İslam’ı Osmanlılıktan, Osmanlılığı Türk’ten, İslam’dan ayırmak, birliği üçe çıkarmak hayaldir. Hayalimize gelse bile aklımıza yatmaz’ der (Akçura, 2020b: 7, 86).

⁵ “İmparatorluğun hâkimi olan Türk milleti milliyetten bahsederse sanki diğer unsurların dağılmasını kolaylaştıracakmış gibi bir korku vardı. Bu yüzden, bir türlü, ‘millet’, ‘milliyet’, ‘Türklük’ kelimelerini ağıza almaya cesaret edemiyorlardı (Ülken, 1948: 146). “Ve Türk olmayan unsurları memnun edebilmek için ne isterlerse veriliyordu. Çünkü, Devlet içinde, başlangıcından itibaren Müslüman unsurlar arasında hiçbir ayırım gözetilmeyen bir eşitlik hakim olmakla birlikte, devletin egemenliği, Türk geleneksel anlayışına göre kazanılmıştı ve bir Türk hanedanının elindeydi. Ayrıca devletin kurucu unsuru Türklerdi. Devletin birliğini, bütünlüğünü koruyabilmek için nazlanan diğer unsurlara her istediklerini vererek fedakarlık etmek Türk’e düşen bir görevdi (Köseoğlu, 2000: 25).

⁶ 23 Aralık 1876-Kanun-ı Esasi’de, “Osmanlı Devleti’nin tabiyetinde yaşayan halk hangi din ve mezhepten olursa olsun bunlar ‘Osmanlı’ kabul edilir ve Osmanlı sıfatı kanunun belirlediği duruma göre verilir (Madde 8). “Tebaii Osmaniyenin hidematı devlette istihdam olunmak için devletin lisanı resmisi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır.” (Gözler, 2000: 28; Kılıç, 2016:186-187). 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanununda “Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle ‘Türk’ ıtlak olunur.” (Gözler, 2000: 68). Avrupalılar uzun süredir Osmanlı İmparatorluğu için kullandıkları ‘Türkiye’ sözcüğünden üretilen ‘Türkistan’ sözcüğü de yaygın olarak kullanılıyordu (Shaw, Shaw, 2006: 317) ‘Türkistan’ Tanzimat döneminden itibaren ülke adı olarak “Türkiye”, “Türkiya” ve “Türkistan” tabirleri kullanılmaya başlar (Dânişmend, 1966: 119).

aydınların büyük kısmını, son sığınak olarak Anadolu'yu⁷ tahkim etme düşüncesine yöneltti. Gökalp'in Çobanla Bülbül şiirinde Anadolu, bir nevi ihtiyat akçesi idi (Bora, 2017:244): "Ağla çoban, ağla ovan kalmadı/Gözyaşı dök, bülbül, yuvan kalmadı/Çoban dedi: 'Ülkeler hep gitse de/Kopmaz benden Anadolu ülkesi'".

Osmanlı Devleti'nin dağılışına, çözülüşüne ve nihayet yeniden Türkiye Cumhuriyeti adıyla milli bir devlet olarak kuruluşuna şahitlik etmiş bir düşünür olarak Gökalp, düşüncelerinin büyük bir kısmını bozgunla sonuçlanan felaketler sırasında, her türden mahrumiyet altında ortaya koymuştur (Yeniçeri, 2009:5). Bu bağlamda Gökalp, "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak (1918)" adlı yazı dizisini Balkan Savaşları'ndaki ağır yenilgiden sonra yazmış ve bu yazılarında Türk kimliği oluşturarak, 'Türk kalarak' Batılılaşmayı hedeflemiştir (Türkdoğan, 2008: 188; Karaer, 1992: 55). Balkan Savaşı'ndan sonra gelişen toplumsal süreç Türkçülüğü sadece kültürel bir akım olmaktan çıkararak, siyasal yönü ağır basan bir hareket durumuna dönüştürmüştür. Artık, Türkleri birleştirmek, lisan ve hars milliyetçiliğine dayalı bir Türkçülük ve bunun için siyasal bir organizasyon gibi düşünceler birçok yazarın geliştirdiği düşünceler olmuştur (Hanioğlu, 1985:1394). Gelineen durum, "İmparatorluktan çok Türkleri kurtarmanın" gerekliliği olmuştur.

Gökalp için bu zorlu süreç Türk toplumunun bunalımdan çıkışta uyanışı için tarihsel bir fırsat olmuştur. Bu kapsamda Gökalp hakkında, "kozmopolit bir imparatorluktan Türkçü bir imparatorluğa savrulan ve oradan da ulusalcı bir devlet anlayışının benimsendiği bir limana, milliyetçilik bayrağını diken bir sosyolog" olarak değerlendirmesi yapılmıştır (Kaçmazoğlu, 2011:46). Bir fikir insanı olarak Gökalp (Kurtkan, 1965:18): (i) Fikirlerinde açıklığa sahip bulunan bir sosyologdur. (ii) Milliyetçilik anlayışını bir bütün olarak değerlendirmiş ve iktisadi bakımdan gelişebilmesi için Türk toplumunun milli dayanışma ve birlik bilincine kavuşması düşüncesini haklı olarak savunmuştur. (iii) Milli bilincin uyandırılmasında devletin rehberliğine duyulan ihtiyacı önemle belirtmiştir.

Gökalp'in çözümü, içinde bulunduğu konjonktürün de etkisiyle, çağdaşlaşma odaklı bir Batıcılık ile kültürel Türkçülüğün sentezi olan ve 'yeni hayat' olarak adlandırdığı siyasal paradigma olmuştur (Doğan, 2024:529); Gökalp ve ekibi, "Yeni Hayat" doktriniyle, milliyetçiliğin sosyal, siyasal ve ekonomik yönlerini belirlemiş (Tunaya, 2003: 137); 'Yeni hayat' düşüncesiyle ekonomi, hukuk, eğitim⁸, edebiyat, dil ve diğer alanlarda karşı karşıya kalınan sorunlara çözümler üretmeyi hedeflemişlerdir. Gökalp'e göre yeni hayat, ahlakta, hukuk ve iktisatta, edebiyatta, sanatta kısaca toplumun tüm değer alanlarında milliyet temelini dayanan bir sosyal

⁷ Türk milliyetçiliği kendini Osmanlı Türkleriyle sınırlamak zorunda kalır: Anadolu'nun bir anlamda 'Türklerin anavatanını' oluşturduğu fikri, daha 1908 öncesinde ortaya atılmıştı, ulusal topraklar Anadolu'ydü (Georgeon, 2016: 31).

⁸ Gökalp, İttihat ve Terakki'nin 1917 yılında yıllık kongresinde: "Bir millette ilmi hayat varsa o milletin müspet ilimleri milli bir mahiyeti haizdir, demek olur. Çünkü bir millet başka memleketlerde keşfedilen ilmi neticeleri iğtinam etmiyor. Belki kendisi de diğer milletler gibi ilmi teşebbüslerde hakiki bir faaliyet icra ediyor. Bir millette ilmi hayat bulunursa mektepteki tedris artık talebeye ilmi neticeleri ezberletmek suretiyle kalmaz, belki talebeyi de ilmi usulleri tatbiki ve ilmi keşifleri icraya alıştırmak şeklinde tecelli eder. Bizim mekteplerimizde tedris, hafızayı birçok tafsilat ile doldurmaktan ibarettir. Yenilikçi ilim henüz mekteplerimize girmemiştir" ... Bu maksatların husulü için Maarif Nezareti'nce takip edilecek umde-i tahsilde kemiyetten ziyade keyfiyete kıymet vermek esas olmalıdır" (Bknz: Osman Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, Cil 4, s.1112-1113, 1126'dan aktaran; Turhan, 2017:145).

inkılap yapmaktır. Gökalp'in yeni hayat olarak ileri sürdüğü düşünceler daha sonra Türkçülük olarak adlandırılmıştır (Güngör, 1997: 240).

Türkiye Cumhuriyeti doğarken, daha önce Yusuf Akçura ve Gökalp tarafından dile getirilen kavramlar resmi ve devlete dayalı ideolojinin inşasında etkili olmuştur (Özcan, 2020: 18). Atatürk'ün “fikirlerimin babası” olarak kabul ettiği Gökalp'in sosyolojik olarak vazgeçemediği en önemli tutkusu, milliliktir. Gökalp, Türk milliyetçiliğinin sistematüğini yayınlarıyla ortaya koymaya çalışmıştır. Solidarizm/tesanütçülük, devletçilik, laiklik ve milliyetçilik gibi önemli kavramlar Gökalp'in düşüncesinin esaslarını oluşturmuştur (Vayni, 2012: 36; Türkdogan, 2008: 32, 166; Beysanoğlu, 2002: 168, 183).

Türkçülük akımının Meşrutiyet'teki lideri Gökalp bu konumunu Müdafaa-i Hukuk hareketi boyunca sürdürmüştür (Tunaya, 2010: 76). Gökalp'in, Türk milliyetçiliğinin sistemleştirilmesi, İstanbul Darülfünü'nda Türk sosyolojisi/Sosyoloji ve Metafizik kürsüsünün kuruculuğu (1914) ile bilimsel ve yönetsel özerklik üzerinde çalışmış (1918), 1924 Anayasası'nın ve Halk Fırkası'nın ilkelerinin hazırlanması sürecinde, Türkçenin sadeleştirilmesi (Latin alfabesi), İktisat Cemiyeti'nin kuruculuğu ve İktisadiyat Mecmuası'nın⁹ çıkarılması; milli edebiyat, milli eğitim, milli hukuk, orta öğretim programlarının geliştirilmesi, Telif ve Tercüme Dairesi başkanlığı döneminde batı dillerindeki bazı temel eserlerin Türkçeye çevrilmesi, temelini Dede Korkut hikâyeleri ve halk masallarından alan eserleri¹⁰ Türk halk edebiyatına kazandırılması, çocuk edebiyatı v.b. birçok konuda önemli katkıları olmuştur.

Gökalp'in devlet-toplum ilişkisinin ilk sosyolojik modeli oluşturmaya yönelik düşünceleriyle, sonrasındaki siyasal uygulamalara önemli etkisi olmuştur. Gökalp, milliyetçiliğe ve tasavvufa dayanan felsefi görüşlerini Avrupa'da geliştirilmekte olan korporatist sosyal-siyasal düşünce ortamı içinde bilimsel bir çerçevede sunmak istemiştir. Bu bağlamda, Gökalp tam teşekküllü bir korporatif yapıya dayanan bir anayasa düzen kurulması hedeflenen Teşkilat-ı Esasiye kanunu tasarısı hazırlanmasında önemli etkisi olmuştur (Yıldırım, 2017:281).

Türk sosyolojisinin ve Türk milliyetçiliğinin sistematüğünün kurucusu olarak 20. yüzyıl Türk düşünce ve siyaset alanında en önemli düşünürlerinden birisi olan Gökalp, Osmanlının tasfiyesi ve Cumhuriyetin kuruluş sürecine damgasını vurmuş, Türk toplumunun sosyolojiyle tanışmasına ve çok partili siyasi ortama geçildiği II. Meşrutiyet'ten ¹¹itibaren Türkçülük akımının doğuşuna öncülük etmiştir (Bknz.;

⁹ “...1915 güzünde ‘milli iktisada doğru’ düsturuyla yayımlanmaya başlayan İktisadiyat Mecmuası, milli iktisat öğretisinin kurumsal yayın organı olmuştur” (Toprak, 1995a: 13).

¹⁰ “Bizde mitolojiyi sanat ve fikriyata canlı bir konu durumuna getirmek isteyen Gökalp, ilk defa Türk destanlarını tetkik ederek onları yeni lisanla nazıma çevirmeye çalıştı (Bknz.; Ülken, 227: 34).

¹¹ “...Avrupa hükümdarları Reval'de (9 Haziran 1908 yılında) ‘hasta adam’ın iyileşemeyeceğini ve mirasının şimdiden paylaşılmasına dair kanaat ve kararlarını konuşmakta iken Türkler ikinci defa Meşrutiyet ilan etmişlerdi. Bununla beraber Avrupa'nın kanaati değişmemiş, Garp yahut Avrupa Türklere yine inanmamakta, Avrupalıların baskısı İmparatorluğun her tarafında devam etmekteydi. Siyasi rekabete müstenid manevralar, Kapitülasyonlar İmparatorluğu ‘Düveli Muazzama’nın yarış sahası, sömürge merkezi haline getirmiştir...Devlet her sahada Avrupa'nın parasına ve kültürüne muhtaç olduğunu anlamış, işte o zaman; mucize ümidi sonsuz bir sukutu hayal uçurumuna düşmüş ve bundan da aşağılık duygusuna, taklitçiliğe inkılap etmişti” (H. C. Yalçın, Meşrutiyet Hatıraları [Fikir Hareketleri, N: 73, s.326]'dan aktaran; Tunaya, 1952:162). 1913-1917 döneminde sadrazamlık yapan Said Halim Paşa (1864-1921), Batı medeniyetinin anlamadan taklit edilmesinin sorunlara yol açtığını

Özyurt, 2015: 60; Karakaş, 2015: 104). Niyazi Berkes'e göre "Ziya Gökalp, Namık Kemal'den sonra¹², sosyal bir buhran geçirmekte olan milletin meselelerini sistemli bir fikir çerçevesi içinde tahlil ve münakaşa eden ve bundan çıkardığı bir takım hareket kaideleri ile devrine müessir olan ikinci büyük mütefekkirimizdir" (Buçukçu, 2018:28).

Türkiye'de Milli İktisat Düşüncesinin Doğuşu ve Ziya Gökalp

XIX. Yüzyıla gelinceye dek Osmanlı Devleti Batının yaşadığı dönüşümle¹³ ilgilenmediği gibi, buna da gerek de duymamıştır. Viyana önlerine kadar yayıldıkları sırada, Osmanlı İmparatorluğu batılılaşmayı düşünmemiştir (Tunaya, 2010:18), Tanpınar bu durumu (Tanpınar, 2007:53): "...Çünkü 'o, tarihini tek başına yapmış ve öyle yaşıyordu' şeklinde özlü bir biçimde açıklar. Bu itibarla XVIII. yüzyıla kadar Batıya bakışımızda önem bir değişiklik görülmemesi gayet tabiidir. Ancak Viyana yenilgisinden sonra, özellikle onun neticesi olarak bu denge esasından bozulur.

a-Milli İktisat Düşüncesinin Ön Plana Çıkmaya Başlaması

Osmanlıların böylesine mükemmel bir otokrasi ve güçlü bir imparatorluğu oluşturmayı nasıl başardıkları, o dönemde Avrupa'da büyük bir ilgi uyandırmış, 16. yüzyıl süresince Osmanlı tarihi ve siyasal organizasyonu konusunda çok sayıda eser yayımlanmıştır¹⁴ (İnalcık, 2000:37).

Osmanlı-Avusturya (Habsburg) mücadelesi sonucu Viyana bozgunuyla (1683) Avrupa ve Osmanlı Devleti'nin tarihin akışını değiştirdi. Bu bağlamda, Viyana'da Osmanlı ordusunun bozgunu, Avrupa'nın savunmadan saldırıya geçişinin ilk aşaması ve tarihin doğudan batıya doğru gelişen olayların yazımı olmaktan çıkması olarak değerlendirilmektedir. 1686 yılında Budin'in kaybedilmesiyle Macaristan'daki bir buçuk yüzyıllık Osmanlı yönetimi sona erdi (Çicek, 2002: 746, 761; Lewis, 2010: 29). II. Viyana Kuşatması sonrası yaşanan büyük toprak kayıpları, giderek artan mali

belirterek 'Osmanlı devleti nasıl kurtulur' sorusuna "Düştüğümüz meş'um hata şudur: Biz, memleketimizin mesut olması için, Avrupa kanunlarını tercüme etmenin kafi geleceğini zannettik. Bu kanunların bizde kabul ve tatbik olunabilmesi için ise yapılacak değişikliğin yeteceğini hayal ettik. Mesala adalet sistemimizi ıslah etmek için Fransız adalet sistemini esas aldık. Halbuki Fransız cemiyeti bizimkine asla benzemeyen aslı ve menşei, ruh hali, adaletleri ve gelenekleri, irfanı ve medeniyet seviyesi ile bizden pek farklı olan, ihtiyaçları ise çok ve çeşitli olan bir toplumdur. Fransız adalet sistemi mükemmel oluşu ile bizi cezbedi. Bu da, bizce kabul olunması için kafi görüldü. Halbuki kimse, Fransa'ya hiçbir şekilde benzemeyen bizimki gibi bir memleket için bu sistemin uygun olup olmadığını düşünmedi. Bu tarzda icra eylediğimiz adliye ıslahatının da bunca seneler çalıştıktan sonra malum şekilde ve hiç derecesinde neticeler vermesi şaşılacak bir şey değildir". "Maarifimizi ıslah etmek için aynı şekilde hareket ettik. Tabii elde edilen neticeler daha da zararlı oldu. Gayet kıymetli olan vakitlerimizi ve birkaç nesli kaybettikten sonra bunca fedakarlıklara mal olan şeyi de bozmak mecburiyetinde bulunuyor" (Said Halim Paşa, 2021: 7-8, 53).

¹² Vatan Yahut Silistre (1873), Makber ve Rubab-ı Şikeste gibi eserler birbiri ardından gelen ve atılımlarıyla kendilerinden sonrakileri hazırlayan büyük aşamalar, devir başlarıdır. Fakat bunların arkasında, onların doğması için gerekli olan şartları hazırlayan bütün bir olaylar silsilesi vardır (Tanpınar, 1949: i).

¹³ "Batı feodal kalsaydı, bugün Türkiye'nin baş şehri Roma olurdu. AB, hatta Avrasya Birliği de 17. bilemediniz 18. Asır da Türkler tarafından gerçekleştirilirdi" (Öksüz, 2017:167).

¹⁴ "...1609 yılında Fransa'da Türk İmparatorluğu hakkında yayımlanan kitapların sayısı, Amerika hakkında neşredilenlerin iki katıdır (Bknz.; Tunaya, 2010:19).

krizler, dış borçlar sonucunda, Osmanlı maliyesi, mali açıdan dışa bağımlı hale geldi, mali bağımsızlığını yitirir.

Sadece 100 yıl önce Avrupa’da ‘ideal devlet yönetimi’ için model olarak sunulan ve hayranlıkla izlenen bir imparatorluk olan Osmanlı, 1683 sonrasında kendisine model aramak zorunda kalır. Bu arayış, başlangıçta ıslahat, sonraları reform ve en sonunda da ‘Batılılaşma’ olarak tarihimizin bundan sonraki akışında esas bakış açımızın temeli durumuna gelecektir. 1699’da Osmanlı Avrupa savaşlarını bitiren Karlofça Anlaşması aynı zamanda Osmanlı’nın kültürel yönden Avrupa kıtasına bütünleşmesini başlatacaktır.” (Çicek, 2002:761). Bu yeni durumu Cemil Meriç, ‘Bu Ülke’ kitabında şu şekilde özetler (Meriç, 2015:98): “*Kıtaları ipek bir kumaş gibi keser biçerdik. Kelleler damlardı kılıcımızdan. Bir biz vardık cihanda, bir de küffar...Zafer sabahları kovalayan bozgun akşamları. İhtiyar dev, mazideki ihtişamından utanır oldu. Sonra utanç, unutkanlığa bıraktı yerini, ‘Ben Avrupalıyım’ demeğe başladı, ‘Asya bir cüzzamlılar diyarındır.’ Avrupalı dostları acıyarak baktılar ihtiyara ve kulağına ‘Hayır delikanlı’ diye fısıldadılar; ‘sen bir az-gelişmişsin.’ Ve Hristiyan batının göğsümüze iliştirdiği bu idam yaftasını, bir nişan-ı zişan” gibi gururla benimsedi aydınlarımız.”*

1838 İngiliz-Osmanlı Ticaret Anlaşması daha sonraki yıllarda diğer gelişmiş ülkelerle yapılan bu tip anlaşmalar ulusal nitelikli bir ticaret burjuvazisinin palazlanmasına izin vermiyordu¹⁵. 1838 Ticaret Anlaşması’nın oluşturduğu ortamda, “*Avrupa sermaye ve ticaret sınıfının denetiminde yeni ve güçlü bir gayrimüslim ticaret sınıfı oluştu. Osmanlı sanayi kesimi, tezgahlar, zanaatlar geri çekilirken; ticaret kesimi de İstanbul ve diğer birkaç büyük şehirdeki gayrimüslim ticaret erbabının bağımlısı oldular; batılı iş çevreleriyle doğrudan bağlantılı bir ticaret geliştiremediler*” (Köseoglu, 2009:48). Dış yardıma dayanan Tanzimat devletçiliği Ermeni ve Rum vatandaşlar arasında ilk kapitalist sermaye birikiminin adeta folluğu işlevi gördü¹⁶. Meşrutiyet Dönemi’nde de Türkiye kendini, ister istemez emperyalist devletlerin

¹⁵ 1853’te 1838 ticaret anlaşmasının etkilerinden sebebiyet verdiği tahribattan Lütfi Tarihi yazarı çalı süpürgesi, ağaç kaşık ve tahta taraklara kadar muhtaç olduğumuz eşyanın cümlesi yabancı memleketlerinden gelip, ucuzluğu nedeniyle revaç bulup mevcut servetimizi ecnebiler sülük gibi çektiğini şöyle ifade eder (Berkas, 2020: 378; Aktaş, 2006: 345): “*O muahele ile (1838 antlaşması ile) tekel hakkı kalktı ise de yerine yabancı tekeli geldi. Memalik-i mahrusada yabancılar küçük ticarete hırdavatçılığa kadar girdiler. Yüksek devletin tebaasının esnaflığı ve ticaretini yabancılar adım adım ellerinden aldılar. İç endüstri bütün bütün mahvoldu. Avrupa emtiası revaç bularak kalan paramız da Avrupa’ya çekilip gitti.*” “Daha sonrasında Tanzimat, Batı milletlerinin gerçekleştirdikleri hürriyet, eşitlik, demokrasi ideallerinin homojen bir millet içinde gerçekleşmesinden çok, yabancı müdahalesinden yararlanan ve ayrılmak isteyen azınlıkların işine yarayan bir araç haline gelir. Devletin azınlıklara önemli görevler (sefirlikler, müşavirler, nazırlar v.b.) v.b. ayrıcalıklar vermesi ancak azınlıkları Osmanlı birliğine bağlamadığı gibi, tam tersine onların ayrılmaya fırsatlarını arttırır (Ülgen, 2001: 36-37): “*Tanzimat Fermanı’nın müsaadelerinden faydalanan azınlıklar ekonomik alanda kuvvetlendiler. Yabancı sermayenin memlekete serbestçe girmesi ve onları koruması, ticari işlerinin ellerine geçmesine sebep oldu. Orta Çağ Türk loncaları çözülüyor, Kapalıçarşı ve kapanlar zayıflıyor, hatta Tanzimat sırasında doğmaya başlayan Hayriye esnafı bile yabancı sermayeden yardım gören azınlık ticareti ile rekabet edemiyordu. Bu hal, Tanzimattan sonra feodal Türk endüstrisinin birçok dallarının yıkılmasına, ticaretin kısmen azınlıkların eline geçmesi, azınlıkların asker olmaması yüzünden Türk halkına göre nüfusça da çoğalmasa gibi, Türkiye’nin Türk halkı aleyhine sonuçlar doğurdu. Türkler artık yalnızca memur ve çiftçi olarak bir duruma girmeye başladılar*”.

¹⁶ “Bu sermayedarlık meşhur Galata Bankaları halinde mali müesseseler haline geldi; bunlar da önce kendi başlarına, sonra Avrupa sermayedarları ile birleşerek devlete borç para veriyorlardı. Bu borçları ve faizlerini ödemek de Türk’e düşüyordu” (Berkas, 1965:27).

mücadelelerinin içinde buldu (Berkes, 1965: 69). 1. Dünya Savaşı sonunda ülkedeki sermaye bileşimi içinde ulusal sermayenin payı %20'ye yaklaşmıştı” (Çavdar, 1985: 1056).

1821 Rumların Mora İsyanı akabinde Yunanlılar'ın (1829) ayrılması, 1897 Türk-Yunan Savaşı¹⁷, 93 savaşı olarak anılan 1878 Osmanlı- Rus Savaşı (Rusların Kafkasya ve Kırım işgali); Bulgaristan (1908) Romanya (Eflak-Boğdan) Sırbistan, Arnavutluğun ayrılması, 1 ve 2. Balkan Savaşları (1912-1913)¹⁸, özellikle Selanik'in kaybı¹⁹; Balkanlardan ve Kafkaslardan Anadolu'ya göç eden²⁰ milyonlarca insan²¹ Anadolu'da yaşayan Müslüman Türkler²² üzerinde psikolojik travmaya yol açtı, Türk milliyetçisine ivme kazandırdı.

Osmanlı Devleti'nin yıllarca temel taşlarından birisi olan, vergi ayrıcalıkları sağlanan önce Arnavutluğun topraklarının Sırbistan ve Yunanistan tarafından ilhakını

¹⁷ “1897’de Türk-Yunan Savaşı’nın doğurduğu şiddetli bir bağlılık duygusu içinde Mehmet Emin Yurdakul’un (1869-1944) halk Türkçesiyle yazdığı şiirde): “Ben bir Türküm dinim, cinsim uludur” (Lewis, 1984:341) diye başlayan şaheseri, Türklerin Yunan askerlerini süngüleri ucuna takıp Dömeke sırtlarından aşağıya yuvarladıkları esnada, bir zafer borusu güzelliği ve neşesiyle bütün Türk dünyasında çınladı” (Akçura, 2020a:119).

¹⁸ “Balkan Savaşları sonuçları kadar sınır tanımaz vahşetlerle de tarihteki yerini almıştır. Evlâd-ı fatihan olarak bilinen Balkanlarda yaşayan Türkler her türlü soykırıma ve vahşete maruz kalmışlardır. Bu durum, aynı zamanda asker olan Ömer Seyfettin tarafından bize yaşanmış canlı birer tablo olarak sunulmuştur” (Karataş, 2014: 46). Osmanlı Türk milliyetçiliğini uyandıran da İmparatorluğu temelinden sarsan Balkan felaketi olmuştur. Bu durum karşısında Türk tarihinin bütün şereflerine sarılmış ve Türklük bilinci ön plana çıkmıştır (Safa, 2022: 169). “Balkan felaketi karşısında daha büyük, şümüllü bir hadise vuku bulmuş, düşmanın Edirne’den İstanbul’a yürüdüğü sırada Türk milleti, varlığına şuur kesbederek ‘ben varım!’ demiştir. Harp kaybedilmiştir. Yanya, İşkodra, Edirne’nin birer birer sukutu şuurlar üzerine darbeler indirmektedir. Bu acılar henüz dinmeden ‘Umumi Harpe (1. Dünya Savaşı)’ girilmiştir. Üç kıtada çarpışmak mecburiyetinde kalan İmparatorluk bu harpten de mağlup çıkmış ve tekrar Türk unsurunu şahlandıran bir hadise ile karşılaşmıştır: Montros Mütarekesi (30 Ekim 1918). Zulme karşı isyan eden Türk milleti yeni devletini, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti’ni 23 Nisan 1920’de kurmuştur” (Tunaya, 1952:163).

¹⁹ Buralarda kaybedilen topraklar, dört ila beş yüzyıldır Osmanlı egemenliği altındaydı. 1877-78 savaşı da imparatorluğu Avrupa’daki en zengin vilâyetlerinin bazılarından mahrum bıraktı (Zürcher, 2004:63, 68).

²⁰ 1919 yılındaki durumu Ülken şöyle ifade eder: “1919 Sonbaharı. Mütareke. İşgal ordusunun İstanbul’u kasıp kavurduğu devir. Müdafaai Hukuk Cemiyeti karşı sahilde yeni yeni canlanıyor...Koca saltanatın yerinde yeller esiyor. Harp dönüşü: Sibiry’a’dan, Çin’den, Zekazik’ten (Mısırdan) gelen bitkin esirler, yaralılar, işsizler, üzerinden muazzam bir cihan silindiri geçmiş perişan zihinler, dağılmış aileler, kâşaneleri yıkılmış paşazadeler, bir mahşer...Bu mahşer dünyanın en büyük saltanatlarından birinin dört bucağından koparak İstanbul’a dönüyor. Şehrin birer köşesine sığınıyor. Beş asırlık yatağına çekilmiş, Roma’dan, Çin’den, İran’dan büyük bir meddin cezri” (Ülken,2012:1-2).

²¹ 1783 yılında Rusya’nın Kırım’ı ilhakı sonrasında 150 yılda Osmanlı Devleti’ne 2 milyona yakın Kırım Türkü Anadolu’ya geldi (Özkan, 2024: 134).

²² “...Osmanlı Türkleri kendilerini İslam’la özdeş görmüşler, diğer herhangi bir İslam ulusundan çok daha büyük ölçüde hüviyetlerini İslamlık içinde eritmişlerdi. Türk sözcüğü Türkiye’de hemen hemen kullanılmazken, Batıda Müslüman’ın eş anlamlısı haline gelmesi ve Müslüman olmuş bir batılıya, olay İsfahan’da veya Fas’ta olsa bile, ‘Türk olmuş’ denmesi ilginçtir” (Lewis, 1984:13). Avrupalıların sürekli olarak Osmanlı İmparatorluğu’nu Türkiye ve Osmanlıları da Türkler olarak adlandırmaları, Avrupa’nın düşünce kategorilerini ortaya çıkarmaktadır (İnalçık, 2000: 35).” “...Haçlı Seferi’nden (1190) başlayarak Batılı yazarlar Anadolu’dan, Türklerin egemenliği altında olan başka hiçbir ülkeye vermedikleri bir adla ‘Turchia’, Türkiye diye söz etmeye başlamışlardır. Turchia’nın sınırlarını belirlemenin çok güç olmasının yanısıra Anadolu’daki bu Türk niteliği hangi biçimlerde kendini ortaya koymuş olursa olsun, o çağlarda yaşayanların gözünde Anadolu’nun Türk yönünün ülkenin bütününe bir özellik kazandırmış olduğu kesindir” (Cahen, 1979: 150-151).

önlemek için 1912 yılında bağımsızlığını ilan etmesi, sonrasında 1916'da Arap isyanı ve ayrılmaları hiç beklenilmediği gibi Osmanlı Türkiye'si'nde büyük bir şaşkınlık, hayal kırıklığına yol açtı ve yaşanan bu düş kırıklığının Türkçülük konusunda derin etkisi oldu.

Kaybedilen toprakların hemen hemen tümü, 500 yıl boyunca Osmanlı toprakları olmuştu ve Osmanlı geleneğini paylaşmıştı (Erik, 2015: 88). Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakı ve Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi üzerine Avusturya ve Bulgaristan mallarına karşı boykot yapılır, yerli malı kullanımı üzerinde yoğunlaşılır, milli iktisat²³ seferberliğinin başlatılmasına; bu durum, iktisadi bir uyanışa da yol açar.

Osmanlı Devleti'ni kuranlar, yönetenler Türkler olduğu halde, diğer unsurların büyük bir bölümü, Osmanlılardan ayrılmaya doğru yöneliyorlardı. Bunları bir arada tutabilecek güç, egemen olan Türk unsurunda sosyal olayların gelişmesini, kuvvetlenmesini sağlamaktı. Sosyal olayların en başında "ulusçuluk" gelmekteydi. Bu durumu iyi değerlendiren Gökalp, Türk ulusçuluğunu bilimsel temellere dayanan sarsılmaz, yıkılmaz sağlam ilkelere bağlamak motivasyonu ile sosyolojiye yöneldi (Duru, 1965:268).

1915 sanayi sayımına göre, Türkiye'de 50 ve daha fazla sayıda işçi çalıştıran 284 işyerinden 148'i İstanbul'da, 62'si İzmir'de olup, 74'ü daha çok Batı Anadolu'da dağılmış durumdaydı. Sermaye bakımından bu işyerlerinin %85'i gayrimüslimlerin ve özellikle yabancıların kontrolündeydi. Falih Rıfkı Atay 1922 mayısında Hakimiyeti Milliye Gazetesi'nde "*Burjuvalar? Acaba bu Türk sınıfı nerede?*", "*Cuma günleri Türk bayrağını yalnız daire direklerinde görüyoruz. Yontma taştan, yahut betondan bütün bankalar, ticarethaneler, atölyeler bin bir çeşit bayraklarını Pazar günleri çekiyor ve içlerinde hiçbir Türk bayrağı yoktur.*" (Timur, 2001: 15). 1908-1918 döneminde ekonomik politikalarının amacı, milli iktisat²⁴ ve milli burjuva²⁵ üretmek üzerine olmuştur.

²³ Ahmet Mithat (1844-1912), "Serbest ticaret doğmasını bir kenara bırakarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yı yakalayabilecek bir biçimde iç ticaretini ve sanayileşmesini sağlamak için korumacı bir sistemin benimsenmesini savunur. O halde 'milli iktisat'ın ilk habercisi Ahmet Mithat olabilir mi?" şeklinde bir değerlendirmede vardır (Georgeon, 2016a:143, 154). 1941 yılında basılan Hilmi Ziya Ülken'in İnsan Medücezi Yarım Adam kitabında geçen bir roman kahramanının "- Milli iktisat olamaz! İktisat ilimdir. Millisi gayrimillisi yoktur. Mademki bununla başka şeyler kastediyorsunuz, o halde başka isim bulun!" sözüne diğer roman kahramanı, "-İktisadın millisi olur mu? -İktisadın millisi değil, fakat milletin iktisadı demek isteniyor, diye izahat verdi", "-Evet, milletin iktisadı! Maksat budur." der (Ülken, 2012:67-68).

²⁴ 2. Meşrutiyet yıllarında gündeme gelen Milli iktisat, bir tür Neo-Merkantalist iktisat politikasıdır, kapitülasyonların zorunlu kıldığı Liberal iktisadi ilişkilere tepki olup doğmakta olan milliyetçilikle uyumludur. Osmanlı milli iktisadı ya da Neo-Me-Merkantilizmi Cumhuriyet döneminde de devam etmiş, devletçilik adı altında 2. Dünya Savaşı sonuna kadar etkili olmuştur (Toprak, 1985: 740).

²⁵ Türk Yurdu'nda (Cilt 6, S:3, 1330/1914, s.2098) yayımlanan 'Türklerin İktisadi Uyanışı' adlı makalesinde Akçura: "İntibah-ı iktisadının asıl en mühim ciheti, sanat ve ticareti hor gören, bir Osmanlı Türk'üne layık meşgale ancak askerlikle memurluktur diyen hatalı ve zararlı zihniyetin değişmesidir. Osmanlı saltanatında Türk burjuvazisi hemen yok gibiydi. Zavalı Lehistan krallığında olduğu veçhile, Türkiye'de dahi burjuva sınıfını mahkûm unsurlar teşkil ediyordu. Osmanlı yalnız sipahi ve memurdu. Hâlbuki zamanımız devletlerinin temeli burjuvazidir; muasır büyük devletler, sanatkâr, tüccar ve bankacı burjuvaziye dayanarak teessüs etmiştir. Türk intibah-ı millisi, Devlet-i Osmaniye'de Türk burjuvazisi tekevvününün mebd-i itibar olunabilir ve Türk burjuvazisinin inkişaf-ı tabisi sekteye uğramayacak olursa, Osmanlı Devleti'nin sağlam taazzuv temin edilmiş olur" (Georgeon, 2006: 168-169).

b-Milli İktisat Düşüncesinin Uyanışı

1908 ve 1913 arasında izlenen klasik anlamda Liberal iktisat politikalarından bir kopuş anlamına gelen Milli İktisat Programı²⁶ 1914'te başlatıldı (Zürcher, 2015: 347). Milli iktisat²⁷ kapsamında iktisadi devletçilik, milliyetçiliğin Batılılaşmanın uyanması için esas temelleri hazırlamıştır (Ülken, 1948: 105). İktisadi millileştirme faaliyetleri çerçevesinde, 23 Mart 1916'da geçici kanunda genellikle Fransızca'nın kullanıldığı yabancı şirketlere Türkçe kullanma zorunluluğu getirilir. Hükümet bu yolla şirketlerde çalışan ve Türkçe bilmeyen çalışanların tasfiye edilerek yerlerine Türklerin istihdamını sağlamayı amaçlamıştır (Özkan, 2023: 295). Bankalarda, sigorta şirketlerinde, imtiyaz şirketlerinde, ticarethanelerde çalışanların belli bir bölümünün Müslüman Türk olması kuralı getirilir. Bu kural getirildiğinde İstanbul'da telefon hizmeti veren Constantinople Telekom şirketinde çalışanlar içinde hiç Türk yoktu. 1927 yılında, Beyoğlu'nda yerleşim yerlerinin adlarına Türkçe isimler verilmiştir²⁸ (Akıncı, 2019:15, 18).

Kısmen 1908 Devrimi'nin Liberal fikir ortamından kaynaklanan Türk milliyetçiliği, diğer bir yönüyle Liberalizme, özellikle iktisadi Liberalizme bir tepkinin sonucu olarak ortaya çıktı (Toprak, 2019: 9). Gökalp'e göre, "İktisat Osmanlı toplumunda uzun yıllar 'kozmpolit' bir nitelik taşıdı. Cihan Harbi yıllarında bile hala okullarda resmen 'bırakın yapsınlar, bırakın geçsinler' (laissez faire laissez passer) ilkesini benimseyen 'Manchester İktisadiyyatı' okutulmuş, 'iktisadi vicdan'ın tümüyle 'kozmpolit' olduğu telkin edilmişti. Oysa 'kozmpolit' bir iktisadi düşünce olamazdı. Artık Manchester İktisadiyyatı'nın kozmpolitlikle ilişkisi olmadığı, sanayileşmiş ve bu nedenle serbest ticarete açılmakta sakınca görmeyen İngiltere'nin 'milli iktisadi' olduğu anlaşılmıştı. Gökalp, bu gerçeğin ilk kez Alman iktisatçı Friedrich List ve Amerikan iktisatçı John Ray tarafından görüldüğünü ve giderek tüm

²⁶ "Jön Türkler tarafından 1914 yılında başlatılan Milli iktisat programı, en başta etnik-dindar milliyetçiliğin ürünüydü ve ekonomik amaçtan çok siyasal amaca hizmet etti. Gayrimüslim girişimcilerin yerini Müslüman olanların almasını amaçladı. 150.000 civarında Rum, 1914'te, henüz savaş patlamadan önce, ülkeden gönderildi. Milli İktisat programının, her ne kadar yerli Türk girişimci sınıfın büyümesi ve cumhuriyet döneminde kendi kendine yeterli hale gelmesi için ön hazırlık olduğu doğru olsa da İmparatorluk için ticari, teknik ve yönetsel becerilerin kaybedilmesi ve üretkenliğin düşmesi anlamına geldiği de başka bir gerçektir", "Milli İktisat" Programı 1915'ten sonra hız kazandı. Bir taraftan İTC'nin aktif desteğiyle 1916 ve 1918 arasında seksen yeni anonim şirket kurulurken, diğer taraftan tüccarlar ve küçük işletmeciler örgütlenerek büyük topluluklar haline geldiler ve kârlarını yeni şirketlere yatırıma teşvik edildiler" (Zürcher, 2015: 107-108, 348).

²⁷ "Milli İktisat" ile "Ekonominin Türkleştirilmesi" kavramlarını şöyle açıklanmaktadır (Koraltürk, 2011: 114): "Milli İktisat, Osmanlı Devleti tebaasının veya Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının yabancılar karşısında ekonomik avantajlar elde etmesi; ekonomik Türkleştirme ise tebaa ve vatandaşlar arasında Müslüman-Türk unsurunun gayri-müslim unsurun aleyhine olacak şekilde kayırılmasıdır. İkinci kavram, yurttaşların bir kısmını oluşturan belirli dinsel-etnik grupların hakim etnik-dinsel gruplardan yurttaşlar lehine iktisadi yaşamın çeşitli alanlarında etkisizleştirilmesi vurgusunu taşır. Milli iktisat kavramında ise yurttaşlar arasındaki etnik-dinsel farklılıklara dayalı ayrımcı politika ve uygulamalara ilişkin bir vurgu yoktur."

²⁸ 1927 yılında Grande Rue de Pera olan caddenin adı 'İstiklal Caddesi', Rue des Petits Champs ismi olan cadde de 'Meşrutiyet Caddesi' adını alır. Beyoğlu Caddesi'nde bulunan bazı otel, lokanta ve pastane adları: Hotel de Constantinople, Hotel D' Angleterre, Hotel , Hotel Bristol, Grand Hotel Français Et Continental, Grand Hotel Kroeker, Hotel Royal, Cafe Et Restaurant De Commerce, Le Grand Cercle Moscovite, Brasserie Nicoli Suisse, Restaurant Et Patisserie.....(Akıncı, 2019:18).

ulusların iktisatçılarınca benimsendiğini²⁹, yalnız ‘zavallı Türkler’in İngiliz iktisadının esiri kalarak ahlakta, hukukta, edebiyatta olduğu gibi, taklitçilikten, ‘milliyetsizlikten’ kurtulamadıklarını ileri sürüyordu (Toprak, 2019: 63).

Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* adlı kitabında “Memleketimizde kuvvetli bir hükümet kurulamamasını, Türklerin iktisadi sınıflardan mahrum olması yüzündendir” şeklinde açıklamaktadır (Gökalp, 2010: 12). Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* adlı kitabında yer alan ‘Milli Bilinci Kuvvetlendirmek’ adlı makalesinde (Gökalp, 2010:108): “Türkler, Osmanlı İmparatorluğu’nun kurucusu iken, bu topluluğun vücuda getirdiği feodalizm içinde ‘reaya’ halini aldılar. Aynı zamanda, hayatlarını topluluğa asker ve jandarma vazifelerini ifa etmekle geçirdiklerinden, irfanca ve iktisatça yükselmeye vakit bulamadır. Diğer kavimler Osmanlı topluluğundan bilgili, medeniyetli ve zengin bir halde ayrılırken, zavallı Türkler ellerinde kırık bir kılıçla eski bir sapandan başka nail olamadılar.” görüşlerine yer vermektedir.

Gökalp, yeni Cumhuriyetin kuruluş manifestosu olarak adlandırılan “*Türkçülüğün Esasları* kitabında (1923) ‘Ahlakta Türkçülük’ bölümünde “*Büyük uluslardan her biri uygarlığın özel bir alanında birinciliği almıştır. Eski Yunanlılar güzel sanatlarda, Romalılar hukukta, Beni İsrail (Yahudiler) ile Araplar dinde, Fransızlar müzikle felsefede, Türkler de ahlakta birinciliği kazanmıştır. Türk tarihi baştan başa, ahlaksal erdemlerin sergisidir. Türklerin yenilgiye uğrayan uluslara ve*

²⁹ “...Bilirsiniz ki Adam Smith ekonomi politique’i tesis ederken beşerî bir bilim kuruyorum sandı, yani bulduğu şeyleri her zaman ve her yer için doğru farz etti. Halbuki farkında olmaksızın İngiliz ekonomisinin dayandığı esasları ve onun gelişmesi şartlarını yazıyordu. İngilizler o zaman sanayide ve deniz nakliyeciliğinde diğer milletlerden çok üstün olduğu için kolayca eşya satmaları ve yine kolayca iptidai maddeler satın almaları İngiliz milletinin menfaati iktizasındandı. Bu menfaati ilim gibi tedvin etti. Onun kitabını okuyanlar da gerçekten beşerî bir ilmin doğduğunu sandılar. Bu büyük İngiliz iktisatçısının yolunda yürüyen Manchester mektebi adamlarının yazdıklarını başka milletler de fizik, kimya ilmi gibi okumaya başladılar. Fakat bir parça sonra Amerikalı Jhon Ray, Alman Fredrich List bunun İngiltere için doğru olduğunu ve Amerika ve Almanya için yanlış bulunduğunu söylediler. Amerika ve Almanya’nın milli ekonomilerinin esaslarını aradılar. Şimdi Almanya sanayide çok ilerlediği için bu defa Adam Smith’in kaideleri orada canlanıyor. Şüpheniz olmasın ki Amerika sanayide çok çok ilerlediği ve İngiltere ve Almanya rekabetinden korkmadığı zaman Adam Smith’in fikirlerini müdafaa edecek ve her millete zorla kabul ettirmeye çalışacaktır.” (Erişirgil, 1951: 148-149). Akçura, Osmanlı iktisatçılarının iktisat politikasında tek doğru yolun Mançester Liberal ekonomi okulunu savunmalarının nedeni olarak “Gerçekten Memâlik-i Osmaniye’nin dahili iktisadiyatında Müslüman olmayan unsurlar, Ermeniler, Rumlar, Yahudiler, Müslüm unsurlardan daha yüksek bir mevki işgal ediyorlardı ve Avrupa ekonomi çevreleriyle ilişkileri daha fazlaydı. Bu cihetle Ohannes (1830-1912) ve Portakal Paşalarının Liberal ekonomi okuluna girmeleri, bu ekolün sırf ilim olmasından değil, belki mensup oldukları cemaatin menafî’ine muvafık gelmesindendir, denilebilir, lakin ikinci tabaka iktisatçılarımız ki Ermeni paşaların halka-i tedrislerinden yetişme talebeleridir, işte bunların eser-i üstatlarının izinin tamamen ardından gitmeleri nasıl izah olunabilir?”...Ohannes ve Portakal Paşalarının öğrencileri de tıpkı hocaları gibi “Türkiye’yi kurtaracak yegâni ilaç, sanayi ve ticarete hürriyettir ve sonuç olarak Avrupa sermayesidir” derlerdi. Bu halde, Osmanlı iktisatçılarının öğretileri, mahiyet itibarıyla neye sürüklenmiş oluyordu? Avrupa sermayesinin Memalik-i Osmaniye’yi istilasını kolaylaştırmaya, bu babda propagandacılığa...değil mi? ...” Efendiler, rical-i devlet arasından bu yanlış yola ilk itiraz eden, vezirlerden Cevdet Paşa’dır. İktisatçılar içinden de Liberal ekonominin, mutlak bir surette ilim olmayıp, birçok ekonomi okulundan birisi olduğunu ilk ilan eyleyen de Akyığıtzâde Musa Beğ’dır” (Akçura, 2017: 69-70).

onların ulusal ve dinsel varlıklarına, dinsel ve toplumsal özerklikler vermesi her türlü değerlendirmelerin üstündedir. Fakat bu iyiliğe karşı, yenilgiye uğrayan uluslar, iyiliksever Türklerden aldıkları bu izinleri Türklere karşı çevirerek, kapitülasyon adı verilen zincirlerle Türkleri bağlamaya ve boğmaya çalıştılar. Bu iki türlü davranış, iki yanın da ahlak anlayışlarını gösterdiği için çok ilginçtir” (Gökalp, 2017:132). Bu bağlamda Gökalp’in “Milliyet ülküsü (mefkûresi) başta gayri Müslimlerde, sonra Arnavut ve Araplarda en nihayet Türklerde ortaya çıktı. Türklerin en sona kalması sebepsiz değildir: Osmanlı Devleti’ni Türkler teşkil etmişlerdi. Devlet vaki bir millet, milliyet mefkûresi ise iradi bir milletin kökü demektir. Türkler, ilkin sezgisel bir sakınmaya tabi olarak, bir mefkûre için bir varlığı tehlikeye düşürmekten çekinmişlerdi. Bunun için Türk düşünürleri Türklük yok Osmanlılık var diyorlardı” (Gökalp, 2017a: 14). “Nihayet 1 ve 2. Balkan Savaşları (1912-1913) Osmanlılık düşüncesinin (bir Osmanlı ulusu düşünün) sonu oldu.

Gökalp bir iktisatçı değildir, iktisadın ayrıntılarıyla fazla meşgul olmamış, iktisada ilgisi özel ve özgün değildir. Ancak kendisi bir sosyolog olduğu için cemiyeti incelerken sosyal kurumların da önemini kavramış, yükselmek isteyen Türk cemiyetinin iktisada kayıtsız kalamayacağını anlatmak istemiştir. Gökalp, iktisadi meseleleri asıl iktisadi eserlerden ziyade sosyolojiye ait genel eserlerden incelemiştir (Önsoy, 1982: 355; Okan, 2011:293). Gökalp iktisadi açıdan tarihteki gücünü yitirmiş bir toplumun, sistematize ettiği Türk ideolojisi kapsamında milli iktisat politikalarıyla gelişebileceğine, Garp medeniyetine girilebileceğine inanmıştır (Okan, 2011: 284-285).

Gökalp, iktisadi düşüncelerini belli başlı iki kaynağı: (i)-Alman milli iktisat sistemi (Alman Frederick List/1789-1846), (ii)-Fransız solidarizmidir. Gökalp, 1917 yılında İktisat Mecmuası’nda “Milli İktisat Nedir?”, Yeni Mecmuası’nda “İktisadi Vatanperverlik” makalelerinde daha sonra Türkçülüğün Esasları’nda “İktisadi Türkçülük” görüşlerinde milli iktisat görüşlerine yer vermiştir. Ziya Gökalp’in, İktisadî görüşlerinin temelini, “millî iktisat” kavramı teşkil eder. Gökalp iktisadi devletçiliğin de savunucularındandır (Tolga, 1949: 10). Gökalp, milli iktisat modelini savunmayı iktisadi vatanperverlik olarak değerlendirmektedir.

Gökalp’e göre, “Türkleri bir camia haline getirecek ve Türk harsının teşekkülünü sağlayacak amillerden biri de (Millî iktisat)tır”. “...Türkiye’nin istikbali millî iktisattaki derece-i muvaffakiyetine tâbidir.” Millet iktisadının tesisi için evvel emirde bir iktisat Nezareti teşkil etmek lâzım gelir.”. “Bir milletin devleti nasıl milliyse, bankaları, şirketleri de öylece millidir...”. (Tütengil, 1964: 128, 130, 131). Gökalp, kapitülasyonların kaldırıldığı, gümrük tarifelerinin devletin kendisinin hakim olduğu bir ortamda milli ekonomi politikalarının oluşabileceğinin mümkün olabileceğine değinmiştir (Elmacı, 2005:121, 206). 1914 yılında kapitülasyonlar savaş ortamından yararlanılarak tek taraflı olarak kaldırılır (fiilen 1923’te), gümrük tarifeleri de ilk kez 1929’da bağımsız olarak yükseltilebilmiştir.

Gökalp, ‘İktisadi inkılap İçin Nasıl Çalışmalıyız?’ adlı yazısında: “Türkler taban devletçilerdir. Her teceddüdün, her terakkinin başlamasını devletten beklerler. Hatta, Türkiye’de inkılapları bile devlet yapar”. İfadeleriyle iktisadi devlet görüşünü ulusal kültüre dayandırmaya çalışmaktadır (Parla, 1993:201).

Gökalp, ‘Vatan’, ‘Esnaf Destanı’, ‘Bütçe Birliği’ ve ‘Köy’ şiirlerinde, sermayenin millileştirilmesini, sanayinin kurulmasını, vakıfların özelleştirilmesini, aşarın kaldırılmasını, yerli malının özendirilmesini, banka ve zirai sendika

kurulmasını; Türkçülüğün Esasları adlı kitabında bireyci ve kolektivist sistemler yerine dayanışmacılığı önerir önerir (Karaer, 1992: 161). Gökalp'in *"İktisadi fikirlerinin dayanağı Fransız solidarizmi ve Friedrich List'in milli iktisat ekolüne dayanmaktadır. Aynı zamanda Gökalp, Emile Durkheim'in sosyolojik bakış açısından da etkilenmiştir. Gökalp'in Fransız solidarizmi benimsemesinin arka perdesinde yatan isim Durkheim sosyolojisidir. Fransız solidarizmde toplum birbiri ile ilintili bir bütündür. Hatta bu bütünlük bir dayanışma oluşturmaktadır. Dayanışma ifadesi Durkheim'in sosyolojisinde önemli bir ifadedir. Bu ifadenin temel amacı eşitliği sağlayarak oluşması muhtemelen olan sınıflar arası kaos ortamının önünü kesmektir. Bu sebeple Gökalp solidarist bir zihin anlayışı ile sınıfsal statüleri ortadan kaldırarak bireylerin meslek kazanabilmesine yönelik çalışmaları tesis etmeyi amaç edinmiştir"* (Günay, 2024: 1581). Gökalp'in solidarizm 'içtimai halkçılık' olup solidarizm anlayışında devletin amacı ne ferdin çıkarları için büyük sermaye gruplarını korumak ve ne de hayali sınıfsız bir toplum için devleti zenginleştirmektir. Devletin amacı, milli açıdan toplumun bütün katlarını bir sosyal refah düzeyine ulaştırmaktır (Türkdoğan, 1987: 62). Gökalp, dayanışmacı ekonomik modelin (solidarist korporatizm) Türk toplumunun ulusal tarihinde bulunan ahilik geleneğiyle de uyumlu olduğunu öne sürerek buna kültürel bir temel vermeye çalışmıştır (Doğan, 2024: 546).

Gökalp'in "İktisadi düşüncesinin temelinde Türk toplumunun kendine özgü ahlaki ve kültürel değerleri ile Batı'dan aldığı bazı değerleri günün sosyal ve ekonomik şartlarında kaynaştırarak bir senteze ulaşma çabası vardır. Gökalp, ülkenin, geçmişte olduğu gibi, gelecekte de 'iktisadi refaha' sahip olmasını istemekte ve bu refahın umum ait olmasını istemektedir (Tekeli, İlkin, 2010:410). Bu bağlamda, Gökalp 1923'te "Türkçülüğün Esasları" adlı kitabın 'iktisadi Türkçülük' bölümünde: *"Türkçülük" ifadesi siyasal bir ideoloji olarak ekonomik görüşlerine de yansımaktadır. Türkler özgürlük ve bağımsızlığı sevdikleri için, ortaklıkçı (iştirakçi-komünist) olamazlar. Fakat eşitliği sevdiklerinden bireyci de kalamazlar. Türk kültürüne en uygun olan solidarizm, yani dayanışmacılıktır 'tesanütçülük'"* (Gökalp, 2017: 159; Baloğlu, 2006: 36). Gökalp bireyciliği ve toplumculuğu uzlaştırmak ister. Onun solidarizme bakışı sosyal devlete yönelik esasları içerir. Bu bağlamda, devlet, liberal ve jandarma olmamalı ancak toplum yaşamını yönlendirici olmalıdır (Bolay, 2002:556).

Gökalp'e göre, "Batı medeniyetinin temel hareket noktası olan bireyin mutlak bir değeri yoktur.", "Kendini merkez almış ego olan fert, hiçbir zaman ahlaki bir ideal olmaz" (Türkdoğan, 2008: 385). Dayanışmacılıkta toplumun çıkarlarını bireysel çıkarlardan üstünde tutan, fazla temettüleri topluma mal eden ortalama bir görüştür. Gökalp, ferdi mülkiyeti toplum çıkarlarına uygun olduğunca meşru sayar. Yine ne ferdi devlete ezdirmek ne de devleti fertlerin emrinde görmek istemektedir (Önsoy, 1982:365). "Türkler, mazide nail oldukları bu iktisadî refaha istikbalde de mazhar olmalıdırlar. Hem de kazanılacak servetler Salor Kazanin zenginliği gibi, umuma ait olmalıdır" (Tütengil, 1964: 132). Gökalp, "Toplumun bir özverisi ya da çabası sonucunda oluşan ve bireylerin hiçbir emeğinden oluşmayan artık-değerler toplumundur." der (Gökalp, 2017: 159) ve "Ben, sen yokuz, biz varız" der (Bknz.; "Milli İktisat Nasıl Vücuda Gelir?" İktisat Mecmuası-1916'dan aktaran; Türkdoğan, 2008: 386). "Fert yok, cemiyet var" mottosu, Gökalp'in milli iktisatın oluşması için ortaya koyduğu özdeyişti. Cihan Harbi yıllarında, savaşın olağanüstü koşulları Osmanlı Devleti için yeni bir yapılanmayı gündeme getiriyordu (Toprak, 2019: 62).

Gökalp'in bu açıkladığı solidarist düşünce, aynı zamanda 1930'lı yıllarda uygulanan 'devletçiliğin' de kıvılcımlarıydı. (Sağlam, 2015: 409). İktisat Mecmuası'nda "Milli İktisat Nasıl Vücuda Gelir?" Başlığı altında yazısında (Duru, 1965:98-99). "... Vergi yöntemimize öteden beri hakim olup ağnam, aşar gibi vergiler, tarımsal hayatın gelişmesine büyük oranda engel oluyordu. Bu vergi usulü sonucudur ki bugün Türk köylüsünde üretimi artırmak konusunda duyusal çıkar çok az etkili oluyor. Başka memleketlerde arazi vergisi sınırlı ve belli olduğu ve üründen hiçbir vergi alınmadığı için köylü fazla ürün çıkarmakta bir çıkar görür. Oysaki, Türk köylüsü çok ürün çıkarırsa çok vergi vermek zorunda kalır. Yüzyıllardan beri süregelen bu durumların etkisi ile Türk köylüsü doğal olarak işi olurlarına bırakmış, kanık olmuş, zenginlik ve ilerilik istekleri kendisinde bayağı yok olmuştur. Ağnam vergisi de aynı nitelikte olduğundan köylü hayvanları artırmak konusunda da pek ilgi duymuyor..." değerlendirmesinde bulunmaktadır.

1918 yılında savaş harcamalarını karşılamak için gerçekleştirilen ilk Osmanlı iç istikrazı³⁰ Türk maliye tarihi açısından dikkat çekici bir anıdır. Bu borçlanmanın başarılı olmasında Osmanlı aydınları tam anlamıyla seferber olmuştur. İç istikraz devletin ekonomik ve mali bağımsızlığı yolunda bir atılım olarak görülüyordu. Gökalp de Yeni Mecmua'da iç istikrazı savunmak ve başarıya ulaştırmak için makaleler yazar. Gökalp, istikraz sayesinde en duygusuz birey bile vatansever olacağını ileri sürüyordu (Georgeon, 2016b: 159, 165, 166). Bu borçlanma, 1918 yılı bütçesi açığını kısmen kapatmayı başarmıştır. Gökalp, Yeni mecmuada borca yazılmanın iktisadi vatan seferberlik olduğunu yazmıştır.

Gökalp'in İktisadi Türkçülük konusundaki görüşleri, Cumhuriyet döneminde uygulanan karma ekonominin temelini oluşturmada etkisi olmuştur (Bknz.; Gündoğan, 2015: 177). Gökalp Türkçülüğün Esasları'nda, "Türklerin iktisadi mefkuresi vardır ki, memleketi büyük bir sanayiye mazhar etmektir. Bazıları 'memleketimiz bir ziraat yurdudur, biz ziraatçı bir millet kalmalıyız. Büyük sanayi ile uğraşmaya kalkışmamalıyız' diyorlar ki, bu asla doğru değildir. Çiftçiliği hiçbir zaman elden bırakacak değiliz. Fakat asri bir millet olmak istiyorsak, mutlaka büyük bir sanayiye malik olmamız lazımdır. Avrupa inkılaplarının en ehemmiyetlisi iktisadi inkılaptır..." (Sağlam, 2015: 407). Bu bağlamda Gökalp (Enginün vd.,1981: 325): "Türk iktisatçıların ilk işi, evvela Türkiye'nin iktisadi şe'niyetini tedkik ve saniyen, bu objektif tetkiklerden milli iktisadımız için ilmi ve esaslı bir program vücuda getirmektir. Bu program vücuda geldikten sonra, memleketimizde büyük sanayii vücuda getirmek için her fert bu program dairesinde çalışmalı ve İktisat Vekaleti de bu ferdi faaliyetlerin başında umumi bir nazım vazifesini ifade etmelidir." der.

Gökalp, 1922 yılında yayımladığı "İktisadi Mucize adlı makalesinde, Tanzimat uygulamalarının ekonomiyi kötüleştirdiğini³¹ belirterek, liberal ekonomik düşüncüyü eleştirir. Gökalp'e göre, "İngiltere ve daha sonra sanayileşen ülkeler için ekonomi

³⁰ "İç borçlanma gelişmiş ülkelerin derinlik kazanmış mali yapılarında uzun yıllardır yer alıyordu. Oysa Osmanlı'nın köşe sarraflarına ya da Galata bankerlerine borçlanmanın dışında bir deneyimi yoktu. Dahili istikraz 'halka doğru gitmek' için güzel bir fırsat oluşturmıştı. 'Hükümet, matbuat, eli kalem tutan, sözü halk için muteber sayılan erbâb-ı fikir ve ilim' taşrada köylere ve köylülere kadar gidebilecek, halkı iç borçlanma bonoları satın almaya özendirecekti" (Toprak, 2002:805).

³¹ "Tanzimatçılar, zayıflama günlerinde imparatorluğun üzerine binen yükü hafifletmek şöyle dursun, bunu büyük ölçüde artırmışlardı. Ziya Paşa'nın deyimiyle devlet, "1000 tarihinden 1255'e (1592-1839) değin canib-i inhitata bir çift beygirli araba süratiyle yürümüş ise, elli beşten seksen beşe kadar (1839-1869) şimendifer hızıyla koşmuş"tu (Lewis, 1984:171).

alanında yararlı olan tek yol, gümrüklerin serbest olması kuralı, yani açık kapı siyasetidir. Bizim gibi sanayileşmemiş ülkelerin de bu açık kapı siyasetini benimsemeleri durumunda, sanayileşmemiş ülkeler sanayileşmiş ülkelere ekonomik açıdan tutsak kalırlar.” (Kaçmazoğlu, 2003: 176). Yine bu bağlamda, milli sanayinin kurulması görevi konusunda “Burjuva sınıfına³² ait olmasına rağmen, bu sınıfın bizde henüz teşekkül etmemiş veya çok güçsüz olduğundan; fertlerin ve fertlerin bir araya gelmelerinden oluşan şirketlerin de büyük sanayi kuramayacağını dolayısıyla bu görevin devlet ve belediyeler tarafından yapılmasını savunmuştur. Cumhuriyetin kuruluş aşamasında bu görüşler devletçiliğin teorisinin ortaya konulmasında önemli katkısı olmuştur (Sağlam, 2022: 103). Gökalp, Küçük Mecmua’daki ‘İktisadi Mucize’ makalesinin sonunda İktisadi inkılap için nasıl çalışmalıyız? sorusunu (Tolga, 1949: 27): “Türk devleti müstahsil bir devlet olmak iktidarını haizdir. Zaten Türkler tabiaten devletçidir. Her teceddüdün, her terakkinin başlamasını devletten beklerler. Hatta Türkiye’de inkılapları bile devlet yapar.” şeklinde açıklar.

Gökalp’e göre, “Türkiye’nin istikbali milli iktisattaki başarısına bağlıdır.” (Kaçmazoğlu, 2015: 195); “İktisat, sair içtimai faaliyetlerin temelidir. Zira, bir cemiyette, her günkü yiyeceğini düşünmeyecek derecede irada malik adamlar bulunmazsa orada âlimler, sanatkârlar, feylesoflar çıkamaz” (Tütengil, 1964: 134). Bu bağlamda, “Her ferdin Türklüğe olan samimi bağlılığı, milli mefkurelere sarf edeceği faaliyetlerle, fedakarlıklarla ölçülür.” (Göçgün, 2015: 222). Gökalp ‘mefkure’ kavramını 1876 Kanun-ı Esasi’nin yeniden ilanı ile sonuçlanan 1908 siyasi inkılabının, özgürlük, eşitlik ve kardeşlik gibi yaygınlaşmış, güç/düşüncelerinin bir sonucu olarak ileri sürmüştür (Yıldırım, 2017:281).

Gökalp’e göre, “Bir ulus olarak örgütlenmiş bir topluluk, aynı zamanda hem ‘ulusal kimliğini’ ve ‘kültürünü’ koruyup hem de kendi etnik devletini kurabilir ve Avrupa uygarlığına katılabilirdi” (Karpas, 2005: 47). Gökalp, temel sosyal yapının millet olduğunu, milli kültürün (harsın) milleti oluşturan gerçek ‘organik’ bir öz olduğu ileri sürer (İnalçık, 2017a: 189). Gökalp, medeniyeti (Türkdoğan, 1987: 58):” İthal ve iktibas, taklit biçimleri dışında bir oluşum, içten bir inanç” olarak görüyordu.

³²Tanzimat’tan süregeldiğini ifade ettiği, Doğu-İslam ve Batı ikiliği ve yarımliğini ortadan kaldırmayı hedefleyen Ülken, “nakıs adam” ve “yarım adam”lıktan kurtulmanın ve “tam adam” olma yolunu medeniyet intikali yoluyla insan ve şahsiyet kavramlarında bulmaktadır (Vural, 2019:125). Ülken, “Kendimizi bulmak, kendimize dönmek bugünün en esaslı mesele olmuştur: Düne kadar çok alışkın olduğumuz iki tip, Garp hayranı kozmopolit insan, içine kapanmış ve egosantrik adam bize şimdi bize çok yabancı geliyor. Onları yadırgıyoruz. Bütün derdin bu tiplerden geldiğini, onları aşmak ve müşahhas realiteye dokunmak gerektiğini duyuyoruz”. Garplılaştırma yolunda yaptığımız ilk hamle, bizi yeni medeniyetin eşiğine getirdi. Tanzimat, ‘Gülhane Hattı’ ile Garp fikirlerine kapı açtı...”, “Fakat bu fikirlerin dayanması lazım gelen içtimai realite kurulamamıştı: Bu içtimai nizam yıkılmış, yerine yenisi konulmamıştı. Memleket, -Ziya Gökalp’in de gösterdiği gibi-rençber ve memurdan ibaretti. İstihsali idare eden iktisadi sınıf meydana çıkmamıştı. Bu yüzden Garpten gelen her şey boşlukta kaldı.” (Ülken, 1948:22-23, 28). Ülken, “...başlıca çiftçi ve memur zümrelerine dayanan bugünkü cemiyetle, müteşebbis insan tipinin gelişmesine imkan verecek bir şahsiyetçi terbiyenin uyandırılabilceği cemiyet arasında ne gibi farklar olduğuna” işaret ederek yarınki cemiyetin ancak müteşebbis insan tipinin gelişmesine imkân sağlayacak bir şahsiyet terbiyesinin uyandırabileceğini düşünmüştür (Ülken, 1948: v). Sait Halim Paşa (1864-1921), Burjuvazinin önemine işaret ederek “Memurların, asilzadeler ile burjuvazinin yerini tutacağını zannetmek, adeta iktisatta tüketim ile üretimi birbirine karıştırmak kadar büyük hata olur.” değerlendirmesinde bulunur (Said Halim Paşa, 2021: 8, 59).

Milli yapıyı (kültürü) terazinin bir kefesine; medeniyeti (ilim ve tekniği) öbür kefesine koymak suretiyle yenileşme (çağdaşlaşma) dengesini sağlıyordu: Tıpkı Japonya gibi.”

Gökalp, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak* adlı kitabında yer alan ‘Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler (1911)’ adlı makalesinde (Gökalp, 2010:117-118): “Müslim olmayan vatandaşlarımız yeni bir hayat yaşamak için onu uzun uzadıya aramaya hiç ihtiyaç görmediler. Avrupa milletlerinin medeni hayatı için ‘hazır elbise’ mağazalarında satılan hazırlanmış bir kaftan gibi uygun gelmişti. İçimizdeki ekser Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar derhal Avrupalıların bütün medeni âdetlerini, toplumsal mizaçlarını kabul ettiler. Biz İslamlar hayatımızdaki özelliklerden dolayı medeniyetin bu hazır kurallarını, basma kalıp yaşama biçimlerini taklit edemezdik. Bizim için ısmarlama elbise kabilinden ölçümüze uygun yaşama biçimleri, kaideler lazımdı” görüşlerine yer vermiştir.

Gökalp çözüm arayışında, tarih boyunca yaşayan, belirli niteliklere sahip bir Türk ulusunu meydana getiren belli başlı değerlerin; sosyal kurumlar olarak bu ulusun yaşattığı değerlerin neler olduğu ve bu büyük ulusun kendi öz benliğinde neleri kaybetmek durumunda kaldığıyla ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Gökalp’e göre, ulusların kendilerine özgü kültürleri (hars) vardır ve kurumların oluşmasında en sağlam temel ulusal kültürdür (Olgun, 1976:4). Gökalp’e göre, kültür millidir, o bakımdan ona ‘milli kültür’ veya ‘hars’ adını vermekte; kültür milli olduğu halde, medeniyet milletlerarasıdır³³ (Eröz, 2014:133). Gökalp, bilimde, sanayide, askerlik ve hukuk kurumlarında Avrupalılar gibi ilerlemek, Avrupa uygarlığına tüm olarak girmek için Tanzimatçılar Avrupa uygarlığını almaya girişmişlerdi. “Tanzimatçılar³⁴, Osmanlı uygarlığını Batı uygarlığı ile uzlaştırmaya çalışmışlardı. Ancak Batı uygarlığına girmeden önce, ulusal kültürümüzü arayıp bularak, ulusal kültürümüzü ortaya çıkarmamız gerekir”. “...Tanzimatçılar aldıkları şeyleri yarım alıyorlar, tam almıyorlardı. Bundan dolayıdır ki ne bir gerçek üniversite yapabildiler ne uyumlu bir yargı örgütü kurabildiler. Tanzimatçılar, ulusal üretimi çağdaşlaştırmadan önce tüketim biçimlerini, yani giyim-kuşam, beslenme, yapı ve döşeme dizgelerini değiştirdikleri için, ulusal sanatlarımız tüm olarak ortadan kalktı, buna karşı yeni biçimde Avrupalı bir sanayinin çekirdeği bile oluşamadı. Bunun nedeni, yeterince bilimsel inceleme yapmadan, etkin bir ülkü ve kesin bir program ortaya koymadan işe başlamak ve her işte yarım önlemleri olmaktadır.” (Gökalp, 2017:39, 56).

Gökalp, aydınları, Batı uygarlığını Anadolu köylerine götürmeleri ve oralarda okullar kurmaları için ‘halka gitmeye’ çağırır. Türk köylüsünün; tefecinin, aracının

³³Gökalp, “Batı uygarlığındanım, İslam ümmetindenim, Türk ulusundanım” dedi ve ekledi: “Teknik ve bilim yöntemlerini, Avrupa’nın içinde bulunduğu Batı uygarlığı ülkelerinden almalıyız. Aslında bu uygarlık, uluslararasıdır, yalnız Avrupalıların değil; bunda tüm insanların payı vardır.” (Şapolya, 1974:96).

³⁴ 1839’da Tanzimat Fermanı ilanı ile Batılılaşma bir devlet programı olmuştur. Namık Kemal ve arkadaşları 1860’lı yıllarda Batıyı taklit etmeye dayanan Batılılaşma denilen bu harekete karşı çıkmışlardır (Kuran, 1994:92). Yabancı kültüre hayranlığın bir çeşit kendisini unutma anlamına dönüşmesi, yıllar sonra Gökalp’in Kızılelması’nda (1914): «Çok yerlerin biz fethedebilmişiz; Her birinde manen fethedilmişiz.» mısralarında eleştirilmiştir (Enginün, 2006:9-10, 23). Gökalp *Türkçülüğün Esasları* kitabında, Tanzimatçıların tutumu Avrupa medeniyetini kavrama konusunda zevâhirin (dış görünüşü) taklit etmekten öteye geçmediği³⁴ için bütün bu gerçeğin dış tarafında kaldıklarını ileri sürer. Tanzimatın yapısal dönüşüm sağlayamadığı için kısır kaldığını, her medeniyetin farklı bir mantığı, farklı bir estetiği farklı bir hayat anlayışı olduğunu ileri sürer.

ve ağanın elinden kurtarılmasını, Aşarın kaldırılmasını, bir ziraat bankası ve kooperatiflerin kurulmasını önerir (Bknz.; Nişancı, 2010: 84). Türkü, “bir Rum gibi banker, bir Ermeni gibi tüccar, bir Avrupalı gibi, her alanda işe girişen” özel girişimci yapma çabaları Cumhuriyet döneminde de önemini sürdürmüştür (Mardin, 2018:240).

Kısaca, Gökalp “*Osmanlı Devleti’ni siyasi ve iktisadi bakımdan Batı emperyalizminin boyunduruğundan kurtarmak için Tanzimat’tan itibaren izlenmeye başlanmış olan İngiltere menşeli ‘Manchester ekolünü’ uygulamayı sürdürmek isteyenlere karşı çıkar. Friedrich List’in ‘Alman Milliyetçi İktisat Sistemi’ ile yerli müteşebbis tabakanın yabancı mallara karşı korunarak güçlendirilmesini, ‘müdahaleci-devletçi’ bir iktisadi anlayışa dayanan ‘millî iktisat’ modelini savunur. Onun millî iktisat politikası şahsi teşebbüsü tümüyle reddetmeyen fakat özel sektörün yetersiz kaldığı ya da kısa zamanda kalkınmanın gerekli olduğu alanlarda devletin ekonomiye katılarak yatırım yapması gerektiğini ileri sürer. Bu yaklaşım tarzı Cumhuriyet döneminde 1930’lu yıllardan itibaren uygulanmaya konulan ‘Devletçi’ kalkınma modeline de öncülük eder*” (Semiz, Kodaz, 2018:27).

Sonuç

Gökalp, Büyük Taarruzdan birkaç ay önce yazdığı ‘İktisadi Mucize’ adlı makalesinde geleceğe umutla bakmakta, milletin askeri sahada gösterdiği mucizeyi iktisadi alanda da tekrarlanmasını istemektedir (Önsoy, 1982: 362). “*Yalnız siyasi savaş sırasında değil, ekonomik savaşta da milli ülküler sınıfsal ülkülerden her zaman önde gelmelidir*” görüşü Cumhuriyetin yeni iktisadi yol haritasında etkili olmuştur (Şahin, Şahin, 2013: 139). 1923’te Cumhuriyeti ilan etmeden önce İzmir İktisat Kongresi’nde Atatürk “*Askeri zaferler ne kadar büyük olursa olsun, iktisadi zaferlerle desteklenmezse payidar olamaz. Az zamanda söner...*” sözüyle ekonominin önemini ortaya koymuştur.

Gökalp, “Türkçülük ve Turan” adlı yazısında, Rusya Türkleri ve diğer bütün Türklerin ortak bir Türkçe’de birleşmeleri konusunu değerlendirir (Karataş, 2014: 228). “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırılaştırmak (çağdaş bilim ve tekniği benimsemek) ülküsünü formüle eden Gökalp’in etkileri Cumhuriyet’ten sonra görüldü ve bu dünya görüşünün, Türkiye’nin çağdaşlaşmasında katkısı olmuştur (Eröz, 2014: 386). Oğuz Destanı’nda Oğuz’un söylediği «Güneş bayrak gök kurikan (çadır)» ile bütün Türklerin birlikte yaşayacağı ebedi bir ülkenin belirsiz sınırlarını işaret eden: «Vatan ne Türkiye’dir Türklere, ne Türkistan; Vatan büyük ve müebbet bir Ülkedir: Turan³⁵» (Enginün, 2006:582) vizyonları sonucu Türk Devletleri Teşkilatı tarafından Latin tabanlı ve 34 harften oluşan Ortak Türk Alfabesi kabulü önemli bir tarihi atılımdır. Yine bu bağlamda son olarak Gökalp’in, “*Başka uluslar, çağdaş uygarlığa girmek için geçmişlerinden uzaklaşmak zorundadırlar; oysa Türklerin çağdaş uygarlığa girmeleri için, yalnız geçmişlerine dönüp bakmaları yeter.*” (Akbay, 2020: 87) sözü dikkat çekicidir.

Gökalp’e göre, “Gerçek Türk, Türkçülük için büyük fedakarlıklarda bulunanlardır” (Gökalp, 2005: 74). “Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler” adlı yazıda (1911) Gökalp, “...Hakiki medeniyet ancak yeni hayatın inkişafı ile başlayacak Türk medeniyetidir. Tür ırkı diğer ırklar gibi isporto ile, sefahetle bozulmamıştır. Türk kanı şanlı muharebelerde çeliklenmiş, gençleşmiştir...Alman filozofu Nietzsche’nin tahayyül ettiği fevkal-beşerler Türklerdir. Türkler her asrın ‘yeni insanları’dır. Bundan

dolaydır ki, yeni hayat bütün gençliklerin anası olan Türklerden doğacaktır” (Bknz.; Gökalp,1982:46). Yine Gökalp 1923'te yayımladığı Türkçülüğün Esasları kitabını: "Medeniyette onlarla müsavi olduğumuz gün hiç şüphesiz cihan hegemonyası yine bize geçecektir" sözleriyle bitirmiştir (Bora, 2017:86).

Kaynakça

- Akbay, Merve Nur (2020), “Türkçülüğün Esasları”, *Tarih Kritik Dergisi*, Yıl: 2020, Cilt: 6 Sayı: 1.
- Akçura, Yusuf (1940), *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (18. ve 19. Asırlarda)*, İstanbul: TTK Yayınları-VIII/1.
- Akçura, Yusuf (1998), *Türkçülüğün Tarihi*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Akçura, Yusuf (2017), *Siyaset ve İktisat*, (Haz. Erol Kılınç), İstanbul: Ötüken.
- Akçura, Yusuf (2020a), *Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)*, (Haz.:Mustafa N. Sefercioğlu), İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.
- Akçura, Yusuf (2020b), *Üç Tarz-ı Siyaset (Türk Düşünce Tarihinin Ayak İzlerinden Birisi)*, (Haz.:Yusuf Öztürk), İstanbul: Kapı.
- Akıncı, Turan (2019), *Cumhuriyette Beyoğlu (Kültür, Sanat, Yaşam 1923-2003)*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aktaş, Ümit (2006), *Osmanlı Çağı ve Sonrası*, İstanbul: Anka Yayınları.
- Baloğlu, Burhan (2006), “Ziya Gökalp’in İktisat Görüşleri ve Günümüz İktisadi Değerler Sistemi Bakımından Önemi”, *İstanbul Üniversitesi Ed. Fak. Sosyoloji Bölümü Sosyoloji Dergisi*, Sayı 13.
- Berkes, Niyazi (1965), *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, İstanbul: Yön Yayınları.
- Berkes, Niyazi (2020a), *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Beysanoğlu, Şevket (2002), *Yeni Türkiye'nin Manevi Mimarı Ziya Gökalp*, Ankara: Ziya Gökalp Derneği Yayını.
- Bolay, Süleyman H. (2002), “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türk Düşünce Tarihi”, *Türkler 14*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Bora, Tanıl (2017), *Cereyanlar Türkiye’de Siyasi İdeolojiler*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Buçukcu, Öner (2018), “Akçura mı Gökalp mi? Berkes Düşüncesinde Gökalp’in Sorunsallaşması”, *Türkiye Notları*, Yıl: 2018 Cilt: 1 Sayı: 1.
- Cahen, Claude (1979), *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul: e Yayınları.
- Çavdar, Tevfik (1985), «Cumhuriyet Döneminde Türk İktisadi Düşüncesi», *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi 4*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çiçek, Kemal (2002), “II. Viyana Kuşatması ve Avrupa’dan Dönüş (1683-1703)”, *Türkler 9*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Danışmend, İsmail Hami (1966), *Türklük Meseleleri*, İstanbul: İstanbul Kitabevi.
- Doğan, Necla (2024), “Ziya Gökalp Düşüncesinde Beşeri Bilimler ve Ulus İnşası”, *Mülkiye Dergisi*, Yıl 2024, Cilt: 48 Sayı: 3.
- Duru, Kazım Namı (1965), *Ziya Gökalp*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ebinç, Sait (2024), “Ziya Gökalp’in Ölümünün 100. Yılında Sönmeyen Işığı: Milliyetçilik”, *Türkiye Günlüğü*, 159-Yaz.
- Elmacı, M. Emin (2005), *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar*, İstanbul: Honer Kitabevi.

- Enginün, İnci (2019), *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimattan Cumhuriyete 1839-1923*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Enginün, İnci vd. (Haz.), (1981), *Atatürk Devri Fikir Hayatı I*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eren, Ercan (2023), “1908 Sonrası İktisat Eğitiminde Ziya Gökalp’in Etkisi”, *İktisat ve Toplum*, Aralık, S: 158.
- Erişirgil, M. Emin (1951), *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*, İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Eröz, Mehmet (2014), *İktisadi Sosyolojide Başlangıç*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Georgon, François (2005), *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*, (Çev.: Alev Er), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları 40.
- Georgon, François (2016), “Osmanlı Devletinde Türk Milliyetçiliğinin Yükselişi (1908-1914)”, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, (Çev.: Ali Berktaş), İstanbul: YKY.
- Georgon, François (2016a), “Ahmet Mithat’a Göre Ekonomi-Politik”, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, (Çev.: Ali Berktaş), İstanbul: YKY.
- Georgon, François (2016b), “Harp Maliyesi ve Milli İktisat: 1918 Osmanlı İç İstikrazı”, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, (Çev.: Ali Berktaş), İstanbul: YKY.
- Göçek, Fatma M. (1999), *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü (Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme)*, (Çev.: İbrahim Yıldız), Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Göçgün, Önder (2015), “Ziya Gökalp’in Milliyet Anlayışı”, *Türk Sosyolojisinin 100. Yılında Ziya Gökalp (Türk Yurdu Yazıları)*, (Ed.: Serdar Sağlam), Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Gökalp, Ziya (1982), *Makaleler II*, (Haz.: Süleyman Hayri Bolay), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Ziya (2005), *Yeni Yüzyılın Hedefleri*, İstanbul: Toker Yayınları.
- Gökalp, Ziya (2010), *Türkleşmek, İslamlaşmak Muasırılaştırmak*, (Haz.: Osman Karatay), İstanbul: Akçağ Yayınevi.
- Gökalp, Ziya (2017), *Türkçülüğün Esasları (Günümüz Türkçesiyle)*, (Haz.: Mahir Ünlü, Y. Çotuksöken), İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Gökalp, Ziya (2017a), *Türkleşmek, İslamlaşmak Muasırılaştırmak*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Gözler, Kemal (2000), *Türk Anayasa Hukuku*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Günay, Zeynep (2024), “İktisadi Düşünce Tarihi Açısından Ziya Gökalp ve Milli İktisat”, *Pearson Journal of Social Sciences & Humanities*, S: 29.
- Gündoğan, Ali O. (2015), “Osmanlı’nın Son Döneminde ve Cumhuriyetin Başlarında Fikir Akımları ve Ziya Gökalp”, *Türk Sosyolojisinin 100. Yılında Ziya Gökalp (Türk Yurdu Yazıları)*, (Ed.: Serdar Sağlam), Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Güngör, Erol (1993), *Dünden Bugünden Tarih-Kültür ve Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Güngör, Erol (1997), *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Hanioglu, Şükrü (1985), “Türkçülük”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi (5. Cilt)*, İstanbul: İletişim Yayınları.

- İnalcık, Halil (2000), “Mirasın Anlamı: Osmanlı Örneği”, *İmparatorluk Mirası (Balkanlarda ve Ortadoğu’da Osmanlı Damgası)*, L. Carl Brown (Derleyen), (Çev.: Gül Ç. Güven), İstanbul: İletişim Yayınları.
- İnalcık, Halil (2017), “Ziya Gökalp: Yüzyıla Damgasını Vuran Düşünür”, *Osmanlı ve Modern Türkiye*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- İnalcık, Halil (2017a), *Türklük Müslümanlık ve Osmanlı Mirası*, İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- İnalcık, Halil (2018), *Akademik Ders Notları (1938-1986)*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- İnalcık, Halil (2018a), *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi I)*, İstanbul: Kronik Yayınları.
- Kaçmazoğlu, H. Baram (2003), *Türk Sosyolojisi Tarihi II (II. Meşrutiyetten Cumhuriyete)*, Ankara: Anı Yayınları.
- Kaçmazoğlu, H. Bayram (2011), *Türk Sosyolojisinde Temalar (Türkçülük, İslamcılık-Muhafazakarlık)*, İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Karaer, İbrahim (1992), *Türk Ocakları (1912-1931)*, Ankara: Türk Yurdu Neşriyatı.
- Karakaş, Mehmet (2015), “Ziya Gökalp’e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme”, *Ziya Gökalp Kitabı*, (Ed.: Cevat Özyurt-Ahmet Tak), İstanbul: Hece Yayınları.
- Karataş, Cengiz (2014), *II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Hareketleri ve Türk Edebiyatına Yansımaları*, Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Karpat, H. Kemal (2004), “Osmanlılık, Anavatan ve Devletin Türklüğü”, *İslamın Siyasallaşması*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayını.
- Karpat, Kemal H. (Der) (2005), “Tarihsel Süreklilik, Kimlik Değişimi ya da Yenilikçi, Müslüman, Osmanlı ve Türk Olmak”, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye*, (Der.: Kemal H. Karpat), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayını.
- Koraltürk, Murat (2011), *Ekonominin Türkleştirilmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Korkmaz, Alâaddin (1998), *Ziya Gökalp Aksiyonu Meşrutiyet ve Cumhuriyet Üzerindeki Tesirleri*, Ankara: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları.
- Köseoğlu, Nevzat (2000), *Türk Milliyetçiliği ve Osmanlı*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Köseoğlu, Ziya (2009), *Türk Kimliğinin Doğuşu*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Kuran, Ercüment (1994), *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Ankara: TDV Yayınları.
- Kurt, Ümit (2012), *Türk’ün Büyük, Biçare Irkı (Türk Yurdu’nda Milliyetçiliğin Esasları)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kurtkan, Amiran (1965), “Ziya Gökalp ve İktisat Sosyolojisi”, *Sosyoloji Konferansları (35. Konferans)*, İstanbul.
- Lewis, Bernard (1984), *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Ankara: TTK Yayını.
- Lewis, Bernard (2010), *Hata Neredeydi (300 Yıldır Sorulan Soru)*, (Çev.: Harun Ö. Turgan, Serpil Bilbaşar), İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Macfie, A. L. (2003), *Osmanlı’nın Son Yılları (1908-1923)*, (Çev.: Damla Acar, Funda Soysal), İstanbul: Kitapyayınevi.
- Mardin, Şerif (2018), “Türkiye: Bir Ekonomik Kodun Dönüşümü”, *Türk Modernleşmesi, Şerif Mardin Bütün Eserleri 9*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Şerif (2018a), “Tanzimattan Sonra Aşırı Batılılaşma”, *Türk Modernleşmesi, Şerif Mardin Bütün Eserleri 9*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, Cemil (2015), *Bir Ülke*, İstanbul: İletişim.

- Nişancı, Şükrü (2010), “Osmanlıdan Cumhuriyete Önemli Siyasal Akımlar”, *Osmanlıdan İkibinli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi (İç ve Dış Politika)*, Ankara: Savaş Yayınevi.
- Okan, Oya (2011), “İktisat-Milli İktisat-Ziya Gökalp”, *Ziya Gökalp*, (Ed.: Korkut Tuna, İsmail Coşkun), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını.
- Olgun, İbrahim (1976), “Türkiye’deki Oluşumlar İçinde Ziya Gökalp”, *Sosyoloji Konferansları*, İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Öksüz, İskender (2017), *Niçin Geri Kaldık? Tarih-Devlet-Ekonomi-Yönetim*, Ankara: Panama Yayın.
- Önsoy, Rıfat (1982), “Ziya Gökalp’in İktisadi Görüşleri”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 12.
- Özakpınar, Yılmaz (2002), “Türk Düşünce Tarihinde Ziya Gökalp’in Yeri”, *Türkler 14*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Özcan, Ömer (2020), *Türkçüler (Cumhuriyet Devrinde Bir İdealin Takipçileri)*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Özkan, Asaf (2023), “Türkiye’de Yabancı Sermayeli Şirketlerden Yabancı ve Gayrimüslimlerin Tasfiyesinin Nedenleri (1922-1923)”, *Belleten*, Cilt: 87-Sayı: 308.
- Özkan, Umut (2024), “Milli Mücadelede Kırım Türklerinin Rolü (1919-1921)”, *Milli Mecmua*, Mart-Nisan 2024.
- Özyurt, Cevat (2015), “Ziya Gökalp: İmparatorluktan Milli Devlete Sosyoloji”, *Ziya Gökalp Kitabı*, (Ed.: Cevat Özyurt-Ahmet Tak), İstanbul: Hece Yayınları.
- Parla, Taha (1993), *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Safa, Peyami (1990), *Türk İnkılabına Bakışlar*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Sağlam, Serdar (2015), “Ziya Gökalp’in İktisadi Düşünceleri”, *Türk Sosyolojisinin 100. Yılında Ziya Gökalp (Türk Yurdu Yazıları)*, (Ed.: Serdar Sağlam), Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Sağlam, Serdar (2022), “Ziya Gökalp’in İktisadi Düşünceleri”, *Türk Sosyolojisi Yazıları*, Ankara: Net Kitapçılık Yayıncılık.
- Said Halim Paşa (2021), *Buhranlarımız ve İçtimai Hayatımız*, (Düzenleyen: Beşir Güneş), İstanbul: Çağdaş Kitap.
- Semiz, Kodaz, Yusuf (2018), İmparatorluktan Millî Devlete Geçişte Ziya Gökalp ve İktisadi Düşünceleri”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Çalışmaları*, Konya: Çizgi Yayınevi.
- Shaw, J. Stanford ve Shaw, Ezel K. (2006), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt II (Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye’nin Doğuşu, 1808-1975)*, (Çev.: Mehmet Harmancı), İstanbul: e Yayınları.
- Şahin Mustafa ve Cemile Şahin (2013), “Düşünceden Eyleme: Türk Devriminin Düşünce Boyutunun Uygulamaya Yansıması Süreci”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2013 Cilt: 13 Sayı: 27.
- Şapolya, Enver Behnan (1974), *Ziya Gökalp (İttihadi Terakki ve Meşrutiyet Tarihi)*, (Sadeleştiren: Nevzat Kızılcın), İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (2007), *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, (Haz.: Abdullah Uçman), İstanbul: YK Yayınevi.
- Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim (2010), *Cumhuriyetin Harcı (Köktenci Modernitenin Doğuşu)*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Timur, Taner (2001), *Türk Devrimi Sonrası*, Ankara: İmge.
- Tolga, Osman (1949), *Ziya Gökalp ve İktisadi Fikirleri*, İstanbul Üniversitesi İktisat ve İktisadiyat Enstitüsü Neşriyat No. 14, <https://cdn.istanbul.edu.tr/file/JTA6CLJ8T5/7548F57F7A8743D7BFF9871B49A9A86E>
- Toprak, Zafer (1985), “Milli İktisat”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi (3. Cilt)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Toprak, Zafer (1995), *İttihat ve Terakki ve Devletçilik*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Toprak, Zafer (1995a), *Milli İktisat-Milli Burjuvazi (Türkiye’de Ekonomi ve Toplum/1908-1950)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Toprak, Zafer (2002), “Türkiye’de ‘Narodnik’ Milliyetçiliği ve Halkçılık (1908-1918)”, *Türkler 14*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Toprak, Zafer (2019), *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tunaya, Tarık Zafer (1952), *Türkiye’de Siyasi Partiler*, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları.
- Tunaya, Tarık Zafer (2003), *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayını.
- Tunaya, Tarık Zafer (2003), *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayını.
- Tunaya, Tarık Zafer (2010), *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Turhan, Mümtaz (2017), *Kültür Değişimleri (Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik)*, Ankara: Altınordu Yayınları.
- Türkdoğan, Orhan (1987), *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Türkdoğan, Orhan (2008), *Osmanlıdan Günümüze Türk Toplum Yapısı*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Tütengil, Cavit (1964), “Ziya Gökalp’in İktisadi Görüşleri”, *Sosyoloji Konferansları*, Kırkıncı Konferans, Sayı: 5, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/100948>
- Ülken, Hilmi Ziya (1948), *Millet ve Tarih Şuuru*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ülken, Hilmi Ziya (2001), *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ülken, Hilmi Ziya (2007), *Türk Tefekkürü Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ülken, Hilmi Ziya (2012), *İnsan Meddücezri Yarım İnsan*, İstanbul: YKY.
- Vayni, Cafer (2012), “Ziya Gökalp’in İktisadi Görüşleri”, *Sosyoloji Konferansları*, No:46/2.
- Vural, Mehmet (2019), *Hilmi Ziya Ülken*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını.
- Yeniçeri, Özcan (2009), “Gökalp’i Yeniden Okumak”, *Türk Yurdu*, S: 266, Ekim.
- Yıldırım, Yılmaz (2017), *Osmanlı Modernleşmesi ve Sivil Toplum*, İstanbul: Tezkire Yayınları.

- Zürcher, Erik J. (2015), *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Atatürk Türkiye'si'ne (Bir Ulusun İnşası Jön Türk Mirası)*, (Çev.: Lütfi Yalçın), Ankara: Akılçelen kitaplar.
- Zürcher, Erik Jan (2004), *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, 'Osmanlı İmparatorluğu 1850-1922: Kaçınılmaz Çöküş mü?', (Çev.:Ergun Aydınoglu), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayını.

KÖKBİLİĞ

Cilt / Vol.: 1 – Sayı / Issue: 1

Aralık / December – 2024

Araştırma Makalesi / Research Article

ZİYA GÖKALP'İN DİLDE TÜRKÇÜLÜK İLKELERİ / Ziya Gokalp's Principles Of Turkish Nationalism in Language

Gürer GÜLSEVİN*

*Türklüğün vicdânı bir,
Dini bir, vatanı bir,
Fakat hepsi ayrılır,
Olmazsa lisanı bir.*

Ziya Gokalp

Özet

Bir sosyolog olan Ziya Gokalp (1876-1924) Türkçülük ideolojisinin temel ilkelerini de belirleyen bir aydındır. Farklı birçok eserinde Türkçe ve Türkçenin kültür ve medeniyet dili olarak gelişmesine yönelik fikirlerini yazmıştır. 1923 yılında yayınlanan 'Türkçülüğün Esasları' başlıklı kitabında dilde Türkçülüğün ilkelerini de belirlemiştir. 100 yıl önce belirlenmiş olan o ilkeler günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Gokalp'ın Türkçe hakkındaki görüş ve ilkeleriyle ilgi pek çok bilimsel çalışma yayımlanmıştır. Bu makalede Ziya Gokalp'ın dilde Türkçülük ilkeleri değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Ziya Gokalp, Türkçülüğün Esasları, dilde Türkçülük ilkesi

Abstract

Ziya Gokalp (1876-1924), a sociologist, is an intellectual who also defined the fundamental principles of Turkish nationalism ideology. In many of his different works, he wrote his ideas about Turkish and its development as a language of culture and civilization. In his book titled 'The Principles of Turkism' published in 1923, he also determined the principles of Turkish nationalism in language. Those principles, which were established 100 years ago, are still valid today. Many scientific studies have been published regarding Gokalp's views and principles about Turkish. This article will evaluate Ziya Gokalp's principles of Turkification in language.

Keywords: Ziya Gokalp, The Principles of Turkism, principle of Turkish nationalism in language

Aslında bir sosyolog olarak Ziya Gokalp'ın Türk diline de eğilmiş olması, Türk dilinin millet varlığı ve millî değerler sistemi içindeki yerini belirleme amacına dayanmaktadır. Gokalp "Hars (kültür)" ve "medeniyet" kelimelerinin anlamlarını ve kapsamalarını izah ederken "kültür"ün millî, "medeniyet" in ise farklı milletlerin kendi

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Öğretim Üyesi.

kültürlerinin üstünde çağdaş maddi manevi yeni unsurlar keşfedip yarattıkları hayat ve dünyaya bakış ilkelerini kasteder. Milletlerin köklü kültürleri devam ederken farklı kültürlerle sahip milletlerce oluşturulan medeniyet tarzı ve muhtevası, çeşitli sebeplerle o dönemdeki diğer milletler tarafından da talep görebilir. “Dil” millîdir, kültürün aynasıdır. Milletin öz kültürüyle şekillenmiş, maddi manevi kültür unsurlarını yeni kuşaklara aktarma aracıdır.

Türkler 10. yüzyıldan itibaren yeni kabul ettikleri Müslümanlık dini ile birlikte İslami medeniyet dairesine girmiştir. Millî kültür doğal olarak yaşanırken yeni girilen medeniyet dairesine özgü birçok maddi manevi unsurlar da günlük hayata yerleşmiştir. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren bazı aydınların ve devlet adamlarının o dönemdeki Batı (Avrupa) medeniyeti dairesine girilmesi gerektiğini düşündüklerini görüyoruz. Buna yönelik olarak bazı ıslahatlar da yapılmıştır. O süreçte Batı medeniyeti dairesinde kendi öz kültürünü yaşatarak Avrupa ile yarışabilmek için eğitim alanında da ıslahatlar yapılmasına ihtiyacı duyuluyordu. Avrupa ile rekabet ortamında eğitim ve “eğitim dili” meseleleri de üzerinde durulması gereken en önemli konular arasında görülüyordu.

Halkın konuşma dili ile aydınların dili arasında mutlaka farklılık olacaktır. Çünkü geniş halk kitlesi kendi işi ile meşgul olup sıradan ömrünü sürdürürken ihtiyacı olan kelime ve kavramlar sınırlıdır. Edebiyat, bilim, felsefe gibi alanlarda üretken olması gereken aydınların ihtiyacı olan kelime ve kavram sayısı ise çok daha fazladır. Nitekim her dil için normal olan budur. Fakat 19. yüzyılda edebiyatçıların, aydınların, bilim adamlarının, devlet adamlarının dilinde aynı temele dayanan fakat âdeta farklı iki “dil” diyebileceğimiz farklı iki üslup bulunuyordu. Bazı aydınlar yazdıkları eserlerde halkın pek bilmediği hatta kendilerinin de konuşmalarında pek kullanmadıkları birçok Arapça ve Farsça kelimeyi tercih ediyorlardı. Hatta daha önce hiç kullanılmamış kelimeleri bile Farsça, Arapça sözlüklerden bulup manzum veya mensur eserlerinde kullanan kişiler vardı. Bir yandan da Türkçede yerleşmiş veya yerleşmemiş Arapça ve Farsça kelimelerin yerine Türkçe kökenli kelimeler arayıp, türetilip, bulup kullanmayı tercih eden yazarlar da eserler üretiyordu. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında bu sorun aydınlar arasında en çok tartışılan konulardan biri idi.

1908-1920 yılları arasını kapsayan 2. Meşrutiyet devri, dilde ve edebiyatta milliyetçiliğin ağır bastığı bir dönemdir. O dönemde bir yandan Servet-i Fünun ve Fecr-i Ati temsilcileri kendi sanat ve üslup özelliklerini devam ettiriyor, diğer yandan “tasfiyeciler” de özleştirme tutumlarını sürdürüyordu.

Dilde sadeleşme hususunda en somut ve makul çözüm “Genç Kalemler” dergisi tarafından ortaya konuldu. “*Türkçeyi merkeze oturatarak âdeta bir devrim yaratmış olan Genç Kalemler’in Türkçenin sadeleşme tarihinde özel bir yeri vardır. 1911 yılı başlarına gelindiğinde, artık Türkçe için önemli somut adımlar atılıyor, halktan kopuk ‘Osmanlıcanın yerini halkın konuşma dili olan ‘Yeni Lisan’ alıyordu. Bu dergide başlayan ‘Osmanlıcaya karşı Yeni Lisan’ savaşından kısa sürede Türkçe galip çıkmış, Osmanlıcayı savunanlar da gerçekleri görerek, bir süre sonra yaşayan Türkçeyle eserler vermişlerdir. İşte 1911’de başlayan Yeni Lisan-Osmanlıca savaşından Türkçenin galip çıkmasının zeminini hazırlayan birkaç kahramandan birisi de Ziya Gökalp’tir.*” (ARGUNŞAH 2011)

Zeynep Korkmaz, Gökalp’in Türk dili üzerindeki görüşlerini fikir sistemindeki değişme ve gelişmelere paralel olarak üç safhada değerlendirir (KORKMAZ 1986, s.3):

1. Turan ilkesine bağlı bulunduğu yıllardaki dil görüşü,

2. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çeşitli fikir akımlarını bir tahlil süzgecinden geçirerek senteze ulaştırmak istediği dönemdeki dil görüşü,

3. "Yeni Lisan" anlayışına dayanarak ileri sürdüğü ve savunduğu dil görüşü.

Ziya Gökalp, dil konusunda "fasahatçı"ların görüşlerine katılmadığı gibi bunun karşıtı olan "tasfiyeciler"lerin tutumunu da yanlış buluyordu. Bunu "Türkçülüğün Esasları"nda şu şekilde ifade etmiştir: *Türkçülerin lisani umdeleri fasahatçılara ait nokta-i nazarların zıttı olmakla beraber, (tasfiyeciler) namını alan lisan inkılapçıların nokta-i nazarlarına da muvafık değildir. Tasfiyecilere göre, bir kelimenin (Türk) olabilmesi için, onun aslen bir (Türk cezr)inden gelmesi lazımdır. Buna binaen (kitap, kalem, abdest, namaz, mektep, cami, minare, imam, ders) gibi Arap veya Acem cezirlerinden gelmiş olan kelimeler halkın lisanına girmiş olduklarına bakılmayarak Türkçeden atılmalı ve bunların yerine, ya unutulmuş olan eski Türk kelimeleri ihya, yahut Çağataycada, Özbekçede, Tatarcada, Kırgızcada ilh. bulabileceğimiz aslen Türk cezrinden kelimeleri tervic, veyahut Türkçede yeni edatlar ve terkip usulleri icat ederek bunlar vasıtasıyla yeni Türkçe kelimeler ibda edilip ikame kılınmalıdır. Türkçülere göre bu nokta-i nazarlar da yanlıştır. Çünkü, evvela, hiçbir Türk cezrinin en eski zamanlara çıkıldıkça, Türk kalacağı iddia olunamaz. Bugün Türk cezrinden geldiğine kani bulunduğumuz birçok kelimelerin, vaktiyle Çince, Moğolcadan, Tunguzcadan, hatta Hintçeden ve Farisîden eski Türkçeye girmiş olduğu ilmen sabit olmuştur.* (GÖKALP 2019.s.117)

Ziya Gökalp dilde Türkçülük üzerine daha önce yazmış olduklarını "Türkçülüğün Esasları" başlıklı kitabında daha geniş bir çerçevede derli toplu izah etmiştir. Kitabında "Lisani Türkçülüğün Umdeleri" bölümünde uyulması gereken temel ilkeleri 11 madde altında toplamıştır.

Bu makalede Ziya Gökalp'in sunduğu ilkeler maddeler hâlinde verilecektir. Her maddenin altında o konuyla ilgili olarak eserinin çeşitli yerlerinde verilen bilgiler kısa özetler şeklinde gösterilecektir.

Lisani Türkçülüğün Umdeleri (Gökalp 2019, s.134-136)

(1) "Millî lisanımızı vücuda getirmek için, Osmanlı lisanını hiç yokmuş gibi bir tarafa atarak, halk edebiyatına temel vazifesini gören Türk dilini aynıyla kabul edip İstanbul halkının ve bilhassa İstanbul hanımlarının konuştukları gibi yazmak."

"Millî lisanımızı vücuda getirmek için, Osmanlı lisanını hiç yokmuş gibi bir tarafa atarak, halk edebiyatına temel vazifesini gören Türk dilini aynıyla kabul edip İstanbul halkının ve bilhassa İstanbul hanımlarının konuştukları gibi yazmak."

Ziya Gökalp yazılarında o dönemde memlekette yan yana iki lisanın yaşıyor olduğunu; bunlardan birincisinin resmî bir değeri olup yazı dilini kuşatmış bulunduğunu belirterek ona "Osmanlıca" adı verildiğini söyler (Gökalp 2019, s.28). İkincisinin yalnız halk arasında konuşmayla sınırlı kaldığını, buna da küçümsemeyle "Türkçe" denildiğini belirtir. Gökalp bunlardan halkın dilini asıl ve tabii dil kabul eder. Türkçe, Arapça ve Farsça kelime ve gramer şekillerinden oluşan dili ise suni bir karışımdan ibaret görür. Halkın dilini, tabii bir gelişme ile kendiliğinden vücuda geldiğinden dolayı "kültürümüzün lisanı" olarak görür. Osmanlıca olarak nitelediği dili ise fertlerin usul ve iradelerine göre ürettiği, içinde sadece bazı Türkçe kelime ve şekillerin bulunduğu bir üslup olarak değerlendirir. Bundan dolayı onu da "medeniyetimizin lisanı" olarak kabul eder.

Yeni lisanın halkın konuşma diline dayanması savunan Ziya Gökalp, o halk dilinin İstanbul'da konuşulan, bilhassa da kadınların konuştuğu dil olması gerektiğini söyler. "Lisan başlıklı şiirine de bu fikrini savunan bir dörtlülle başlamıştır:

Güzel dil Türkçe bize,

Başka dil gece bize.

İstanbul konuşması

En sâf, en ince bize.

(2) "Halk lisanında Türkçe müteradifi bulunan Arabî ve Farisî kelimeleri atmak, tamamıyla müteradif olmayıp küçük bir nüansa malik olanları lisanımızda muhafaza etmek."

"Halk lisanında Türkçe eş anlamlısı bulunan Arabî ve Farisî kelimeleri atmak, tamamıyla eş anlamlı olmayıp küçük bir nüansa malik olanları lisanımızda muhafaza etmek."

Türkçenin sadeleştirilmesi için uygulanması gereken usullerden biri olarak müteradif (eş anlamlı) kelimelerden Türkçe kökenli (veya Türkçeleşmiş) olanların tercih edilmesi gerektiğini savunur. Eş anlamlı kelimeler oluşmasının farklı kaynakları ve tipleri vardır. Gökalp yazılarında bunları ayrı ayrı şu şekilde değerlendirir:

Halk lisanında eş anlamlı (müteradif) kelimeler yoktur. Halk, Arapçadan ve Acemceden bir kelime aldığı zaman onun eş anlamlısı olan Türkçe kelimeyi Türkçeden büsbütün atar. Bu suretle lisanda eş anlamlı kelimeler kalmaz. Mesela, halk (*hasta*) kelimesini alınca (*sayru*) lafzını, (*ayna*) kelimesini alınca (*gözü*) lafzını, (*merdiven*) kelimesini alınca (*baskıç*) lafzını tamamıyla unutmuştur.

Vakıa, bazen halkın, Arapçadan ve Farsçadan aldığı kelimeler yanında, eski Türkçelerini de muhafaza ettiği görülür. Fakat, böyle bir hâl vukuunda da yine eş anlamlı kelimeler vücuda gelemez. Çünkü, ya Arapçadan ve Farsçadan alınan kelimenin yahut eski Türkçe kelimenin anlamında bir değişme meydana gelerek, ikisi arasındaki eş anlamlılık ortadan kalkar. Mesela, (*siyah*) ve (*beyaz*) kelimeleri alındıktan sonra, (*kara*) ve (*ak*) kelimeleri Türkçede baki kalmış. Fakat, ne (*siyah*) kelimesini (*kara*) kelimesinin, ne de (*beyaz*) kelimesini ak kelimesinin eş anlamlısı olarak sayamayız. Çünkü, halk "siyahla beyazı" maddiyatta, "kara ile akı" maneviyatta kullanıyor. Mesela siyah yüzlü bir adamın alnı ak olabilir, beyaz çehreli bir adamın da yüzü kara çıkabilir.

Bazen de halkın Arapçadan ve Farsçadan aldığı kelimelerin Türkçesi zaten mevcut olmadığı için eş anlamlılığa hiçbir sebep bulunmaz. Örneğin *abdest*, *namaz*, *Kur'an*, *camii*, *ezan* kelimeleri gibi.

Âlimlere ve ediplere gelince, bunlar hem Türkçe kelimeleri hem de bunların Arapça ve Farsça mukabillerini tamamıyla aynı anlamda olarak kullanırlar. Bu suretle, onların Türkçesinde, her hususi anlam için, biri Türkçe, biri Arapça ve biri Farsça olmak üzere en az üç tabir mevcuttur. Örnek olarak

su, âb, mâ,

gece, şeb, leyl,

ekmek, nan, hubz,

et, guşt, lahm gibi.

Osmanlı lisanında, mutlaka, her anlam için, üçer eş anlamlıdan mürekkep olan böyle bir üçlü mevcuttur. Bazı anlamların Arapçada birden çok karşılığı bulunduğu için, bu gibi anlamların eş anlamlıları tabii olarak üçten daha fazla bulunur:

Arslan, şir, ese, gazanfer, haydar, zırgam vb. (Gökalp 2019, s.110-112)

Bundan hareketle Ziya Gökalp aydınların dilinde eş anlamlı olarak bulunan kelimelerden yabancı kökenlilerin kullanılmamasını, Türkçe kökenlilerin yaygınlaştırılması gerektiğini söyler.

“Lisan” başlıklı şiirinin dördüncü dördlüğünde de bu hususun altını çizmiştir:

Açık sözle kalmalı

Fikre ışık salmalı

Müteradif sözlerden

Türkçesini almalı

(3) “Halk lisanına geçip lafzen yahut manen galatat namını alan Arapça ve Acemce kelimelerin tahrif olunmuş şekillerini Türkçe addetmek ve imlalarını da yeni telaffuzlarına uydurmak.”

“Halk lisanına geçip şekil olarak yahut anlam olarak galat (yanılma, yanlış) kabul edilen Arapça ve Acemce kelimelerin tahrif olunmuş şekillerini Türkçe saymak ve imlalarını da yeni telaffuzlarına uydurmak.”

Halk Arapça, Farsça gibi yabancı dillerden aldığı kelimeleri ya ses yapısı bakımından yahut anlam olarak değiştirerek kullanabilir. Bu tür bir değiştirme (bozma) olduğunda o kelimenin Türkçede özgün dildeki şekli ve anlamıyla mı, Türkçeleşmiş şekli ve anlamıyla mı kullanılması gerektiği hususunda da görüşlerini belirtmiştir. Bu hususta “galat-ı meşhur, lügatı-i fasihden evlâdır” anlayışını doğru kabul eder. Fikirlerini örnekendirerek şu şekilde izah eder (Gökalp 2019, s.112-117):

Ses olarak değişikliklere örnek:

hasta (< haste), *hafta* (< hafte), *merdiven* (< nerdüban), *çerçeve* (< çar çupe), *kavga* (< gavga), *makara* (< bekere), *sokak* (< zukak), *para* (< pare)

Anlam olarak değişikliklere örnek:

“*Haste*” kelimesi Farsçada “birisi tarafından yaralanmış” anlamında iken, Türkçede “hasta, mariz” mukabili kullanılır. “Şafak” kelimesi Arapçada “garp ufkunun akşam kızılığı” anlamında iken, Türkçede “şark ufkunun sabah kızılığı” anlamını almıştır (“Şafak sökmek” tabirinde olduğu gibi). Farsçada “hâce” kelimesi “efendi” anlamındadır. Bu kelime, Türkçede hem ses yapısını değiştirerek “hoca” şeklini almış ve hem de anlamını değiştirerek “halk fakihî” ve “mektep muallimi” anlamlarını yüklenmiştir. Farsça “bazar” kelimesi, bir noktalı (b) ile telaffuz olunur ve “çarşı” anlamında kullanılır iken, Türkçede üç noktalı (p) ile telaffuz olunan ve hem “cumartesinden sonra gelen gün”ün ismi olmuş, hem de “muayyen günlerde muayyen mevkilerde kurulan günlük panayır” demek olan “pazar” şekline dönüşmüştür. “Pazarlık” kelimesi de bu son şekilden doğmuştur. “Pare” kelimesi de Farsçada “kısım, parça” anlamında iken, Türkçede “para” şeklini alarak “değiş tokuş, takas vasıtası olan sikke yahut kâğıt” anlamını yüklenmiştir.

Bazı kelimeler zahirde eski anlamını korumuştur. Fakat bu kelimenin dâhil olduğu terkipler incelenirse, bu gibi kelimelerde de anlamca sezilemez değişiklikler vukua geldiği anlaşılır. Örnek olarak: “abdest” kelimesi ses yapısı bakımından ve anlamca değişmemiş görünür. Hâlbuki, bu kelimenin başındaki (a) harfi meddinî kaybettiği gibi, sonundaki (t) harfi de telaffuzdan düşmüştür. Bundan başka, “büyük abdest” ve “küçük abdest” gibi terkipler gösteriyor ki anlamca da bir değişikliğe uğramıştır.

Demek ki halk, aldığı kelimeleri özümseyiyor, kendi diline benzetiyor. Âlimlere ve ediplere gelince, bunlar, halkın özümseme, asimile etme tarzında yaptığı bu değiştirmeleri tahrif olarak düşünmüşler ve halkın Arapça ve Farsça kelimeleri gerek

ses yapısı bakımından ve gerek anlamca değiştirerek meydana çıkardığı kelimelere “galatat” adını vermişlerdir. Âlimlerin galatat namıyla yazılmış kitapları incelenirse görülür ki, onların nazarında fasahat (kurallı, güzel ve açık konuşma); Arapça ve Farsça kelimeleri, Türkçede aldıkları şekillerde değil, esasen mensup oldukları lisandaki özgün şekillerinde kullanmaktır. Bu anlayışa göre, Osmanlıcanın hiçbir bağımsızlığı, hiçbir asimile etme yetkisi yoktur. Onlara göre kelimeler daima gerek ses yapısı bakımından ve gerek anlamca özgün şekillerine döndürülmeli ve hatta, kelimelerin imlaları da mutlaka bu eski şekillere göre yazılmalıdır.

Görülüyor ki, halk, aldığı kelimeleri şekil ve anlam olarak kendine benzettiği hâlde, fasahatçı âlimler bu benzetmenin aleyhindedirler. Halka göre, “*galat-ı meşhur, lügat-ı fasihten evlâdır*”, âlimlere göre ise, “*lügat-ı fasih, galat-ı meşhurdan evlâdır*”. Bundan başka, halka göre, memleketimizde istiklal ve hükümlanlık, ancak Türk lisanındadır.

Ziya Gökalp lisani Türkçülüğün ilk işinin fasahatçı âlimlerin bakış açılarını reddederek, halkın tabii bakış açısını Türkçenin temeli olarak kabul etmek olduğunu söyler. Bundan dolayı Türkçülere göre, Osmanlıcıların fasihleri galat ve galatları fasihtir. Hatta imlada da bu galatları, telaffuz olundukları gibi yazmak, Türkçülüğün bir ilkesidir. Bu temel ilkeyi ecnebi alıntıları da kapsatarak fasahatçıların “sigara, jaket” şeklinde yazdıkları kelimeleri, halkın telaffuzuna uyacak şekilde “cigara, caket” yazmak lazımdır.

“Lisan” şiirinde Ziya Gökalp bu ilkesini yedinci dördlükte ifade etmiştir:

Arapçaya meyletme

İran’a da hiç gitme

Tecvîdi halktan öğren

Fasihlerden işitme

(4) “Yerlerine yeni kelimeler kaim olduğu için, müstehase hâline gelen eski Türkçe kelimeleri diriltmeye çalışmamak.”

“Yerlerine yeni kelimeler kaim olduğu için, fosil hâline gelmiş eski Türkçe kelimeleri diriltmeye çalışmamak.”

Ziya Gökalp kitabının “Türkçüler ve Fasahatçılar” bölümünde Türkçülerin lisan ilkeleri olarak fasahatçılarla zıt bakış açısına sahip olmakla beraber tasfiyecilerle de görüş birliğinde olmadıklarını söyler. İnkılapçı olarak da anılan tasfiyecilerin “her kelimenin kökünün muhakkak Türkçe olması gerektiği” yaklaşımlarını kabul etmez. Gökalp bu konudaki eleştirilerini kitabın 117-119. sayfalarında açıklar. Bir kelimenin “Türkçe” kabul edilebilmesi için, onun aslen Türkçe bir kökten gelmesi gerektiğini söyleyen tasfiyecilere “*kitap, kalem, abdest, namaz, mektep, cami, minare, imam, ders*” gibi Arap veya Fars kökeninden gelmiş ve halkın lisanına girmiş kelimeleri örnek göstererek bakış açılarının yanlış olduğunu söyler. Öncelikle Türkçe kökenli olarak bilinen kelimelerin de daha eski zamanlara gidilince Türkçe olmama ihtimalini hatırlatır. Bunlardan bazılarının Çince, Moğalca, Hintçe, Farsça vb. dillerle ilişkilerinin tespit edildiğini söyler. İkinci olarak da kelimeler gösterdiği anlamların tarifleri değil, işaretleyicileridir. Bundan dolayı kelimelerinin hangi kökten geldiklerini ve nasıl türetildiklerini bilmek gerekmez. Bu sadece dilciler ve dil bilimciler için önemlidir. Hatta dilin sistemi ve şivesi bakımından bu zararlıdır. Bir milletin lisanı, kendi cansız köklerinden değil, kendi canlı tasarruflarından mürekkep canlı bir organdır. O hâlde, Türkçenin sadeleştirilmesi, yalnız bu esaslara dayandırılmamalı, tasfiyecilerin aşırıya kaçan yaklaşımlarına uyulmamalıdır.

Bu hususu “Lisan” başlıklı manzumesinin üçüncü dördlüğünde şiirleştirmiştir:
Uydurma söz yapmayız,
Yapma yola sapmayız,
Türkçeleşmiş, Türkçedir;
Eski köke tapmayız.

(5) “Yeni ıstılahlar aranacağı zaman ibtida halk lisanındaki kelimeler arasında aramak, bulunmadığı takdirde, Türkçenin kıyasi edatlarıyla ve kıyasi terkip ve tasrif usulleriyle yeni kelimeler ibda etmek, buna da imkân bulunmadığı surette Arapça ve Acemce terkipsiz olmak şartıyla yeni kelimeler kabul etmek ve bazı devirlerin ve mesleklerin hususi ahvalini gösteren kelimelerle tekniklere ait alet isimlerini ecnebi lisanlardan aynen almak.”

“Yeni terimler aranacağı zaman ilk olarak halk lisanındaki kelimeler arasında aramak, bulunmadığı takdirde, Türkçenin işlek ekleriyle, işlek terkip ve tasrif usulleriyle yeni kelimeler türetmek, buna da imkân bulunmadığı surette Arapça ve Acemce terkipsiz olmak şartıyla yeni kelimeler kabul etmek ve bazı devirlerin ve mesleklerin özel durumunu gösteren kelimelerle tekniklere ait alet isimlerini ecnebi lisanlardan aynen almak.”

Fertler tarafından lisana yalnız birtakım terimler yani yeni sözler ilave olunabilir. Fakat, bu sözler mensup olduğu mesleki zümre tarafından kabul edilmedikçe, söz mahiyetinde kalarak, kelime mahiyetini alamaz. Yeni bir söz, bir mesleki zümre tarafından kabul edildikten sonra da meslek grubu için kelime mahiyetini kazanır. Ancak, bütün halk tarafından kabul edildikten sonradır ki ortak kelimeler arasına girebilir. (Gökalp 2019, s.27-28)

Yeni terimler aranacağı zaman ilk olarak halk lisanındaki kelimeler arasında aramak gerekir. Hayvan, nebat, eşya, alet isimleri lisanımızda çoktur. Coğrafi vaziyetleri ifade edecek kelimelerse, gayet çoktur. Samimi duyguları sezdirecek hissî kelimelerimiz de epeyce vardır. Demek ki ıstılahlar ve yeni manalar için, öncelikle halk diline müracaat etmemiz lazım gelir. Bu yolla bulamadığımız yeni anlamlar kalırsa o zaman Türkçenin işlek yapım ve çekim usulleriyle yeni kelimeler türetmek yoluna gidilebilir. Buna da imkân bulunmadığı takdirde Arapça ve Farsça terkipsiz olmak şartıyla yeni kelimeler kabul edilebilir ve bazı mesleklerin özel durumunu gösteren kelimelerle tekniklere ait alet isimleri ecnebi lisanlardan aynen alınabilir. (Gökalp 2019, s.131-135)

(6) “Türkçede Arap ve Acem lisanlarının kapitülasyonları ilga olunarak, bu iki lisanın ne sigaları ne edatları ne de terkipleri lisanımıza idhal olunmamak.”

“Türkçede Arap ve Acem lisanlarının kapitülasyonları kaldırılarak, bu iki lisanın ne fiil çekimleri ne edatları ne de terkipleri lisanımıza sokulmamak.”

Arapça ve Farsçanın Türkçedeki mevcut gramer unsurları terk edilmelidir. Arapça ve Farsça gramer unsurlarıyla yeni bir kelime oluşturulmalıdır.

Türkçülere göre bir lisan, başka lisanlardan, kendisinde eş anlamlısı bulunmamak şartıyla, kelimeler alabilir fakat hiçbir lisan başka lisanların fiil çekimleri yapısını alamaz. Osmanlıcılara göre Osmanlı lisanı Arap ve Fars lisanlarından kelimelerle beraber fiil çekimlerini de alabilir. (Gökalp 2019, s.121-122)

“Mektup” kelimesi Osmanlıcılara göre, Arapçada (ketb) maddesinden “yazılmış, yazılan” anlamında üretilmiş “ism-i mef’ul”dür. Osmanlıcılara bakarsak

buna dayanarak “hukuk-ı mektube” veya “mektup hukuk” tabirlerini lisanımızda kullanabiliriz. Türkçüler için “mektup” kelimesinin bu suretle kullanımı kabul edilemez. Çünkü, “ism-i mef’ul” şekli Türkçede de mevcuttur: “Mektup” kelimesi ism-i mef’ul olduğu zaman Türkçesi “yazılmış” anlamındadır. Demek ki Osmanlıcılar “mektup hukuk” dedikleri şeye biz “yazılmış hukuk” diyebiliriz. O hâlde, “mektup” kelimesinin bir ism-i mef’ul şekli olarak lisanımızda kullanımına ihtiyaç yoktur. Fakat, “mektup” sözü, ism-i mef’ul şekli olduğu gibi donmuş (çekimlenemeyen) bir isim gibi de kullanılmaktadır. Fransızların (lettre) dedikleri şeye Türk halkı “mektup” adını vermektedir. “Bir mektup yazdım. Bu hafta mektup aldım.” cümlelerindeki (mektup) sözü, işte bu ikinci anlamdadır. “Mektup”un bu şeklinde çekim yoktur. Bu, alelade bir kelimedir. O hâlde, Osmanlıcada kullanılan bütün Arapça ve Farsça sözleri (fiil çekimi) ve (kelime) olarak iki kısma ayırabiliriz. Bunlardan fiil çekimi mahiyetinde olanları derhal lisanımızdan atmalıyız, kelime kısmına dâhil olanları eğer halk lisanında eş anlamlıları yoksa kullanmalıyız.

Bu ilkeye göre “kâtip” sözü ism-i fail ve bundan dolayı “yazan” anlamında Türkçede kullanılamaz. Örneğin “bu mektubun kâtibi kimdir?” denilemez. Fakat, kâtip, Fransızca “secrétaire” karşılığı olarak halk lisanında eskiden beri kullanılmaktadır. “Meclis kâtibi”, “tüccar kâtibi” gibi.

(7) “Türk halkının bildiği ve kullandığı her kelime Türkçedir; halk için munis olan ve suni olmayan her kelime millîdir. Bir milletin lisanı, kendisinin cansız cezirlerinden değil, canlı tasarruflarından tereküp eden canlı bir uzviyettir.”

“Türk halkının bildiği ve kullandığı her kelime Türkçedir, halk için alışılmış olan ve suni olmayan her kelime millîdir. Bir milletin lisanı, kendisinin cansız (unutulmuş) köklerinden değil, canlı kullanımlarından oluşmuş canlı bir organizmadır.”

Türkçülere göre, Türk halkının bildiği ve tanıdığı her kelime millîdir. Bir kelimenin millî olması için Türkçe kökten gelmiş olması kâfi değildir. Çünkü Türkçe kökten gelmiş olan “gözü, sayru, baskıç, ağu” gibi birçok kelimeler, canlı lisandan çıkarak fosilleşmişler, onların yerine dile canlı olarak “ayna, hasta, merdiven, zehir” kelimeleri girmiştir. Nasıl hayvanlar ve bitkiler âleminde fosillerin yeniden dirilmesine imkân yoksa, fosilleşmiş kelimelerin de tekrar hayata dönmesine artık imkân yoktur. (Gökalp 2019, s.119)

(8) “İstanbul Türkçesinin savtiyatı, şekliyatı ve lugaviyatı yeni Türkçenin temeli olduğundan, başka Türk lehçelerinden ne kelime, ne şiga ne edat, ne de terkip kaideleri alınamaz. Yalnız, mukayese tarikiyle Türkçenin cümle teşkilatına ve hususi tabirlerdeki şivesine nüfuz için bu lehçelerin derin bir surette tetkikine ihtiyaç vardır.”

“İstanbul Türkçesinin ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı, yeni Türkçenin temeli olduğundan, başka Türk lehçelerinden ne kelime, ne çekim, ne edat, ne de terkip kaideleri alınamaz. Yalnız, mukayese yoluyla Türkçenin cümle kuruluşuna ve hususi tabirlerdeki şivesine nüfuz için bu lehçelerin derinlemesine araştırılıp incelenmesine ihtiyaç vardır.”

Ziya Gökalp tasfiyecilerin Türk lehçelerinden kelime alınması görüşünü de yanlış bulur. Çünkü, Türk lehçeleri, anadili mevkiinde bulunan eski Türkçeden ayrıldıktan sonra, her biri ayrı bir gelişme istikametini takip etmiştir. Gerek ses bilgisi, gerek şekil bilgisi, gerek söz varlığı bakımından birbirinden uzaklaşmışlardır. Bundan dolayı bu lehçelerin kelimelerini lisanımıza sokarsak, İstanbul Türkçesinin güzelliğini

bozmuş oluruz. Zaten, bu lehçelerde mevcut olan kelimeler, lisanımızda da bulunduğu için, onlara hiçbir ihtiyacımız da yoktur. (Gökalp 2019, s.119-120)

(9) *“Türk medeniyetinin tarihine dair eserler yazıldıkça, eski Türk müesseselerinin isimleri olmak hasebiyle, çok eski Türkçe kelimeler; yeni Türkçeye girecektir. Fakat bunlar ıstılah mevkiinde kalacaklarından, bunların hayata avdeti, müstehaselerin dirilmesi mahiyetinde telakki olunmamalıdır.”*

“Türk medeniyetinin tarihine dair eserler yazıldıkça, eski Türk müesseselerinin isimleri olmaları sebebiyle, çok eski Türkçe kelimeler, yeni Türkçeye girecektir. Fakat bunlar terim şeklinde kalacaklarından, bunların hayata tekrar dönmesi, fosillerin dirilmesi mahiyetinde düşünülmemelidir.”

“Lisani Türkçülük” bahsinin 4. maddesinde *“Yerlerine yeni kelimeler kaim olduğu için, müstehase hâline gelen eski Türkçe kelimeleri diriltmeye çalışmamak”* ilkesini, 8. maddesinde *“İstanbul Türkçesinin savtiyatı, şekliyatı ve lugaviyatı, yeni Türkçenin temeli olduğundan, başka Türk lehçelerinden ne kelime, ne siga ne edat, ne de terkip kaideleri alınamaz. Yalnız, mukayese tarikiyle Türkçenin cümle teşkilatına ve hususi tabirlerdeki şivesine nüfuz için bu lehçelerin derin bir surette tetkikine ihtiyaç vardır.”* ilkesini ortaya koyan Gökalp 9. maddede özel bir ayrıntıya değinir. Burada *“Türk medeniyetinin tarihine dair eserler yazıldıkça, eski Türk müesseselerinin isimleri olmak hasebiyle, çok eski Türkçe kelimeler; yeni Türkçeye girecektir. Fakat bunlar ıstılah mevkiinde kalacaklarından, bunların hayata avdeti, müstehaselerin dirilmesi mahiyetinde telakki olunmamalıdır”* ilkesini getirir (Gökalp 2019, s.120). Bu ciheti, “fosillerin dirilmesi” şeklinde görmemek gerekir. Çünkü bu kelimeler, şimdi lügat olarak değil, yalnızca terim olarak lisanımıza gireceklerdir. Bu suretle girmelerinde hiçbir mahzur da yoktur.

(10) *“Kelimeler delalet ettikleri manaların tarifleri değil, işaretleridir. Kelimelerin manaları iştikaklarını bilmekle anlaşılmaz.”*

“Kelimeler delalet ettikleri anlamların tarifleri değil, işaretleridir.

Kelimelerin anlamları kökenlerini, kökteşlerini bilmekle anlaşılmaz.”

Kelimeler gösterdiği anlamların tarifleri değil, işaretleyicileridir. Bundan dolayı kelimelerinin hangi kökten geldiklerini ve nasıl türetildiklerini bilmek gerekmez. Bu sadece dilciler ve dil bilimciler için önemlidir. Hatta dilin sistemi ve şivesi bakımından bu zararlıdır. Çünkü, Arapça ve Farsça köklerden gelen kelimelerde görüldüğü gibi Türkçe köklerden gelen kelimelerde de bazen kullanılan anlam kökendeki anlamdan farklıdır. Örnek olarak “yabancı” kelimesi “yabandan gelmiş adam” anlamında değildir. “Kahve altı” kelimesi “kahveden sonra yenilen yemek” anlamına gelmez. Bu gibi kelimeleri kök anlamlarında kullanmaya “köken hastalığı” denilebilir. Örneğin bir kişi kendisine “terlik” kelimesi söylendiğinde bunun kullanımındaki anlamı önemsemeyip köken anlamını ararsa “ter için ayağa giyilen ayakkabı” diye kelimeyi kökenine döndürmeye çalışır. “Şu terliği giyiniz” dediğiniz zaman, “ayağım terli değil; terlik giymeye ihtiyacım yok” cevabını veren birine gülmez misiniz! (Gökalp 2019, s.118-119)

(11) *“Yeni Türkçenin bu esaslar dâhilinde bir kamusuyla bir de sarfı vücuda getirilmeli ve bu kitaplarda yeni Türkçeye girmiş olan Arapça ve Acemce kelimelerin ve tabirlerin bünyelerine ve terkip tarzlarına ait malumat, lisanın fizyoloji kısmına değil, müstehasat ve intisaliyat bahsi olan (ıştikak) kısmına idhal edilmelidir.”*

“Yeni Türkçenin bu esaslar çerçevesinde bir sözlüğü bir de grameri vücuda getirilmeli ve bu kitaplarda yeni Türkçeye girmiş olan Arapça ve Acemce kelimelerin ve tabirlerin bünyelerine ve oluşum tarzlarına ait bilgiler, lisanın canlı yapısının incelendiği bölüme değil, fosilleşmiş kelimeler ve köken bilgisi bölümlerine dâhil edilmelidir.”

Gökalp’a göre yeni Türkçenin çağdaş bir lisan olması için yapılması lazım gelen işlerden biri de bir sözlüğü ve bir gramerinin yazılmasıdır. “Fransızcadan – Türkçeye” sözlükler incelendiğinde Fransızca kelimelerin her anlamı için Türkçeden birkaç örnek verildiği görülür. Hâlbuki, her anlam için yalnız bir kelimemizin bulunması kâfidir. Mukabillerin böyle çok olması, ilk bakışta lisanımızın zengin olduğuna delalet eder gibi anlaşılabilir. Oysa bu doğru değildir. Çünkü sözlüğün başka sayfalarındaki başka kelimelere bakınca yine aynı kelimelerle karşılaşırız. Yani, bir Türkçe kelimenin birçok Fransızca kelimeye karşılık olarak verildiğini görürsünüz. Bundan anlaşılan Fransızca kelimelerin lisanımızda tam, belirli, açık karşılıkları yoktur. O hâlde, yeni Türkçe her kelimesi yalnız bir anlamı gösterecek ve her anlamı da yalnız bir tek kelimeye ait olacak hâle getirilmelidir. Bu esas üzerine bir Türk sözlüğü, bir de Türkçeden Fransızcaya ve Fransızcadan Türkçeye sözlükler oluşturulmalıdır. Yapılacak Türk sözlüğünde kelimelerin (Türkçe, Arapça ve Farisî) olduklarını göstermek doğru olamaz. Çünkü bir milletin sözlüğüne giren kelimeler artık o milletin millî lisanına mal olmuştur. Yeni Türkçenin yazılacak yeni sarfından da Arapçanın ve Farsçanın şekil bilgisi ve cümle bilgisi kuralları çıkarılarak, kitabın sonundaki “iştikak” kısmına konulmalıdır. (Gökalp 2019, s.132-133)

Kaynaklar

- Argunşah, Mustafa (2011), “*Türk Milliyetçiliği, Türkçe ve Ziya Gökalp*”, *Türk Yurdu*, Mayıs 2011- Yıl 100- Sayı 285 (E-Dergi: <https://www.turkyurdu.com.tr/arsiv/yazar-yazi.php?id=1478>)
- Gökalp, Ziya (2019), *Türkçülüğün Esasları*, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 182 s.
- Korkmaz, Zeynep (1986), “*Ziya Gökalp ve Türk Dili*”, *Ziya Gökalp Sempozyumu*, Dicle Üniversitesi Yayınları 1987, s.3-7

KÖKBİLİĞ

Cilt / Vol.: 1 – Sayı / Issue: 1

Aralık / December – 2024

Araştırma Makalesi / Research Article

TÜRK DÜNYASINDA TÜRK LEHÇELERİ ARASINDAKİ FİLOLOJİK İLİŞKİLERİN BUGÜNKÜ DURUMU / Current Situation of Philological Relations Among The Turkish Dialects in Turkic World¹

Ayşe İLKER²

Özet

Türkçenin konuşulduğu coğrafya tarihsel süreçten günümüze çok geniş bir alanı kaplamaktadır. Bu alanda temelde Doğu ve Batı grubu lehçeleri olarak ayrılabilen iki büyük dal vardır. Çağatay Türkçesi yazı dili geleneğine bağlı olarak gelişenler Doğu grubu lehçeleri, Osmanlı Türkçesi yazı diline bağlı olarak gelişenler de Batı grubu lehçeleri olarak incelenmektedir. Bunların dışında kalan Altay, Tuva, Hakas ve Yakut ile Çuvaş Türkçesi de yazı dili olarak varlığını sürdürmektedir. Türk lehçeleri üzerinde özellikle 1990'dan sonra başlayan sosyal, kültürel ve bilimsel ilişkiler bu lehçelerin filolojik olarak incelenmesini, karşılıklı bilimsel ilişkileri güçlenmesini sağlamıştır. Makalede bu filolojik ilişkileri bugünkü boyut ve yapılan çalışmalar ele alınmaktadır.

Abstract

The geography in which Turkish is spoken covers a wide area from the historical process to the present day. In this area, there are basically two major sections that can be divided into Eastern and Western group dialects. The ones developing based on the Chagatai Turkish written language tradition are examined as Eastern group dialects while the ones developing based on the Ottoman Turkish written language are examined as Western group dialects. Apart from these; Altai, Tuva, Hakas and Yakut and Chuvash Turkish also continue to exist as a written language. Social, cultural and scientific relations on Turkish dialects that started especially after 1990 have enabled the philological examination of these dialects and the strengthening of mutual scientific relations. These philological relations, current dimensions and the studies conducted are discussed in the article.

Bugün, neredeyse 11 milyon kilometre karelik bir alanda 250 milyona yaklaşan nüfusuyla Türkçe konuşanları ve onların coğrafyalarını tanımlamak üzere “Türk Dünyası” kavramını kullanmaktayız. Bu kavramın kapsamında bir devlet olarak teşkilatlananlardan özerk bir topluluk halinde varlığını devam ettirenlere ve küçük bir coğrafyada yaşama imkânı bulanlara kadar bütün Türkler vardır. Tarihsel

¹ Bu makale, Türkmenistan’da “Devlet Memmed Azadi Adındaki Daşarı Yurt Dillerini Övrenme Enstitüsü”nün düzenlediği “Daşarı Yurt Dillerini Övretmegin Innovation Usulları ve Tehnologiyaları” toplantısında sunulan bildirinin genişletilmiş biçimidir.

² Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

süreçten günümüze değin büyük ve ana dallar halinde, bazen de bu ana dallardan küçük kollara ayrılarak coğrafyada akıp giden Türkler, Türkçeyi de temel özellikleri aynı kalmak üzere bazı ses bilgisel ve biçim bilgisel değişikliklerle kullanmaya devam etmişlerdir. İşte “Türk Lehçeleri” kavramı kullanıldığında da bu tarihsel gerçekliğe atıf vardır. Coğrafyaya, sosyal, siyasi ve kültürel şartlara bağlı olarak Türk Lehçeleri de temelde Eski Türkçe söz varlığını devam ettirmekle birlikte, komşuluk yaptıkları ulusların söz varlıklarından etkilenmişlerdir. Ama hiçbir şekilde bir dilin asıl genetik kodu olan söz dizimi/sentaks değişmemiş, asli özelliğini korumuştur. 19. yüzyıla kadar Batı ve Doğu Türkçesi olarak dallanan ve edebî bakımdan gelişen Türkçe, 20. yüzyılda dünyadaki siyasi değişimler ve özellikle Orta Asya’yı içine alan Bolşevik ihtilaliyle bir kırılma dönemi geçirmiş ve Çağatay yazı dili geleneğine bağlı Doğu Türkçesi, alfabe değişiklikleri ve dil politikalarıyla parçalanmıştır. Bu parçalanma elbette filolojik ilişkileri de etkilemiştir. Etkilenmenin derecesine ve sonuçlarına geçmeden filolojik ilişkiler kavramıyla anlatılmak isteneni kısaca açıklamak yerinde olacaktır. Filolojik çalışmaları temel olarak ikiye ayırmak mümkündür. Birincide monografik eserler, ikincide ise söz varlığına yönelik sözlüksel çalışmalar esastır. Monografik çalışmalarda bir lehçe gramerinin bütün konuları ayrı ayrı veya bütün olarak işlenebilir. Yalnızca adlar, fiiller, edatlar, sıfatlar, deyimler ve atasözleri bir çalışmanın konusu olabilir. Bunun yanında bir lehçenin muhtasar grameri de bu monografik eserler içinde olabilir. Bu çalışmalar tek müellif olmakla birlikte ortak çalışmalar halinde bir ekip veya komisyon tarafından ele alınabilir. Türk lehçeleri arasındaki filolojik ilişkilerin karşılıklı ve çapraz bir şekilde geliştiğini ve yirminci yüzyıl başlarından itibaren ciddi eserler yazıldığını belirtmek doğru olacaktır. Bu filolojik ilişkilerin SSCB’nin dağılmasından önce başladığı ancak bu çerçevede yapılan çalışmaların sınırlı olduğunu belirtmek gerekir. Çarlık Rusya’sından itibaren Rusların Türk topluluklarına ve Türkçeye ilişkin pek çok plan, program ve proje ürettiği bilinmektedir. Bunların en başında da Radloff’un Orta Asya Türk coğrafyasında belirli bir plan dahilinde elde ettiği metinlerin siyasi ve politik olarak kullanılmak istenmesi gelmektedir. Çarlık döneminde Türklerle ilgili bir ayırıştırma ve bölme planı başlamış ve lehçeler arasındaki bilimsel görüntülü çalışmalar bu amaçlar için kullanılmak istenmiştir. 1917’den sonra ise Türk toplulukları sistemin yumuşak maskesi altında sert ve katı tutumuna maruz kalmış ve pek çok Türk aydını ve Türk dili hakkında çalışmalar yapan bilim insanları ve edebiyatçılar sorgusuz sualsiz yok edilmiştir. Bekir Çobanzade, Mağcan Cumabayulı Ölenderi; Behbudî, Abdullah Kadirî, Abdurrauf Fıtrat, Çolpan, Vasiliy Kobaykov, Nikolay Katanov, Ahmet Baytursun, Miryakup Dulatulı, Alihan Bökeyhan gibi saymakla bitmeyecek değerli insanlar ya kurşuna dizilerek ya sürgüne gönderilerek ya da hapishanelerde hayatlarını kaybetmişlerdir. Burada önemli olan ayrıntı, sistem tarafından yok edilen insanların dillerini ve kültürlerini yaşatma çabasında oluşlarıdır. Her biri Türk lehçeleri üzerinde edebiyattan sözlüğe ve gramere kadar sanatsal ve bilimsel üretim peşindeydi. Bu noktada eşzamanlı olarak Osmanlı Türk Devletinin son dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğu yıllarda Türk Lehçeleriyle ilgili çalışmaların başladığını belirtmek ve Hüseyin Kazım Kadri’nin “Türk Lûgatı”ndan söz etmek gerekir. Hüseyin Kazım Kadri, elindeki sınırlı imkanlarla Türk Dünyası topluluklarındaki söz varlığı ve bunların örnekleriyle oluşturduğu eserini büyük ciltler halinde bastırmıştır. Osmanlı Türk Devletinin sonlarına doğru ve Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra Orta Asya ile kültürel ilişkilerle birlikte filolojik ilişkilerin başlaması için de bir çaba olduğu

görülmektedir. Ancak bu çabalar, özellikle Stalin döneminden sonra ve SSCB yıkılıncaya kadar inkıtaya uğrayacaktır. Bu inkıtaya rağmen özellikle Rus Türkologların Türkçe konusundaki merakları, Kononov ve Sevortiyani'nin çalışmaları anılmaya değerdir. Yine Sovyet Rusya'da Türkçenin söz varlığıyla ilgili çalışmalar yapılmış ve bunlar çoğunlukla iki dilli olmak üzere bazen de üç dilli sözlükler olarak yayımlanmıştır. K.K. Yudahin'in 1940 yılında SSCB Bilimler Akademisi Doğuyu İnceleme Enstitüsünce yayımlanan Kırgızca-Rusça sözlük, Türkiye Cumhuriyetinde 1945 yılında Abdullah Taymas tarafından tercüme edilerek Türk Dil Kurumunca basılmıştır. SSCB'deki erken çalışmalardan biri de Ehliman Ahundov'un 1968 yılında Bakü'de iki cilt olarak yayımlanan "Azerbaycan Folkloru Antologiyası" adlı eserdir. Bu eser, Semih Tezcan tarafından çevriyazı, giriş ve sözlük bölümleriyle "Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri" adıyla Türk Dil Kurumunca 1978 yılında basılmıştır.

Cumhuriyet Döneminin başında Mustafa Kemal Atatürk'ün kurucu iradesiyle Türk aydınları belirli hedeflere yönelmiş ve yapılması gerekli çalışmalar üzerinde durulmuştu. Ancak bu hedeflerin somut olarak gerçekleşmesi 1990'lı yılların başlarından itibaren Kültür Bakanı Namık Kemal Zeybek'in ve değerli Türkolog Ahmet Bican Ercilasun'un gayretleriyle başlamış ve günümüzde oldukça başarılı bir noktaya ulaşmıştır. Bu adlardan başka Türk Dünyası Araştırmaları Vakfını ve kurucusu Turan Yazgan'ı da özellikle anmak gerekir. Hem vakıf hem de Turan Yazgan, Türk Dünyası ile ilk ilişkileri kurmuş ve günümüze kadar pek çok faaliyet yapmıştır. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türkiye Cumhuriyeti'nde Türk lehçeleri üzerinde çalışan bilim insanlarından oluşan büyük bir ekiple önce "Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü"nü daha sonra da "Türk Dünyası Edebiyatları Ansiklopedisi"ni yayımlamıştır. Sovyet Sisteminin çökmesinden sonra Türkiye Cumhuriyeti dışındaki Türk Cumhuriyetlerinde de filolojik çalışmalar kısmi olarak başlamıştır. Azerbaycan'da Kazak ve Özbek Türkçesi çalışmaları; Kazakistan'da Türkiye Türkçesi veya Azerbaycan Türkçesi ile ilgili çalışmaların 1990'lı yılların sonuna kadar çok cüzi biçimde yapıldığı görülmektedir. Bu da Sovyet sisteminin Türk Cumhuriyetleri ve topluluklarının birbirleriyle kültür, bilim, sanat ve edebiyat ilişkisi kurmalarını engelleme amacı gütmesindendir. Her cumhuriyet ve topluluğa, Kiril alfabesinin tam ortak biçimini değil, en az dört seste farklılaşan semboller dayatması da bu amaç çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Bugün gelinen noktada özellikle lehçeden lehçeye aktarmalarda edebî eserlerin bir görünürlük ve tanınırlık kazandığı açıktır. Cengiz Dağcı, Türkiye Türkçesiyle yazdığı için onun romanları Türkiye'de tanınan ilk dış Türk Edebiyatı örneği olarak kabul edilebilir. Cengiz Aytmatov da Rusça yazdığından tercüme yoluyla Türkiye Cumhuriyeti'ne ulaşmıştır. Bunların yanında Özbek, Kazak, Azerbaycan, Kırım ve Kazan Tatar Türkçelerinden romanlar Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Ancak bu karşılıklılık çerçevesinde Türkiye Türkçesinin en önemli edebî eserleri aktarılmayı beklemektedir.

Bugün artık hem Çarlık Rusya'sından Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine ve buradan da Bağımsız Devletler Topluluğuna kadar Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri ve topluluklarının bilimsel çalışmalarına ulaşılabilir. Filolojik çalışmaların en önemli dalı olan gramerlerde günümüz Orta Asya Türk lehçeleri ayrıntılı olarak işlenmektedir. Bunlar Türkiye Türkçesiyle yazılmaktadır. Türkmen, Özbek ve Azerbaycan Türkçesinin gramerleri yanında Feyzi Ersoy tarafından Çuvaş ve Fatih Kirişçioglu tarafından da Yakut (Saha) Türkçesi gramerleri yazılmıştır. Yazı

diliyle ilgili gramer kitapları ve dil bilimiyle dilbilgisinin pek çok konusu makaleler halinde da yayımlanmıştır ve bunlar bir hayli yekûn tutmaktadır. Yazı dili çalışmaları dışında lehçelerin ağızları da filolojik olarak incelenmeye devam etmektedir. Bunun için Azerbaycan, Türkmen, Kazak, Kırgız ve Özbek Türkçesi ağızlarından yapılmış pek çok çalışma gösterilebilir. Ayrıca İran’da yaşayan Türk topluluklarının dili de farklı biçimlerde çalışılmaktadır. Buna örnek olarak Dilek Erenoğlu Ataizi’nin hazırladığı Kaşkay Türklerinin Dili başlıklı çalışma verilebilir. Örnek olması bakımından Talip Doğan’ın Güney Azerbaycan Türkçesi’nin Urmiye Ağzı üzerinde yaptığı çalışmayı verebiliriz. Ayrıca Robert Barkley Shaw’ın yazdığı ve Fikret Yıldırım’ın tercüme ettiği Kaşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü de Türk dil Kurumunca yayımlanmıştır. Robert Berkley Shaw Bu eserlerin büyük bir bölümü Türkiye Cumhuriyeti’nde Türk Dil Kurumu tarafından basılmaktadır. Ayrıca, Altay, Tuva ve Hakas Türkçesi ve bunların ağızlarıyla ilgili çalışmalar yapılmaktadır.

Kumuklar ve Kumukça üzerinde de Çetin Pekacar çalışmıştır. Altay Türkçesi ve edebiyatı üzerinde Figen Güner dilek ve İbrahim Dilek öncü isimlerdir. Yine Tuva Türkçesi için Vildan Koçoğlu, Hakas Türkçesi için de Ekrem Arıkoğlu öncü araştırmacılarıdır. Kazak, Kırgız, Türkmen ve Özbek Türkçesi için Ferhat Tamir, Hüseyin Özbay, Mustafa Uğurlu, Ferhat Karabulut, Hülya Kasapoğlu Çengel, Mustafa Öner, Himmet Biray’ın adları öncü isimler olarak zikredilmelidir. Gramer çalışmalarında Tuncer Gülensoy’un Kırgız Türkçesi Grameri, Mustafa Öner’in Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Mehmet Kara’nın Türkmen Türkçesi Grameri, M. Mustafa Coşkun’un Özbek Türkçesi Grameri isimli çalışmaları Türk Lehçelerinin gramer çalışmalarındaki seviyeyi göstermesi bakımından kıymetlidir. Fatih Kirişcioğlu ve ardından Gülsüm Killi Yılmaz da Saha (Yakut) Türkçesi çalışmalarının öncüleridir. Çuvaş Türkçesi çalışmalarında da Sinan Güzel’in “Heikki Paasonen ve Çuvaşça Masal Derlemeleri” Türk Dil Kurumunca yayımlanmış önemli çalışmalardandır. Naciye Yıldız’ın Radloff’un Karakırgızlardan derlediği Manas Destanı metnini “Manas destanı ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller” çalışması da ilk çalışmalardan birisi olmak bakımından ehemmiyetlidir.

Filolojik ilişkilerde kayda değer faaliyetlerden biri de özellikle Türkiye Cumhuriyeti’nde yapılan Sempozyum, Kurultay ve Çalıştay gibi toplantılardır. Benzer faaliyetler Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan’da da yapılmaktadır. Türk Dil Kurumunun geleneksel olarak düzenlediği Türk Dili Kurultaylarına ise Türk Cumhuriyetleri ve topluluklarından, Kıbrıs’tan, Balkanlar’dan, Rusya Federasyonundan pek çok filolog ve Türkolog katılmaktadır. Burada Türkolog ve filologlar arasında karşılıklı iş birliği temelleri de atılmaktadır. Filolojik ilişkilere yakın dönemde tamamlanan örneklerden biri olan ve 2023 yılında yayımlanıp Türk Dil Kurumunca e-kitap olarak basılmış “Türk Dünyasında Terim Çalışmaları” başlıklı eseri verebiliriz. Yine Türk Dil Kurumunca Marlen Adilov’un yazdığı “Kazakça Atasözü ve Deyimlerde Eskicil Unsurlar” başlıklı eser de Türk Lehçelerindeki çalışmaların boyutunu göstermesi açısından önemlidir.

Bunlardan başka üniversitelerde Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümlerinin kurulmasıyla pek çok lisans, yüksek lisans ve doktora tezi yazılmıştır. Ayrıca yine üniversitelerde Türk Dünyası ile ilgili Enstitülerin kurulmasıyla bunların yayın organı olan bilimsel dergilerin basıldığı ve buralarda da filolojik makaleler yayımladığı görülmektedir. Başlangıçtaki örnekler için Ankara Üniversitesi, Ege Üniversitesi ve Atatürk Üniversitesi’nin Türk Dünyasına yönelik dergileri verilebilir. Söz gelişi Ege

Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Sovyetlerin yıkılmasından sonra 1992’de Fikret Türkmen’in çabalarıyla kurulmuş ve birkaç yıl sonra da “Türk Dünyası İncelemeleri” adıyla hala yayımlanmakta olan dergi çıkarılmıştır. Yavuz Akpınar’ın Azerbaycan Türkçesi için aynı üniversitede ilk ve erken çalışmalar başlattığı görülmektedir. Ankara Üniversitesinde DTCF bünyesinde Sema Barutçu Özönder başkanlığında Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü “Modern Türklük Araştırmaları Dergisi”ni uzun yıllardan bu yana çıkarmaktadır. Devlet Kurumları dışında Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsünün Türk Lehçeleriyle ilgili filolojik yayınları önemli bir yer tutmaktadır.

Orta Asya Türk Dünyası dışında Balkanlardaki Türk topluluklarında da filolojik çalışmalar devam etmektedir. Bunların bir bölümü edebiyat çalışması olsa da içerdiği filolojik malzeme bakımından oldukça kıymetlidir. Söz gelişi 1987’da Kültür ve Turizm Bakanlığınca yayımlanmış Bulgaristan’da Çağdaş Türk Edebiyatı Antolojisi (1944-1984) adlı eser, ilk çalışmalara örnek olarak verilebilir. Türk Lehçelerindeki folklor malzemeleri de yayımlanmış Türk Dil Kurumunun özellikle “Türk Destanları” projesi çerçevesinde pek çok Türk lehçesindeki destanlar Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Bu çerçevede Çara Batır Destanı, Er-Soğotox Destanı, Manas Destanı Türkiye Türkçesi konuşurlarına sunulmuştur.

Verilen örneklerden de görüldüğü üzere özellikle Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra Türk Dünyasındaki karşılıklı ilişkiler son derece olumlu bir seyir takip etmiş; bu seyir çerçevesinde filolojik çalışmalar da oldukça yüksek bir sayıya ve niteliğe ulaşmıştır. Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin Türkolog ve filologları da hem kendi lehçeleriyle hem de Türkiye Türkçesiyle karşılaştırmalı çalışmalar yapmış, iş birliği konusunda daima yapıcı olmuşlardır. Özellikle ilk paragraflarda anılan “Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü” nün hazırlanması ve yazılması sırasında her Türk Cumhuriyetinden bir Türkologun davet edilmesi ve Ahmet Bican Ercilasun başkanlığında ortak bir çalışma yapılması bunlara verilecek en güzel örnektir. Bir vefakarlık örneği olması açısından bu sözlük çalışmasında yer alan filologların adlarını anmak isterim: Azerbaycan Türkçesi: Alâeddin Mehmedoğlu Aliyev, Başkurt ve Tatar Türkçesi: Almas Şayhulov; Kazak Türkçesi: Erden Zadaulı Kajıbek, Kırgız Türkçesi: Kadirali Konkobay UULı, Özbek Türkçesi: Berdak Yusuf, Türkmen Türkçesi: Cebbarmehmet Göklenov, Uygur Türkçesi: Valeriy Uyguroğlu Mahpir, Rusça: Ali Çeçenov. Sonraki yıllarda bu lehçelerin sözlük çalışmalarına verilecek güzel bir örnek de Kenan Koç, Ayabek Bayniyazov ve Vehbi Başkapan’ın birlikte yazdığı Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü (Kazakşa-Türikşe Sözdik)’dür. Bu eser de 2021 yılında Türk Dil Kurumunca yayımlanmıştır. Kazakistan’da ise 2019 yılında Kazak Tilinin Kirme Sözder Sözdigi yayımlanmıştır. Ayrıca Hakasça-Türkçe Sözlük, Emine Gürsoy Naskali tarafından hazırlanmış, 2007 yılında Türk Dil Kurumunda basılmıştır. Türk Lehçelerinin ağız(diyalekt) alanlarında da pek çok araştırma yapılmıştır. Zeynep Yıldırım’ın yapmış olduğu “İran Sahası Göklen ve Nohur Türkmen Ağzı” adlı çalışma, Türk Lehçeleri ağızları için yapılan araştırmalara verilebilecek en güzel örneklerden biridir. Yine ağız çalışmalarına Balkan Türk ağızlarından “Karadağ Türk Ağzı” adlı çalışma gösterilebilir. Bu eser de Alpay İğci tarafından yayımlanmıştır. Gürer Gülsevin’in tarihsel ağız çalışmalarına bir örnek teşkil eden “17. Yüzyıl Batı Rumeli Türkçesi Ağızları” adlı eseri de Balkan coğrafyasındaki Türk ağızları için çok kıymetli bir çalışmadır.

Görüldüğü üzere, Türklük Bilimi/Türkoloji çalışmalarında lehçeler arasındaki filolojik ilişkiler özellikle iki binli yıllardan sonra büyük bir ivme kazanmış ve Türkçe coğrafyasının her yerinde başarılı bilimsel filolojik araştırmalar yapılmıştır. Bunların Türkiye’deki en önemli yayıncısı Türk Dil Kurumudur. Diğer Türk coğrafyalarında ise üniversiteler, enstitüler ve bakanlıklar basım işlerini üstlenmektedir.

Yine T.C. üniversitelerinin Türk Dili ve Edebiyatları Bölümlerinde, Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı bulunmakta, TDE bölümlerindeki öğrenciler Türk Lehçeleri dersleri almaktadır. Ayrıca şunu da ifade etmek gerekir ki bugün artık Kazan ve Kırım Tatar Türkçesinden Doğu Türkistan’daki Uygur Türkçesine, Kazak ve Kırgız Türkçesinden Özbek ve Karakalpak Türkçesine, Türkmenistan’daki Türkmen Türkçesinden İran ve Afganistan’daki Türkmen Türkçesine; Türkiye Türkçesinden Balkan Türkçesine, Moldova’daki Gagavuz Türkçesinden Kıbrıs’taki Türkiye Türkçesine kadar her alanda çalışan bilim insanı yetişmiş, öncü bilim insanları onlara örnek olmaya devam etmiştir. Günümüzde de pek çok genç araştırmacı Türk Dünyasıyla ilgili filolojik çalışmalara Yüksek Lisans ve Doktora tez çalışmalarıyla vermektedir. Günümüzde “Türk Devletleri Teşkilatı’nın kurulması, “Dijital Türk Vatandaşlığı” gibi hususlar, bundan sonraki zamanların Türk Filolojisi için daha da verimli olacağının bir işaretidir.

Kaynaklar

- Adilov, Marlen (2021). Kazakça Atasözü ve Deyimlerde Eskicil (Aktif Olmayan) Unsurlar, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Başkapan, Vehbi- Bayniyazov, Ayabek- Koç, Kenan Koç(2021), Türkiye Türkçesi-Kazak Türkçesi Sözlüğü (Kazakça-Türkçe Sözdik), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Biray, Himmet (1999). Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gülsevin, Gürer (2017). !7. Yüzyıl Batı Rumeli Türkçesi Ağızları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Hüseyin Kazım Kadri (1921-1943) . Türk Lugatı
- İğci, Alpay (2019). Karadağ Türk Ağzı, Gazi Kitabevi, Ankara.
- İlker, Ayşe (1997). Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (1992) Ahmet Bican Ercilasun başkanlığında komison, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Killi Yılmaz, Gülsüm (2013). Hakas Destanları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kirişcioğlu, Fatih(1994), Saha (Yakut) Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kononov, A. N. (1956). Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka, Akademiya Nauk SSSR Moskva-Leningrad.
- Öner, Mustafa (1998). Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Sevortiyen

- Tamir, Ferhat (1994). Barköl'den Kazak Türkçesi Metinleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara
- Yıldırım, Zeynep (2020). İran Sahası Göklen ve Nohur Türkmen Ağzı" Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- 1987'da Kültür ve Turizm Bakanlığınca yayımlanmış Bulgaristan'da Çağdaş Türk Edebiyatı Antolojisi (1944-1984)
- Yıldız, Naciye (1995) Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

KÖKBİLİĞ

Cilt / Vol.: 1 – Sayı / Issue: 1

Aralık / December – 2024

Araştırma Makalesi / Research Article

KAZAK DİLBİLİMCİ KUDAYBERGEN JUBANOV’UN BİLİMSEL ANLAYIŞINDA BAYTURSINULI, SAUSSURE VE MARR’IN ETKİSİ / The Influence of Baytursinuli, Saussure And Marr On The Scientific Understanding of Kazakh Linguist Kudaybergen Jubanov

Ferhat KARABULUT*

Özet

Kazak dilbiliminin öncülerinden olan Kudaybergen Jubanov, bilimsel çalışmalarında bazı dilcilerden önemli ölçüde etkilenmiştir. Onun etkilendiği bilim adamlarının başında çağdaş Kazak dilci Ahmet Baytursinuli, modern dilbiliminin kurucusu Ferdinand de Saussure ve Yafetik anlayışın kurucusu Nikolay Marr gelir. Jubanov dil çalışmalarında kapsamlı bir gramer yazmaya, dil eğitime ve Kazakçanın imlasının sağlam bir zemine oturmasına gayret etmiştir. O bu amaçla kendi bakış açısını ve kendi yöntemlerini geliştirmiştir. Ona göre dil çalışmalarında öncelikle çağdaş Kazakçanın kapsamlı ve doğru bir gramerinin yazılması gerekiyordu. Bu bağlamda özellikle Saussure’ün etkisi altında kalmıştır. Jubanov’a göre dil çalışmalarında sadece eş zamanlı çalışmak yeterli değildi. Çağdaş dilin tarihsel derinliğinin de ortaya konması gerekiyordu. Jubanov, bu yönüyle de Marr’dan etkilenmiştir. Bu çalışmada Baytursinuli, Saussure ve Marr’ın Jubanov üzerinde hangi açılardan ve hangi konularda etki ettikleri ortaya konacaktır.

Anahtar kelimeler: Jubanov, Baytursinuli, Marr, Kazakça, Dilbilimi

Abstract

Kudaybergen Jubanov, one of the pioneers of Kazakh linguistics, was significantly influenced by some linguists in his scientific studies. The scientists he was influenced by include his contemporary Kazakh linguist Ahmet Baytursinuli, the founder of modern linguistics Ferdinand de Saussure and the founder of the Yaphetic understanding Nikolay Marr. In his language studies, Jubanov tried to write a comprehensive grammar, provide language education and ensure that the spelling of Kazakh was on a solid foundation. For this purpose, he developed his own perspective and methods. According to him, in language studies, first of all, a comprehensive and accurate grammar of modern Kazakh had to be written. In this context, he was particularly influenced by Saussure. According to Jubanov, in language studies, it was not enough to work simultaneously. The historical depth of the contemporary language had to be revealed. Jubanov was also influenced by Marr in this respect. This study will reveal from which perspectives and on which subjects Baytursinuli, Saussure and Marr influenced Jubanov.

Keywords: Jubanov, Baytursinuli, Marr, Kazakh, Linguistics

* Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, ferhat.karabulut@cbu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5039-9580

Giriş

Jubanov, bilimsel bakış açısını ve teorik altyapısını oluştururken Saussure ve Marr'dan önemli ölçüde etkilenmiş gözükmemektedir. Bu çalışmada Jubanov'un Baytursınulı, Saussure ve Marr'dan neden, hangi bakımlardan ve ölçüde etkilendiğini tespit etmeye çalıştık.

Jubanov çalışmalarında (Kazak Dili ile İlgili Çalışmalar/Kazak Tili Jönindegi Zertewler 2010) kendisinden önce pek çok araştırmacının özelde Kazak dilini ve genelde Türk dilini çalışma konusu yaptığını dile getirir. Jubanov'a göre bunlar iki grupta toplanabilir: Yabancı kökenli Doğubilimciler ve Türk Kökenli Bilim adamları. Çarlık ve Sovyet dönemi baskıcı yöneticilerin amacına hizmet eden veya misyonerlik faaliyetinde bulunma amacıyla çalışma yapan bu araştırmacılardan bazıları şunlardır: İlminskiy, Melioranskiy, Terentiev, Laptev, Katarinskiy, Radlov ve Polivanov'dur. İkinci grupta yer alan bilim adamları ise Kazakların içinden çıkan ve kendi öz dilini çalışan bilim adamlarıdır. Bunlar arasında Ahmet Baytursınulı, Köşke Kemengerulı, Eldes Umarulı, Teljan Şonanulı, Hallel Dostmuhammedulı, Názir Törekululı, Kajım Basımulı ve Sársen Amanjolulı yer alır (Jubanov, 2010: 34). "Zhubanov eserlerinde Baudouin de Courtenay, Steinthal, Betling, Ilminsky, Melioransky, Radlov, Bogoroditsky, Polivanov, Samoilovich, Wundzetel, Chobanzade, Yudakhin, Peshkovsky, Fortunatov, Shapiro, Peterson, Kartsevsky, Marr, Bartold, Malov t.b. bilim adamlarının çalışmaları temelinde kendi bilimsel anlayışını inşa etmiştir." (Малбақов, 2013: 52).

Jubanov; bunların arasında Saussure, Marr, Teljan Şonanulı ve Ahmet Baytursınulı'na özel önem verir. Özellikle Baytursınulı ona göre Kazak dil biliminin kurucusu ve teorisyenidir. Bununla birlikte bazı konularda Baytursınulı'na katılmadığını beyan eder. Ona göre Baytursınulı, zaman zaman Kazak dilinin kurallarını, Rus bilim adamlarına dayanarak Rusçaya göre izah etmeye çalışmıştır ve bu da doğru değildir. Örneğin O, Kazak dilinin fonetik sistemi, hece yapısı, imlanın oluşturulması ve morfolojisinde Baytursınulı'ndan ayrıldığı hususları dile getirir. Jubanov, Baytursınulı'nın çalışmalarını önemsemekle birlikte genç araştırmacıların onu aşmak için uğraşmadığını, ama mutlaka daha ileri çalışmalar yapmak gerektiğini ileri sürer. Jubanov, Baytursınulı'nı Kazak dili gramerini ayrıntılı ve kapsamlı çalışmak yerine, kolay anlaşılacak için Kazak dili gramerini basitleştirmek ve özete indirgemekle suçlar. Jubanov'a göre kapsamlı bir fonetik sistem oluşturulmalı ve Kazak dilinin fonolojisi doğru bir şekilde ortaya konmalıdır (Jubanov, 2010: 35-37).

Jubanov Baytursınulı'nın çalışmalarını öncü olarak değerlendirse de onun bakış açısını Rus gramerciliğine dayanması bakımından eleştirir. Onun teorik bakış açısında Batılı dilbilimci Ferdinand de Saussure (Ruslar tarafından Burjuva dilbilimci olarak eleştirilir) ve Rus dilci Nikolai Marr önemli bir yere sahiptir.

Jubanov dil bilgisi çalışmalarında kapsam ve yöntem bakımından üç grup anlayışın olduğunu vurgularken kendi görüşlerini de dile getirir. O; "Marr, Shapiro, Peshkovsky, Petersen, Fortunatov, F. de Saussure ve diğer bilim adamlarının dil dilbilgisi alanının bileşenleri, yani "dilbilgisinin hangi konulardan oluştuğu" hakkındaki görüşlerine dayanarak, dünya dil biliminde üç anlayışı vurgular. Bunlar: 1) Dilbilgisinin biçim bilgisi ve sözdizimi alanlarından oluştuğunu kabul edenler. Bu yönün taraftarları "Batı'da Ferdinand de Saussure, Rusya'da Akademisyen Fortunatov ve onlardan gelişen Petersen, Peshkovsky" idi. K. Zhubanov bu yönün taraftarlarını "Biçimciler" olarak adlandırıyor; 2) Dilbilgisine fonetik alanını ekleyenler. K.

Zhubanov, bu eğilimin bir temsilcisi olarak, Bogoroditsky'nin ("Hint-Avrupa dilleri bilim adamı, dilbilgisinde psikoloji eğiliminin destekçisi") "Rus Dilinin Genel Dersi" kitabında şöyle yazmıştır: "Dilbilgisi dil biliminin bir bölümüdür. Üç bölümden oluşur-fonetik, morfoloji, sözdizimi", yorumlarını aktarıyor. Bilim adamı bu yönün taraftarlarına "psikologlar" diyor. 3) Dilbilgisinin üç konudan (morfoloji, sözdizimi ve sözlükbilim) oluştuğunu kabul edenler, her ne kadar Saussure dilbilgisinin dallarını adlandırırken "biçimci" yönü kurmuş olsa da "dil'in söz varlığı dilin biçimine dahil edilmiştir, dolayısıyla sözlükbilim de gramerin bir dalı olarak adlandırılır (Малбақов, 2013:85).

Jubanov, dünya dilbilimindeki gramer bileşenlerini bu şekilde sınıflandırmakla kalmıyor, aynı zamanda bunların her biri hakkında kendi görüşünü de ifade ediyor. Örneğin, F. de Saussure'ün, kelime değişimi olgusunu sözdizimi olgusundan ayrı ele almak istediği yönündeki ifadelere karşı cesur bir açıklama yapar: "F. de Saussure kelime değişimi olayını sözdizimi olgusundan ayrı ele almak istiyor, bu iki dilbilgisi bölümünü adlandırmak istiyor, dolayısıyla işe yaramıyor çünkü kelime değişimi olgusu yalnızca amacı gerçekleştirmek için kullanılan dilsel işlemlerdir. Söz dizimi, bir sözcüğü diğerine bağlamaktır" (Jubanov,1966: 83).

Saussure'ün yaklaşımı, dilbilim çalışmalarının nesnesi olarak açıkça yapılandırılmış bir dil kavramına duyulan ihtiyacı vurgularken, Marr, on dokuzuncu yüzyıl dilbilimine yönelik eleştirisinin başlıca hedefini, dilbilim çalışmalarını önceden belirlenmiş geleneksel kategorilere ve bakış açılarına tutsak eden dilbilimsel verilerin seçici ve normatif bir şekilde ele alınması haline getirmiştir. İki dilbilimci arasındaki ortak nokta, dilin doğa bilimleri tarafından tanımlananlara benzer maddi bir varlık olmaktan ziyade bilişsel bir olgu olduğu iddiasıydı. "Dilsel iletişimin ve dilsel işaretlerin anlamının doğasının anlaşılmasındaki bu radikal değişim, her iki akademisyenin de ortak olduğu bir dizi teorik fikrin arkasında duruyordu. Bu fikirler arasında dil gelişiminin temel doğasına vurgu yapılması ve bunun sonucunda tekil başlangıç noktası fikrinin reddedilmesi; dilsel işaretlerin göreceli karakterine vurgu yapılması ve dilin tutarlı bir birlik olduğu yönündeki organikçi yaklaşıma güçlü bir muhalefet yer alıyordu" (Гаспаров, 2021: 104).

Bize göre Jubanov'un Kazak dilinin fonetik ve fonolojik sistemini oluşturmasında, morfolojik ve sentaktik yapının tespit ve analizinde Saussure çok etkili olmuştur. Her ne kadar Saussure daha çok yapıya önem verse de dilin zıtlıklardan oluştuğunu, fonemlerin anlamsal yönden merkezde yer aldığı ileri sürmüştür. Fonem teorisi içinde "ikili dallanma", "en küçük ortak çiftler", "alofonlar" önemli bir yere sahiptir. Özellikle fonem ile alofon ayrımı Jubanov için de önemlidir. Jubanov; çalışmalarının fonetik bölümlerinde Kazak dilinin fonetik sistemini (seslerin fiziki özelliklerini) ve fonolojik değişimlerini (seslerin görevleri, değişim sistemlerini ve değişimin nedenlerini) Courtenay gibi fonetik bilimcilerin ve Saussure gibi aslen ses bilimci yapısalcılarının yolundan giderek tespit ve analiz etmeye çalışmıştır. Jubanov'un Saussure'den asıl etkilendiği hususlardan biri genel anlamda gramerin çalışma alanı ile ilgilidir. Her ne kadar fonetik bilimini önemse de Saussure daha çok sisteme yani dilin yapısına odaklanmıştır. Onun için dil bir bütün olarak kabul edilmeli ve her bir bölüm diğeri ile bağlantılı olarak ele alınmalıdır. Yani tek başına ses sistemi veya morfolojik sistem değil, sestem cümleye tüm yapı birlikte ele alınmalıdır. Jubanov söylem ve fonetik ilişkisini tartıştığı bölümde bu konuya değinir (Jubanov, 2010: 80-81). "Batı'da Ferdinand de Saussure ve Rusya'da akademisyen Fortunatov, formun

sistematik uygulayıcıları idi. Peterson ve Peshkovsky gibi formalistler Fonetik gramerden çıkardılar.” (Jubanov, 2010: 81). Jubanov’a göre fonetik bilimini dil bilgisinin bölümü olmaktan çıkaran Karşılaştırmalı Hint-Avrupa Dilcileri idi. Onlara göre fonetik bilimi bağımsız bir dal olarak kabul edilmelidir. Dil bilgisinin iki önemli dalı vardır: Morfoloji ve Sentaks. Morfoloji sözlerin yapısını çalışırken, sentaks söz öbeklerini ve cümle yapısını çalışır. “Sözlerimizin anlaşılması için Peşkovski'den bir alıntı yapalım: "Dilbilgisinin tek tek kelimelerin biçimlerini inceleyen kısmı morfolojidir", "Dilbilgisinin kelime birleşimlerinin biçimlerini inceleyen kısmı söz dizimidir." (Jubanov, 2010: 81). Saussure’ün yaptığına benzer şekilde Sovyet Hükümetinin yüksek okulları için hazırladığı kitaplarda fonetik ve morfoloji ayrı bilim dalları halinde yer almıştır. Komisyon hazırladığı kitapta dil bilgisini morfoloji ve sentaks olarak kabul ederken fonetik ve fonoloji bölümünü Saussure’ün yaptığı gibi ikiye ayırmış ve müstakil bilim olarak ele almıştır (Jubanov, 2010: 81-82). Jubanov benzer bir yol izlese de dil bilgisi çalışmalarında fonetik ve fonoloji üzerine yapmış olduğu tespitler ile Kazak dil biliminin temelini atmış olur.

Dil çalışmalarında tarihsel ve karşılaştırmalı çalışmaları doğru bulmayan ve kendisi aslında fonetik bilimci olan Saussure de fonetik bilimini yapısal çalışmaların dışında tutarak daha çok cümle yapısına odaklanmıştır. Dil biliminde eş zamanlı (senkronik) çalışma olarak kabul edilen bu bakış açısına göre, dilci sadece belli bölgede kullanılan konuşma dilini eş zamanlı olarak bütüncül bir şekilde analiz etmelidir. Dilci geçmişte ne olduğunu, hangi değişimlerin ne zaman ve nasıl gerçekleştiğini analiz etmemelidir. “Bir görüş: Ferdinand de Saussure'e (ünlü bir bilim adamı olan İsviçre kökenli Fransız) göre; dilbilgisi, dilin genel durumunu temsil eder, yani onun söylediği şey statik dilbilimdir- bu dilbilgisidir. "Bu nedenle tarihsel bir dilbilgisine sahip olmak imkansızdır" der.” (Jubanov, 2010: 82-83). Jubanov’a göre “Onun hatası, dilin hiçbir zaman değişmeyen sabit bir şey olduğu fikrinden kaynaklanmaktadır.” (Jubanov, 2010: 88).

Bu durumda fonetik bilimi bir ölçüde dilbilgisinin konusu kabul edilirken, ses değişimlerini ve seslerin görevlerini ele alan fonoloji bilimi dil bilgisinin dışında sayılmıştır. Saussure’ün eş zamanlı ve yapısal çalışmalarına büyük ölçüde uyan Jubanov, Kazak dilinin eş zamanlı (senkronik) gramerini yazmayı hedeflemiştir. Bu nedenle çalışmalarına fonetik bilimi ile başlamış ve morfoloji ve sentaks bölümleri ile devam etmiştir.

Saussure, dilin belli bir yerde ve belli bir zaman dilimindeki halini önemseydiği için dilin söz varlığını da önemsemiştir. Ona göre leksikoloji de dilcinin çalışma alanına girer ve dil bilgisinin bir konusudur. Onun bu görüşünden etkilenen Jubanov çalışmalarında Kazak dilinin söz varlığına ayrı bir önem vermiştir. “Saussure ayrıca sözlükbilimi dilbilgisinin bir dalı olarak adlandırır, çünkü dil dünyanın genel durumunu tanımlar ve dil aynı zamanda kelimeleri de içerir (F. de Saussure. "Genel Dil Kursu", Rusça çevirisi. Moskova, 1933, 129-130 -131 sayfa). Bu kişi dilbilgisine fonetik eklemeyi, ancak yan yana bir bölüm ekler. (Jubanov, 2010: 82-83). Jubanov’a göre Saussure morfoloji ve sentaks başta olmak üzere dil bilgisini üç bölüme ayırdı. “Buna fonetik bilimi giremez ancak leksikoloji girer...Dil bilgisi bir dilin aynı devirdeki özelliklerinin tümünü inceler” (Jubanov, 2010: 83). Böylece Saussure, kelime değişimlerini sözdizimsel olaylardan ayırmak ister, bu da onların dil bilgisinin iki parçası olduğu anlamına gelir. Jubanov’a göre “bu ayırım işe yaramaz çünkü kelime değişim olayları sözdizimseldir (Jubanov, 2010: 83). Jubanov’a göre, formalistler dil

bilgisine leksikolojiyi de dahil ederler. Bu şekilde farklı fikirler kafa karıştırmaktadır. Ona göre bu bir paradokstur ve cevabı da yoktur. Aslında dil bilgisi söz varlığı ele alınmadan incelenemez. “Böyle bir derse gitmenin iyi bir fikir olduğunu düşünmüyorum. Eh, gramer her yerde, yazar var ama sorunun cevabı yok. Bu bir çeşit paradoks. Ama ne anlamı var, durum böyle! (12 Şubat 1937). Jubanov aslında ders kitabının sorular bölümünde sorduğu soruyla kendi fikrini dile getirmişti. “Neden dilbilgisine dil bilgisi diyoruz? (Eserin fonetik, morfoloji, söz dizimi olması gerekir)” (Jubanov, 2010: 84). Demek oluyor ki Jubanov’a göre fonetik çalışmalarını da dil bilgisine dahil etmek gerekir.

Jubanov, çalışmalarında (Saussure gibi) her ne kadar Kazak dilinin eş zamanlı yapılarına yönelik tespit, öneri ve kuramlar oluştursa da zaman zaman art zamanlı bakış açısı ile (Marr gibi) Kazak dilinin ve genel anlamda Türk dilinin geçmişine de gitmiştir. Sovyet dilciliğinin önemli isimlerinden Marr’ın ve Chikobava’nın da iddia ettiği gibi bir dilci “Dillerin tarihi olguları materyalist diyalektik yöntemiyle aydınlatılmalıdır; bu, genel olarak Sovyet biliminin ve özellikle dil biliminin tek yöntemidir. Yalnızca böyle bir dil tarihi, gerçekten bilimsel olacaktır. Sovyet dil tarihi, materyalist dil tarihi, idealist bir şekilde açıklanan herhangi bir diğer dil tarihiyle karşılaştırılır- ister değişimin nedeninin ruh olduğu Vossler’in anlayışı olsun, ister Durkheim’in psikolojik sosyolojisinin dilbilimin temeli olarak hareket ettiği (Meillet) veya dilbilimin toplumsal psikolojinin bir parçası olarak ilan edildiği (Saussure) pozitivist yorum olsun. (Chikobava, 1950: 5). Jubanov, tarihsel dil bilimini daha önce benimsemiş bir bilim adamıdır ve bunu yaparken karşılaştırmalı bir bakış açısı tercih etmiş ve kazak dilini diğer Türk lehçeleri ve yabancı dillerle kıyaslama yolunu seçmiştir. İhtiyaç duyduğu zaman Türk lehçelerine başvuran Jubanov, bu yaklaşımı ile Saussure’den ayrılmıştır. Jubanov, alfabe ve yazı sorununu çözmek için diğer dillerin yanı sıra kazak dilinin tarihini de incelemiş ve şu yorumu yapmıştır: "Kazakça sesleri Kırgızcadaki gibi uzunluk-kısalıklara sahip değildir" (Jubanov, 2010: 346) . "Eski zamanlarda, Altay dillerimiz muhtemelen p ve b'nin yanı sıra k ve g'nin bir ve aynı harfle gösterildiği Uygur alfabesinde olduğu gibi ünlülerin sertliği ve yumuşaklığı farklılaşmamıştı" (Jubanov, 2010: 499).

Saussure art zamanlı ve karşılaştırmalı çalışmanın dilciyi gereksiz yere oyaladığını düşünür. Ona göre geçmişte olup bitenler, geçmişte kalmıştır ve bugüne bir faydası yoktur. Jubanov ise Kazak dilinin bugünü geçmiş tarafından inşa edilmiştir ve gerektiğinde geçmişe başvurmak gerekir. Bu durumda Jubanov’un ikinci bir yönü ortaya çıkmış olmaktadır: Tarihsel karşılaştırmalı dilci olarak Jubanov.

Jubanov’a göre, Saussure’ün dil bilimi anlayışı, sonuç olarak "standart dilbilim" in yapay yolunu tutmaktadır. Statik, durmak ve donmak anlamına gelir. Bu bakış açısına göre dilin doğası, dikey/art zamanlı olarak karıştırılmadan, yatay olarak yani doğrusal olarak (eş zamanlı/eş süremlili) incelenmelidir. Örneğin fiil kategorisi zamanlara göre incelenebilir. Buna "diyakronik/art zamanlı dilbilim" denir. Saussure göre ise, eşzamanlı işaretler, dil bilgisi olarak kabul edilir. Jubanov anlayışında dil bilgisinin modern Kazak dilinin ses ve şekil bilgisi gibi tüm önemli kısımlarını incelemek durumundadır. Ona göre, gramer bölümü aynı zamanda sözlük bilimini de içermektedir, bu nedenle çalışmalara tarihsel-çağdaş söz varlığını da dahil etmek gerekir.

Saussure böylece dil bilgisinin kapsamını fonetik(kısmen), morfoloji, sözdizimi, kelime bilgisi bölümleri olarak tanımladı. “Dolayısıyla morfolojiye dahil

olan kategorilerimizin sözdizimine, sözdizimine dahil olan nesnelerimizin ise morfolojiye dahil olduğunu söylemek de mümkündür. Örneğin: " Men oquwşımın/Ben öğrenciyim" cümlesinin, "men-mın" morfeimlerinden ilkinin ikincisini söylemeden söylenebileceği veya ikincisini söylerken birincisinin atlanabileceği anlamına geldiği bilinmektedir. F. de Saussure buna sözdizimi/sintagma adını verdi ve birinci ile ikinciye birleştirmeye "sintagma zinciri" adını verdi (Jubanov, 2010: 88). Jubanov'a göre dilci, morfoloji ve sözdizimsel özelliklerini ayırırken, "men-mın" unsurları hakkında bir görüş ifade etmiş olur. "Onun bakış açısına göre bu iki unsur morfolojinin nesnesi olarak adlandırılırlar, oysa aynı kelime parçaları, ileri-geri sözdizimsel unsurlarla ilişkilidir ve anlamları söz dizimsel olarak işaretlenir. Aslında "-mın" eki, fiili/yüklemi "men" ismine bağlar, dolayısıyla bu öğeler sözdizimsel olarak ilişkilidir. Sonuç olarak anlam ile form birbirine karışmamışsa o zaman formalist bir anlayış oluşur. Kısaca, F. de Saussure'ün görüşü dinamik değil, statik bir dogmadır, dinamiklik değişim demektir, dinamik bakış da gelişme ve değişim süreci içerisindedir" (Jubanov, 2010: 88).

Kendisinden önceki dilcilerden önemli ölçüde etkilenen Jubanov, Saussure'den başka bize göre Marr'dan da önemli ölçüde etkilenmiştir. Malbakov, Jubanov'un Marr ile organik bağlantısını şu şekilde ortaya koyar. "Jubanov, 1930 sonbaharında Leningrad'a döndü ve SSCB Bilimler Akademisi Dil ve Düşünce Enstitüsü'ne (şimdiki Dilbilim Enstitüsü) transfer oldu ve burada "Japhetidology Semineri"nde yüksek lisans öğrencisi oldu. K. Zhubanov'un bilimsel çalışması bu dönemde, lisansüstü yıllarında başlıyor. Akademisyen Akhmet Zhubanov'a göre, o akademik yıllarda Kudaibergen Kuanuly "Marrizm ve Marksizm" adlı bir makale yazdı ve bunu Alimov'a okudu ("Kazak edebiyatı", 5 Aralık 1957, Sayı 49)" (Малбақов, 2013: 18).

Dil bilgisinin kapsamı ve tanımı konusunda değişik görüşlere yer veren Jubanov, Marr'ın dil bilgisi anlayışını şöyle özetler. "Marr bir gramer oluşturmamış olsa da diğer konularda olduğu gibi bu alanda da parçalı görüşler bırakmıştır. "O şöyle dedi: 'Dilbilgisi dil sorununu çözer'; bir de "gramer yapısı" kelimesi var. Ona göre morfoloji sözdizimsel bir tekniktir, fonetik ise morfolojinin malzemesidir. Sözdizimi asıl amaca hizmet eder, morfoloji işlevini yerine getirir ve fonetik de öyle. Aralarında derin bir bağ var. Çok eski zamanlardan beri bilim adamları bu sorunu ayrı ayrı tanımlamışlar ve aralarındaki bağlantıyı keşfedememişlerdi. Onlar fonetiğin ses bilimi olduğunu söylerlerdi" (Jubanov, 2010: 89). Jubanov'un dil anlayışı büyük ölçüde Marr'ın tanımladığı bu dilbilgisi anlayışına büyük ölçüde uyar. Bu açıdan baktığımızda, Jubanov'un yöntem olarak Saussure'den etkilendiğini, mantık ve düşünsel olarak ise Marr'dan etkilendiğini söylemek mümkündür.

Yukarıda Saussure'ün dil bilgisi anlayışından bahsetmiştik. Dili bir sistem olarak gören Saussure her ne kadar fonetik bilimini de dilbilgisine dahil etse de ona göre dil bilgisi morfoloji, sentaks ve sözlük biliminden oluşuyordu. Marr ise morfolojiyi söz diziminin bir parçası saymış, fonetik bilimini ise morfolojinin bir parçası olarak görmüştür. Marr'a göre, morfolojide de söz diziminin bir parçasıdır ve fonetik ile birlikte hepsi birbirine bağlı işlevlerini yerine getirir. Bu durumda Marr'ın yaklaşımı Jubanov'a daha yakındır, çünkü Jubanov çalışmalarında fonetik ve fonoloji bilimini dışlamadan dil bilgisi çalışmaları yapmıştır. Fonoloji bilimi esasında tarihsel bir boyut taşıyordu ve dil Jubanov'a göre durağan değil değişkendi. Bu değişimi bilmeden veya keşfetmeden çağdaş dilin grameri yazılamazdı. Dillerin kökeni ve geçmişi konusunda önemli görüşleri olan Marr ise, çalışmalarının çoğunu art zamanlı

temelde yapmıştır. Onun yaptığına benzer şekilde Jubanov da özellikle fonetik ve fonolojik temelde Türk dilinin ve Kazakçanın eski devirlerine sık sık gitmeye çalışmıştır.

Bu konuda Jubanov şu bilgiyi verir. “Marr, dil gelişimi tarihinde dilbilgisi kategorisinin nasıl ortaya çıktığını açıkladı. Ona göre gramer kategorisinin dalı modern zamanlarda yaratılmıştır. İlk dil dilbilgisi işaret dili ile konuşma dilinin karıştırılması ile kategorilere bölünmüştü. İsimler yani nesnelerin adları söylenir ve fiiller jestlerle gösterilir. Geçmişte kelimenin anlamının bir fiil tarafından gerçekleştirildiği (yorumlandığı), bu modern kelimelerin bazı anlamsal içeriklerinden anlaşılmaktadır. Rusçada çağırmak anlamındaki “zov-ut” kelimesi “söz” anlamındaki “zov” kökünden türetilmiştir” (Jubanov, 2010: 89). Şu halde dilin bugünkü halini anlamak için ne zaman ve nasıl ortaya çıktığını bilmek gerekir. Kelimelerin oluşum aşamalarını ve fonetik değişim durumlarını bilmek gerekir. Jubanov da Marr gibi düşünen bilim adamları arasında yer almıştır.

Marr’a göre isim olmasaydı fiil de olmazdı; tekil ve çoğul haller de öyle. İsimler kategorisinde sınıflandırma grup özelliğinden kaynaklanıyorsa, fiilin sınıflandırılması da buna bağlıdır. “Atın yattığı yerde tüy vardır” diye bir söz vardır. Bu sözle Jubanov her tarihsel yapının günümüzde de bir izinin olduğunu ve silinmediğini vurgulamak ister. Kısacası zaman ilerledikçe fonetik yapılar iz bırakır. Dünde ne olduğunu bilmeden bugünün nasıl oluştuğunu bilmek zordur. Bu nedenle dili bir bütün olarak hem art zamanlı hem de eş zamanlı incelemek gerekir. Benzer şekilde Marr; “Morfoloji sözcüksel, fonetik ve sözdizimsel teknikleri içerir; fonetiğin sözdizimsel, sözcüksel ve morfolojik teknikleri kullandığı söylenir” (Jubanov, 2010: 89) diyerek dili birbiri ile bağlantılı işleyen kurallar bütünü olarak görmüş, bu kuralların geçmişten günümüze değişerek ve birleşerek devam ettiğini vurgulamıştır.

Marr, Saussure’ün aksine leksikolojiyi dil bilgisinin parçası olarak görmez. Hatırlarsak Saussure leksikolojiyi dil bilgisinin bir parçası saymıştı. Jubanov aslında iki bilim adamının arasında orta yolu seçmiştir. O, dil bilgisi çalışmalarında söz varlığının önemli olduğunu kabul eder ve hem eski dönemlerden hem de çağdaş dönemden örnekler getirir. Buna karşın leksikoloji fonetik, morfoloji ve sentaks gibi gramatik bir yapı içinde yer almaz. Jubanov, Kazak dilinin gramerini yazarken söz varlığından örnekler verir ancak bu örnekler onunun için birer araçtır. “Marr’ın dilbilgisi hakkındaki yorumlarından alıntı yapan K. Zhubanov, kelime dağarcığının dilbilgisine ait olmadığı sonucuna vardı (Малбақов, 2013: 86). Jubanov’a göre; “Neden hiçbir derste kelime bilgisinin gramere dahil edilmediğini söylüyoruz? Dilbilgisi hazır şeylere bakmaz, kelime hazinesi hazır malzemedir. Dil neyin hazır olduğunu, neyin hazır olmadığını bilir, konuşmanın bölümlerini bilir ve biz cümleleri onlardan inşa edebiliriz. Bu nedenle kelime bilgisi zaten bağımsız bir kelimedir ve dilbilgisine dahil edilmemiştir. ...Dilbilgisi kelime oluşturma tekniğine bakar; kelimenin tür ve karakterini inceler” (Jubanov 2010: 90). Bu nedenle sözlük zaten bağımsız kelimelerden oluşur, hazırdır ve daha sonra dilbilgisine girmez. Ona göre “harf materyali, hece materyali, söz materyali ve ekler hazır halde bulunur. Dil kullanıcısı bunları alır ve bir sistem içinde kullanır. Morfoloji sözcüksel ihtiyaçları ve sözdizimsel ihtiyaçları kullanır. Bu ikisini gerektiren morfolojiyi, yani kelime üretim tekniğini belirler; Malzemenin doğasını belirler. Fonetik; sözdizimi, morfoloji ve kelime dağarcığı için gereklidir. Fonetik anlam ve yapı çözümlemesine de yardımcı olur. Kazakça birbirine benzeyen az-as ve at-et ikiliklerinin hem morfolojik hem de

sentaktik ayırımını fonetik bilimi belirler. Bu seslerdeki farklılık anlamsal farklılığı ortaya çıkarır ve bu da leksik bir durumdur” (Jubanov, 2010: 90).

Etimoloji bilimi kelimelerin (aslında dilin) kökenini araştırır. Bir dilci için etimoloji ne kadar önemli olmalıdır? Bu soruya Saussure açısından cevap verecek olsak olumsuz cevap veririz, çünkü kelimenin geçmiş hali dil bilgisi için önemli değildir. Ancak Yafetik dil anlayışının kurucusu Marr için geçmiş bir arkeoloji gibidir ve mutlaka geçmişte kazı çalışması yapmak gerekir. Etimoloji biliminin önemini bilen Jubanov da Marr gibi düşünür ona göre kelimelerin etimolojisini iyi bilmek gerekir (Jubanov, 2010: 90).

Yafetik anlayışın kurucusu ve savunucusu olan Marr, dilin tarihsel geçmişi ile birlikte ele alınması gerektiğini ileri süren bir dilcidir. Ona göre bugün dünle birlikte inşa edilebilir ve bugünkü diller tek kökten gelmez, ancak birleşerek tekleşir ve yeniden oluşur. “Sözde "yeni dil doktrini" veya "Japhetik teori" (ikinci terim aynı zamanda Marr'ın daha sonra terk ettiği önceki döneme ait fikirleriyle bağlantılı başka bir anlama da sahiptir), 1923-1924'te Marr tarafından oluşturuldu ve 1934'teki ölümüne kadar onun tarafından defalarca değiştirilerek vaaz edildi. İkincil ayrıntılardan soyutlanan temeli, dilin tarihsel gelişimine ilişkin iki fikirden oluşuyordu. Bunlardan ilki, tek bir proto-dilin ayrı ama genetik olarak ilişkili dillere kademeli olarak parçalanması hakkındaki olağan dilsel fikirlere taban tabana zıttı. Marr'a göre dil gelişimi ters yönde, çokluktan birliğe doğru ilerlemektedir... Pek çok geçişin sonucunda dillerin sayısı azalır ve komünist bir toplumda bu süreç, var olan tüm dillerden farklı bir dünya dilinin yaratılmasıyla sonuçlanacaktır.”

Marr'a göre, diller birbirinden bağımsız olarak ortaya çıkmış olsalar da, her zaman kesinlikle farklı hızlarda tek tip yasalara göre gelişmişlerdir. Sesli konuşma, ilkel toplumda sihirbazlar arasında ortaya çıktı ve başlangıçta bir sınıf mücadelesi aracıydı. İlk başta, tüm halklar arasında "yaygın çılgınlık" karakterine sahip olan aynı dört element SAL, BER, ION, ROSH'tan oluşuyordu. Yavaş yavaş bunların kombinasyonlarından kelimeler oluştu, fonetik ve dilbilgisi ortaya çıktı. Üstelik tüm diller, sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyine göre belirlenen aynı aşamalardan geçer. Şu veya bu ekonomik düzeydeki herhangi bir insan, mutlaka bu düzeye karşılık gelen aşamada olan bir dile sahiptir (biçimsiz, eklemeli, çekimli vb.); üstelik dünyanın herhangi bir yerinde sosyo-ekonomik gelişmenin belli bir düzeyinde aynı anlamlar aynı şekilde ifade edilir. Ekonomik temel değiştiğinde, üst yapının bir parçası olan dil, devrimci bir patlamaya uğrar ve hem yapısal hem de maddi olarak niteliksel olarak farklılaşır; ancak herhangi bir dilin herhangi bir kelimesinde tanımlanabilen dört öğeye kadar dilde önceki aşamaların izleri kalır; Marr bu tür izlerin araştırılmasını dilbilimsel paleontoloji olarak adlandırdı.

Sonuç

Sonuç olarak Jubanov üzerinde pek çok bilim adamının etkisi vardır diyebiliriz. Bunlar arasında Saussure, dilin eş zamanlı ve yapısal olarak (morfoloji, sentaks ve sözlük bilimi) analiz edilmesi gerektiğini vurgularken, Marr dilin tüm unsurlarının birbiri ile bağlantılı ele alınmasını, dilin söz dağarcığının da dilbilgisine dahil edilmesini iddia eder. Marr'a göre dillerin tarihi ele alınmadan, çağdaş bir dil bilgisi yazmak mümkün olmaz. Bu durumda dil çalışmalarında kelimelerin “etimolojisi” önemlidir. Jubanov bu iki dilci arasında orta yolu seçmiştir denebilir. Jubanov, yöntem ve bakış açısı olarak Saussure'e yaklaşırken, mantık ve duygusal olarak Marr'a yakın durur. Jubanov'un orta yolu seçmesinin nedeni, bir yandan Kazak dilinin gramerini

yazarken, diğer yandan Kazakların köklü bir geçmişinin olduğunu vurgulamaktır. O hem bir dilci hem de milli uyanışın bir öncüsü olmayı hedeflemiştir denebilir.

Jubanov'un; Saussure'ün ve Marr'ın dil anlayışını ne ölçüde önemseydiğini görmek için değişik zamanlarda yazdığı makalelere de bakmak yeterli olacaktır. Onun, dilbilgisi alanına ilişkin düşüncelerini ve Saussure'e ve Marr'a ne ölçüde önem verdiğini görmek için yazdığı makaleler şunlardır: "Dilbilgisi neye bakar, hangi konulardan oluşur?", "Dilbilgisi nedir?", "F. de Saussure'ün dile yaklaşımı", "Marr ve dilbilgisi", "Dilbilgisini kim ve nasıl yazdı", "Kelime temel anlam ve gramer anlamı" bölümlerinde ele almıştır (Jubanov, 2010).

Kaynakça

- Алпатов, В.М., "Март, Марризм И Сталинизм",
http://russcience.chat.ru/papers/alp93sp.htm#_ftn2 (alındı: 17.06.2024)
- Chikobava, Arnold Stepanovich 1950. *O nekotoryh voprosah sovetskogo yazykoznaniya*. Pravda 9.05.1950: 3–5.
- Гаспаров, Борис Михайлович (2021). "Март и Соссюр: сто лет спустя", *Voprosy Jazykoznaniya*, № 1, s. 104.
- Jubanov, Kудaybergen (2010). *Kazak Tili Jönindegi Zertteuler*, 3. Baskı, Almatı: Atamura Basımevi, Ss. 608.
- Жұбанов Қ. *Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер*. –Алматы: «Ғылым», 1966
- Kazak edebiyatı", 5 Aralık 1957, Sayı 49
- Малбақов, М. (2013). Ұлы Дала Тұлғалары /Құдайберген Жұбанов / Жалпы редакциясын басқарған филол.ғ.д., –Алматы: А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,– 448 бет.
- Saussure, Ferdinand de (1933). "Genel Dil Kursu", Rusça çevirisi. Moskova.

KÖKBİLİĞ

Cilt / Vol.: 1 – Sayı / Issue: 1

Aralık / December – 2024

Araştırma Makalesi / Research Article

ROMA’NIN VANDAL GENERALİ STILICHO ve ÖLÜMÜ / Stilicho, The Vandal General of Rome and His Death

Abdulkadir BARIŞ*

Özet

Flavius Stilicho, Roma İmparatorluğu’nun Kavimler Göçü sonucunda sınırlarının barbarlarca zorlanmaya başladığı bir süreçte dünyaya gelmiştir. 360 yılının başlarında doğduğu tahmin edilen Stilicho’nun ilk dönemleri hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. İmparator Theodosius, yükselen Got tehlikesine karşı doğu sınırlarını güvence altına almak istemiş, Pers İmparatorluğu’na gönderdiği elçilik heyetinde Stilicho’ya da yer vermiştir. Aldığı vazifede görece bir başarı sağlayan Stilicho imparatorun kızı Serene ile evlenmiştir. Theodosius ile kurduğu akrabalık sonucu Stilicho’nun devlet içindeki nüfuzu artmıştır. İmparatorlukta hızla yükselen Stilicho’ya 393’te Magister Militum unvanı verilmiştir. Theodosius, vefat ederken Stilicho’yu oğlu Honorius’un naibi ve hamisi olarak görevlendirmiş böylece Stilicho resmen olmasa da fiilen batı kanadının imparatoru olmuştur. On üç yıl sürdürdüğü naiplik görevini imparatorluk sınırlarını barbar kavimlere karşı korumakla geçirmiştir. Mora, Afrika ve Galya Eyaletlerine başarılı seferler düzenlemiş ve imparatorlukta çıkan isyanları zekice bastırmayı bilmiştir. 400 yılında imparatorluğun batı kanadının konsülü olan Stilicho 408’de bir komplo sonucu öldürülmüştür. Roma’nın muhaliflerce Vandal olarak adlandırdığı generali yaptıklarıyla Batı Roma İmparatorluğu’nun yıkılmasını geciktirmiştir. Batı literatüründe işlenen fakat literatürümüzde eksik kalan bu şahsı konu edinen çalışmamızda dönem ve Batı Roma yönetiminin daha iyi anlaşılması için ana kaynaklar ve tetkik eserler kullanılarak Stilicho’nun kısaca hayatı, faaliyetleri ve ölümü ele alınıp değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Flavius Stilicho, Roma İmparatorluğu, Kavimler Göçü, Alaric, Gotlar.

Abstract

Flavius Stilicho was born during a period when the borders of the Roman Empire were being pressured by barbarians as a result of the Migration Period. There is no detailed information about the early life of Stilicho, who is estimated to have been born in the early 360 year. Emperor Theodosius, wanting to secure the eastern borders against the rising Gothic threat, included Stilicho in the embassy he sent to the Persian Empire. Stilicho, who achieved relative success in this mission, married the Emperor’s daughter, Serena. As a result of his familial connection with Theodosius, Stilicho’s influence within the state increased. Rapidly rising in the imperial ranks, Stilicho was given the title of “Magister Militum” in 393. Upon Theodosius’s death, Stilicho was appointed as the guardian and protector of his son, Honorius, thereby becoming the de facto ruler of the western part of the empire. He spent his thirteen-year regency defending the imperial borders against barbarian tribes. He conducted successful campaigns in the provinces of Morea, Africa, and Gaul, and skillfully suppressed rebellions within the

* Doktora Öğrencisi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

empire. Stilicho, who became consul of the western empire in 400, was killed in 408 as a result of a conspiracy. Known as a Vandal by his opponents, Stilicho's actions delayed the fall of the Western Roman Empire. Our study, which focuses on this figure who is well-documented in Western literature but less so in our own, will examine and evaluate Stilicho's life, activities, and death using primary sources and research works to better understand the period and the administration of the Western Roman Empire.

Key Words: Flavius Stilicho, Roman Empire, The Migration Period, Alaric, Gots.

Giriş

Flavius Stilicho'nun konsül olduğu dönemi ele almadan evvel kendisinden önceki Roma dünyası hakkında kısaca izahat vermek yerinde olacaktır. Kavimler Göçünün “*migratio gentium*” başlangıcıyla birlikte Roma İmparatorluğu'nun kuzey ve doğu sınırlarının zorlanmaya başladı. İmparatorluk tacının sık sık el değiştirdiği, iç savaşlar ve buhranların yaşandığı III. yüzyıl krizi de Roma devletini askeri ve ekonomik açıdan yıpratmıştı.¹ Sınır çatışmaları, göç eden kavimlerin yurt arayışları, Roma'nın çökmeye yüz tutan ordu ve siyaset sistemi devlet organizmalarının işlevini yitirmesine sebep olmuştu. Göç eden German uluslar Roma'nın hüküm sürdüğü coğrafyada fetih hareketlerine girişmekten çok yer arayışında bulunmuşlardı.² Kaldı ki bu kavimler Roma İmparatorluğu'nu yıkmaktan çok ona entegre olmak istemiş ve hayranlık beslemişlerdi.³ Yaşadıkları coğrafyanın iklim elverişsizliği üzerine bir de Hun akınlarına maruz kalan uluslar çiftçilikten ziyade hayvancılık ile uğraştıkları için göç ettikleri bölgelerde “*lebensraum*” diğer bir ifadeyle yeterli yaşam alanı bulamamışlardı.⁴ Tabii olarak kavimlerin yurt arama süreci Roma İmparatorluğu ile çatışmalar yaşamalarına sebep olmuştu. I. Constantinus (272-337) döneminde barbarlar Balkan yarımadasına sürekli saldırıda bulunmuşlardı. İmparator Constantinus tarafından mağlup edilen Gotlar zaman ilerledikçe saldırganlıklarını yitirmiş, 370'li yıllara kadar Roma'nın kuzey topraklarının bekçileri olmuşlardı.⁵

Kavimler göçüne net bir neden ve başlangıç tarihi vermek zordur. İmparator Dioclitianus (245-311) haleflerinden çok önceleri barbarlar ile sınır çatışmaları yaşamıştı. Göreve geldiğinde tek bir yöneticinin imparatorluğu yönetmesinin sağlıklı olacağına inanarak Panonyalı Maximianus Herculus'u (250-310) önce Caesar olarak sınır mücadelelerinde görevlendirmiş daha sonra yönetimine ortak Augustus ilan etmişti.⁶ Roma'nın ikili yönetiminin ilk adımı bu zamanda atılmıştı. Reform hareketlerine devam eden Dioclitianus ordu sisteminde de değişikliğe gitmişti. Öncesinde sadece büyük sınır garnizonları bulunan imparatorluk ordusu takviye edilmiş ve daha küçük bölüklere ayrılmıştı.⁷ Ayrıca “*exercitus comitantes*” adlı

¹ Ammianus Marcellinus, *Roma Tarihi*, Çev. Samet Özgüler, Historia Kitap, İstanbul 2020, s. 9.

² Herwing Wolfram, *Germanler Kökenleri ve Roma Dünyasıyla İlişkileri*, Çev. Tuğba İsmailoğlu Kacır, Kronik, İstanbul 2020, s. 99-100.

³ Muammer Gül, *Orta Çağ Avrupa Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s. 29.

⁴ R. H. Carless Davies, *Orta Çağ Avrupa Tarihi*, Çev. Rümeysa Şişman, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020, s. 40-41.

⁵ Charles William ve Chadwick Oman, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul 2021, s. 32-33.

⁶ Eutropius *Kısa Roma Tarihi*, Çev. Çiğdem Menzilioğlu, Alfa Yayınları, İstanbul 2023, 9/20-24, s. 156-158.

⁷ William Stearns Davis, *Roma İmparatorluğu Tarihi -Ana Hatları ile-*, Çev. Elif Bulanalp, Ark Kitapları, İstanbul 2023, s. 194-195.

muhafız birimleri kurmuştu.⁸ Dioclitianus yönetimiyle birlikte Roma'nın ademi merkeziyetçiliği esas alması göç sonrası Germen ulusların devlet sisteminde yer almaları ve kendi organizasyonlarını kurmalarına katkı sağlamıştı.⁹ 364 yılında İmparator Jovian'ın ani ölümü ile imparatorluk yönetimi iki kardeş arasında paylaşıldı. İmparatorluğun batı kanadının başına I. Valentinius (321-375) doğu kanadının başınaysa Valens (328-378) geçti.¹⁰ I. Valentinius, batıda Alamanlar ve diğer barbarlar ile mücadele ve müzakerelerde bulunurken kardeşi Valens Ermenistan eyaleti için Perslerle çatışmalarda ve görüşmelerde bulunuyordu.¹¹ Roma İmparatorluğu, kuzeyinden ve doğusundan topraklarına akan barbar kitlelerine karşı tecrübe kazandıkça yeni politikalar geliştirmeye başladı. Barbarlar arasında güç dengelerini ayarlıyor farklı kavimleri birbirlerine kırdırıyorlardı.¹² Elbette bu politika yeterli değildi. İmparator Valens, Adrianapol'de (Edirne) isteklerini ve uzlaşma tekliflerini kabul etmediği Gotlar tarafından mağlup edilip öldürüldüğünde imparatorluğun doğu kanadı yöneticisiz ve ordusuz kalmıştı. I. Valentinius'un oğlu Gratianus (353-389) 19 Ocak 379 tarihinde Theodosius'u (347-395) Augustusluk makamına yükseltip doğu kanadının idaresini kendisine verdi.¹³ Theodosius, Doğu Roma ordusunun imha olurcasına ağır bir mağlubiyet aldığı bu süreçte Got tehlikesine karşılık ilk etapta orduda değişime yöneldi.¹⁴ Acemi askerleri barışçıl sınır eyaletlerine gönderdi ve orada bulunan tecrübeli askerleri merkeze çağırıp ordusunu güçlendirdi. Gotlarla girdiği mücadeleden yine mağlubiyetle ayrılan Theodosius siyasetini değiştirdi.¹⁵ Artık sınırdaki barbar ulusları istedikleri yerlere iskân edip orduda görev veriyordu. İmparatorun çoğu generali Romalılarca barbar olarak zikredilen halkların fertlerinden oluşuyordu.¹⁶ Öyle ki imparatorun ordusunda kırk bin Germen atlısı vardı ve Roma askerlerinden daha fazla ücret alıyorlardı.¹⁷ Stilicho tarih sahnesine çıkarken barbar addedilen uluslar Roma devlet ve kültürünün her alanına nüfuz etmişti. Ordudaki Germenler kendi adetlerini sergiliyor ve yeni krallarını kalkan üzerinde yükseltiyorlardı. Roma ordusu barbarlaşıırken barbarlar Romalılaşıyordu.¹⁸

Flavius Stilicho'nun doğum tarihi, yetiştirilme tarzı ve eğitimi hususunda detaylı bilgilere sahip olmamakla birlikte 360 yılında doğduğu düşünülmektedir.¹⁹ Stilicho'nun babası İmparator Valens hizmetinde görev ve rütbe alan soylu bir Vandal subayıydı.²⁰ Annesi hakkında bilgi ise neredeyse yoktur. Stilicho'nun genç yaşta önemli birliklerde görev alması annesinin belli bir statüye sahip olduğunu

⁸ George Ostragorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 39.

⁹ Pınar Ülgen, *Orta Çağ Avrupa Tarihi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2022, s. 18.

¹⁰ Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Tevabil Alkaç, Alfa Yayın, İstanbul 2016, s. 98.

¹¹ Görüşmeler ve mücadele için bkz. *Ammianus Marcellinus, Roma Tarihi*, XXX/I-III, s. 557-562

¹² Davies, *Orta Çağ Avrupa Tarihi*, s. 42.

¹³ Ostragorsky, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁴ Adrianapol savaşı hakkında detaylı bilgi için bkz. *Ammianus Marcellinus*, XXXI/XII-XIII, s. 608-615.

¹⁵ Huges, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁶ Vasiliev, *a.g.e.*, s. 109.

¹⁷ William ve Oman, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁸ Davies, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁹ Ian Huges, *Stilicho The Vandal Saved Rome*, Pen & Sword Military, United Kingdom 2010, s. 1.

²⁰ Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, Cilt III, Çev. Asım Baltacıgil, İndie Yayınları, İstanbul 2019, s. 51-52; David Natal, "Stilicho", *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, Ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, United Kingdom 2018 s. 1417

düşündürmektedir.²¹ Stilicho, Diocletianus'un çıkardığı yasaya uyarak, babasının mesleği olan askerliğe yönelip erken yaşta orduya katılmıştı. Babasının rütbesi ve annesinin olası yüksek statüsü nedeniyle kariyerine seçkin birliklerden “*protectores*” arasında başladı.²² Stilicho'nun şairi Claudianus epeyce abartılı övdüğü komutanın boylu poslu ve güçlü kuvvetli oluşunu “*eskilerin yarı tanrılarından da uzun*” diyecek denli abartmış ve bunu halkın ağzından dile getirmişti. Doğu'nun süvarileri, piyadeleri ve okçuları Stilicho'nun askeri meziyetlerine hayrandı.²³ Stilicho siyasi sahnede ön plana çıkana kadar hakkında bildiklerimiz bununla sınırlıdır. Jhon Bury çağı “*Roma imparatorları, devlet adamları ve generaller belirsiz figürlerdir, bazıları sadece isimdir.*” şeklinde tanımlar.²⁴ Tabiri Stilicho'nun yükseldiği dönemi oldukça iyi yansıtmaktadır.

Romalı General Magnus Maximus, Britanya'da isyan edip kendini imparator ilan ettiğinde Theodosius doğudaki sorunlarla uğraşıyordu. Britanya'da bulunan Roma ordusu eski Roma dinine bağlıydı.²⁵ Bu sebeple Gratianus ve Theodosius'un Hristiyan olması onları rahatsız etmişti. Magnus Maximus, Britanya'da kendisini imparator ilan ettikten sonra Galya'ya yürüyüp bölgeyi ilhak etti. Amacı Roma'ya geçip tahta oturmakti nitekim Gratianus ile tutuştuğu savaşı kazandı. O sıralarda Gratianus'un kardeşi II. Valentinius ise Roma'da yönetimi devralmıştı. Magnus Maximus, Roma'ya yürümeden önce Theodosius'a mektup yollamış imparatorluğunun tanınmasını istemişti. Theodosius, ilk etapta siyaseten bu isteği kabul etmek zorunda kaldı. Kendisi üst Augustus olmak suretiyle II. Valentinius ve Magnus'da Roma imparatoru sayıldı.²⁶

Theodosius, Magnus ile karşılaşmadan önce imparatorluğun doğu sınırlarını güvence altına almak istiyordu zira Ermenistan bölgesinin yönetimi hususunda Pers İmparatorluğu ile çekişme halindeydi. Theodosius arkasında Pers İmparatorluğu'nu bırakıp batıya, Magnus üzerine yönelemezdi. Anlaşma için Pers İmparatoru III. Şapur'a gönderdiği elçi ise henüz yirmili yaşlarında bir komutan olan Stilicho idi.²⁷ Birçok Romalının gözündeki bilhassa Batı Romalılarca barbar lekesi taşıyordu. Tarihçi Orosius, Stilicho'yu: “*Vandallardan doğma, savaşılmaya uygun olmayan aç gözlü, hain ve hilebaz bir ırktandır.*” diye niteler.²⁸

Stilicho heyette bulunmaktaydı, lakin John Lydus'un aktarımına göre görüşmeler Sporacius adında bir görevli tarafından yönetilmişti.²⁹ Kimi yazarlara göre 384 kimilerine göre 387 yılında Stilicho'nun da bulunduğu elçilik heyeti tarafından müzakere edilen Theodosius ve III. Şapur (ö.388) arasındaki antlaşmaya göre Ermenistan eyaleti ikiye bölündü. Beldenin beşte biri Roma İmparatorluğu'na bağlı bir prensin, geri kalanı ise Pers İmparatorluğu'na bağlı bir vasalın yönetiminde

²¹ Ian Huges, *a.g.e.*, s. 14.

²² Huges, *a.g.e.*, s. 14.

²³ Edward Gibbon, *a.g.e.*, s. 53.

²⁴ J.B. Bury, *History of the Later Roman Empire*, Vol. I, Newyork 1958, s. VIII.

²⁵ Eski Roma dini için bkz. Cyril Bailey, *Antik Roma'nın Dini*, Çev. Peren Gülmez, Balkan Sanat Yayın, İstanbul 2021, s. 29,35.

²⁶ Susan Wise Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, Çev. Mustafa Küpüşoğlu, Alfa Yayınları, İstanbul 2022, s. 81-82.

²⁷ Gibbon, *a.g.e.*, s. 53; Bauer, *a.g.e.*, s. 84. Roma ve Sasani İmparatorluklarının mücadelesi için bkz. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî "Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk"*, Cilt II, Thk. Muhammed Ebu'l-Fazıl İbrahim, Daru'l-Maarif, Kahire 1968, s. 55-62

²⁸ *The Father of The Church Paulus Orosius The Seven Books of History Against the Pagans*, Çev. Roy J. Deferrari, The Catholic University of America, Washington 1981, 7/37-38 s. 352.

²⁹ Huges, *a.g.e.*, s. 15.

olacaktı. İmparatorluk açısından iç açıcı görünmese de bu anlaşma Theodosius için önemliydi. Böylece bölge iki imparatorluk arasında bölüşülmüş ve batı seferi önündeki engel kalkmıştı. Stilicho elçilik vazifesini görece etkileyici şekilde tamamlamıştı.³⁰ Elçilik vazifesinin ardından saraya dönen Stilicho, generalliğe terfi edip İmparator Theodosius'un hem yeğeni hem de evlatlık kızı olan Serene ile evlendi.³¹ Ian Huges, bu evliliğin sebebi hususunda net bir siyasi neden olmadığını elçilik vazifesinden veyahut askeri başarılarından ziyade bu evliliği "*protectores*" üyesi olan Stilicho'nun Serene'nin dikkatini çekmesine ve genç prensesin birleşme isteğine bağlar. Böylece Theodosius, soylular ve saray çevresinde bu evliliğin kabulü ve pekişmesi için Stilicho'nun makamını yükseltmiş olmalıdır.³² Gibbon ise Claudianus'un övücü aktarımlarına ithafen Stilicho'nun prensese ve rütbelere talip olan bir sürü rakip arasında üstünlük kurduğunu aktarır. "*Theodosius, servetini artırmak ve yeteneklerinden yararlanmak için akıllı ve yiğit Stilicho'yu korumasına almıştır.*"³³ Bütün ordular "*magister militum*" emrindeydi ve Theodosius bu görevi ilerleyen dönemlerde damadı Stilicho'ya verecekti.³⁴

İmparatorluğun Doğu sarayında bunlar olurken Batıda 15 yaşında tahta oturan II. Valentinus'un (371-392) annesi Iustina iktidarı eline almıştı. Iustina koyu bir Ariusçuydu ve Milano geleneksel piskoposu Ambrossio ile dini bir çatışma içine girmişti.³⁵ Magnus Maximus bu çatışmaları fırsat bilmiş kendisi eski Roma dinine bağlı olsa da bu dini anlaşmazlıktan faydalanmıştı. Ordusu ile birlikte Milano üzerine yürüdüğünde II. Valentinus, annesi Iustina ve kız kardeşi Galla ile Pannonia'ya kaçmıştı. Theodosius, Pannonia'ya vardığında Iustina ile bir anlaşma yaptı. Magnus'u Milano'dan çıkarması karşılığında II. Valentinus'un kız kardeşi Galla ile evlenecekti. Prens Galla hem güzeldi hem de Theodosius bu evlilikle eski askerî Valentinianus Hanedanı ile hısımlık olacaktı. Theodosius, memnuniyetle kabul ettiği bu anlaşmadan sonra Milano üzerine yürümüş ordusunun büyüklüğü ve acımasızlığının şayialarını da önden göndermişti. Magnus'un askerleri bu haberlerden o kadar etkilendi ki Magnus Maximus'u esir alıp Theodosius'a teslim etti. Theodosius, Milano'da Magnus Maximus'u idam ettirirken Frank kökenli generali Arbogast ise Magnus'un oğlunu Trier'de bulup öldürdü.³⁶

Theodosius'un 388'de Batı'ya yürüttüğü bu sefer sırasında Stilicho'dan kaynaklarda hiç bahsedilmemektedir. Bununla birlikte, "*Domesticorum*" olması sebebiyle koruyucu muhafız olarak sefere iştirak ettiği düşünülebilir. Bu görüş Roma'da bulunan iki yazıt tarafından desteklenmektedir. Bu sefer sırasında cereyan eden Siscia ve Poetovio Savaşlarında savaşmış olması kuvvetle muhtemeldir. Zira seferin ardından Theodosius'un doğuya dönüşüyle daha yüksek bir rütbeye terfi ettirilmişti.³⁷ Theodosius, II. Valentinus'un eniştesi ve kurtarıcısı olmuş böylece

³⁰ Bury, *a.g.e.*, s. 94; Bauer, *a.g.e.*, s. 84.

³¹ Mary T. Boatwright, Daniel J. Gargola, J.A. Richard Talbert, Noel Lenski, *Romalıların Kısa Tarihi*, Çev. İrem Kısacık, Alfa Yayınları, İstanbul 2020, s. 309; Josep Vogt, *The Decline of Rome "The Metamorphosis of Ancient Civilization"*, Orion Publishing, London 1993, 179; Bauer, *a.g.e.*, s. 84-85.

³² Huges, *a.g.e.*, s. 15.

³³ Detaylı bilgi için bkz. Gibbon, *a.g.e.*, s. 53-54.

³⁴ Bury, *a.g.e.*, s. 36; Boatwright ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 309.

³⁵ Bauer, *a.g.e.*, s. 84-85.

³⁶ *Sozomen, Ecclesiastical History of Sozomen in Nine Books From A.D. 324 to A.D. 440*, Samuel Bangster, London 1846, 7/14, s. 342; Bauer, *a.g.e.*, s. 84-85.

³⁷ Huges, *a.g.e.*, s. 21.

etkisini imparatorluğun batı yakasına kadar genişletmişti. Stilicho gibi barbar olan General Arbogast'ı II. Valentinus'un koruyucusu ve yardımcısı olarak atamıştı.³⁸

392 senesinde II. Valentinus'un kendini öldürdüğü haberi imparatorlukta tekrar bir iç savaşa sebep oldu zira Galla ağabeyi Valentinus'un intihar etmesinin imkânsız olduğunu dile getiriyordu.³⁹ Tüm okların kendisine döndüğünü fark eden Arbogast senato ile görüştüktan sonra Hristiyan olup aynı zamanda eski dine karşı hoşgörülü olan Eugenius'u imparator ilan ettirdi. Theodosius bu imparatoru tanımazken oğlu sekiz yaşındaki Honorius'u batının tahtına seçti.⁴⁰ Got önderi Alaric ve generali Stilicho ile birlikte batıya yürüdü. Arbogast, Roma senatörleri ve Eugenius'un ordusu Theodosius ile 5 Eylül 394 tarihinde Frigidus nehri yakınlarında karşılaştı. Kaynaklar, Theodosius'un savaşa girmeden önce istavroz çıkardığını iddia eder. Yine kaynaklara göre ilahi bir rüzgâr çıkmış batı ordusunun attığı okları kendilerine doğru çevirmişti.⁴¹ Sozomenos ise Theodosius'un dua ettiği kilisede bir iblisin belirmediğini, Hristiyanlık davasına savaş açtığını ve Theodosius'un ordusu kazanmaya yaklaşınca ortadan kaybolduğunu zikreder.⁴² Stilicho'nun savaş sırasında yaptıkları net olarak bilinmemektedir. Fakat rütbesi sebebiyle savaşta yer alması muhtemeldir zira 393 yılında Stilicho'ya "*come et magister utriusque militiae*" yani "*magister militum*" makamı verilmişti.⁴³

Aslında bu savaş doğu ve batı olmak üzere iki ayrı dünyanın savaşıydı. Arbogast savaşın kaybedildiğini gördüğünde intihar etmişti. Böylece Theodosius, Batı Roma tahtına oğlu Honorius'u oturtmuş hamisi olması ve işleri düzenlemesi için Stilicho'yu görevlendirmişti.⁴⁴ Ayrıca karısı Galla'dan doğan kızı Placidia'yı büyütme için Stilicho ve evlatlık yeğeni Serene'ye vermişti. Böylece kanı nedeniyle hiçbir zaman tahta oturamayacak olan Stilicho resmen olmasa da fiilen imparator yetkilerine sahip olmuştu.⁴⁵ Theodosius'un naip seçeneklerinden biri "*magister equalum et peditum*" yaya ve süvarilerinin başı Tımasius'tu. Muhtemelen Stilicho'dan daha deneyimli ve yetenekli bir askerd. Bununla birlikte, özellikle daha az güvenilir olarak görülmüş olabilir. Küstah, gururlu ve içkiye fazla düşkün bir asker olarak tanımlanmaktaydı.⁴⁶ Theodosius belki de bu sebeple damadı Stilicho'yu göreve daha uygun görmüştür. Stilicho, askeri görevler, elçilik ve hanedan akrabalığı ile hızla yükseldiği makamında artık resmi olarak imparatorluğun batı yöneticisidir.

Hami ve Naip Stilicho

Savaş sonrası Theodosius hem doğu hem batı Roma'nın tek hakimiydi ve bu bir imparatorun iki kanadı tahakkümü altına aldığı son dönemdi. Yukarıda zikrettiğimiz gibi Theodosius oğlu Honorius'u batı kanadında yönetici olarak tahta çıkartmış imparatorluğun doğu kanadına ise oğlu Arcadius'u Augustus olarak atamıştı. General Rufinus'u ise oğluna yardımcı olarak geride bırakmıştı. Theodosius'un 17

³⁸ Bauer, *a.g.e.*, s. 86.

³⁹ Bauer, *a.g.e.*, s. 90.

⁴⁰ Boatwright ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 306-307.

⁴¹ Theodoratus, *Ecclesiastical History*, Samuel Bangster, London 1843, 5/24, s. 322-325; Huges, *a.g.e.*, s. 26; Zosimus, *New History*, Thk. Ronald T. Ridley, Sdney 2006, 4/57, s. 97.

⁴² Sozomen, 7/23-24, s. 361-363.

⁴³ Huges, *a.g.e.*, s. 21; William ve Oman, *a.g.e.*, s.42.

⁴⁴ Zosimus, 4/57, s. 98.

⁴⁵ Bauer, *a.g.e.*, s. 90-92; Socrates *Ecclesiastical, The History of the Church in Seven Book*, London 1709, 5/25, s. 296-297.

⁴⁶ Huges, *a.g.e.*, s. 29.

Ocak 395 tarihinde Milano'da ödem sebebiyle ölümünden sonra imparatorluk oğulları Honorius ve Arcadius elinde gözükmese de işlerin yönetimi batıda Stilicho doğuda Rufinus'un elindeydi. Stilicho'nun aksine Rufinus barbar kanı taşıymıyordu ve imparator olabilir. ⁴⁷ Ayrıca Zosimus iki imparatorun cahillikleri dolayısıyla naiplerinin istedikleri fermanları yayınladıklarını, Rufinus'un kendi kızı ile Arcadius'u evlendirmek suretiyle nüfuzunu daha da arttırmak istediğini zikreder. ⁴⁸ Honorius'un küçük yaşı sebebiyle yönetimi devralan Stilicho ile doğu kanadının naipleri arasında her daim yönetim adına rekabet olacaktı. ⁴⁹ Bunun ilk örneği ise Rufinus'tu.

Orosius bu atamalardan pek memnun olmayıp iki naip için: “*Yaşlı İmparator Theodosius, iki çocuğun ve iki sarayın işlerini, devletin en güçlü iki adamına emanet ettikten sonra: Doğu sarayında Rufinus ve Batı İmparatorluğunda Stilicho, onların sonları her birinin ne yaptığını ve ne yapmaya çalıştığını gösteriyor. Biri kraliyet gücünü kendisi için almaya, diğeri ise oğluna almak için çalıştı.*” şeklinde kayıt tutmuştu. ⁵⁰ Orosius'un yanlı Romalı yaklaşımını bir tarafa bırakırsak zikredilen cümlelerin alt metinleri ileride değineceğimiz üzere naiplerin rekabetleri ve ölümleri hakkında ipucu sunar.

Rufinus'un iktidar hırsı onu Stilicho'ya karşı bir tavır takınmaya yöneltti. Stilicho'nun da benzer planları kendi çıkarları için değil de oğlu Eucherius için yaptığı düşünülür. İleride oğlunu imparatorun üvey kız kardeşi Galla Placidia ile evlendirmeyi düşünecekti. İmparatorluk ailesiyle akraba olan Stilicho'nun konumu Rufinus'a karşı bir avantaj sağladı. Bu avantaj, Stilicho'nun iddiası ile Theodosius'un ona vasiyet mahiyetinde verdiği son talimatlarla daha da güçlendi. ⁵¹ Claudianus'un aktarımı ile iki kardeş Stilicho'ya emanetti. İmparator Theodosius, son anlarında iki oğluna ve imparatorluğun savunmasına onun göz kulak olmasını istemişti. Böylece Stilicho iki imparatorun naipliğine aday olmuştu. ⁵² Doğu kanadındaki Arcadius yaklaşık on sekiz yaşında Honorius ise on yaşındaydı. Stilicho'nun iddiasının başka tanığı olmayıp iddiası Piskopos Ambrose'dan başkası tarafından da desteklenmiyordu. ⁵³ Ambrose'nun, Stilicho tarafından sipariş edilen İmparator Theodosius için yaptığı anma konuşması hem genç hükümdarların hem de imparatorluğun kendisine emanet edildiğini ima ediyordu. ⁵⁴ Ambrose'nun verdiği destek Stilicho'nun batıdaki konumu hususunda önemli olabilir. Piskopos sayesinde Stilicho artık imparatorluğun batılı ve doğulu saha kuvvetlerinin kontrolünü elinde tutuyordu. Frigidus davasında Milano'daki mahkeme Stilicho'nun Honorius'un ebeveyni ve hamisi olma iddiasını kabul etti. ⁵⁵ Oysa Stilicho'nun vasiliği tartışmalıydı ve net bir belge yoktu. ⁵⁶

⁴⁷ Zosimus, 5/1-2 s. 99; Vasiliev, a.g.e., s. 109,112; Bury, a.g.e., s. 106; Bauer, a.g.e., s. 92.

⁴⁸ Zosimus, 5/1-2 s. 99; Gibbon, a.g.e., s. 50.

⁴⁹ Ostragorsky, a.g.e., s. 50.

⁵⁰ Paulus Orosius *Historium Adversum Paganos Libri VII*, Thk. Karl Zangemeister, Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri 1889, 7/37, s. 288; Orosius, 7/37, s. 349.

⁵¹ Bury, a.g.e., s. 107-108.

⁵² Claudian, Cilt I, Çev. Maurice Platnauer, Harvard University Press, London 1990, 2/5, s. 58-59; Zosimus, 5/4, s. 100; Gibbon, a.g.e., s. 55.

⁵³ Huges, a.g.e., s. 30.

⁵⁴ Stephen Mitchell, *A History of the Later Roman Empire, ad. 284-641*, Wiley Blackwell Publishing, United Kingdom 2015, s. 95; Bury, a.g.e., s. 106-107; Roger Collins, *Early Medieval Europa, 300-1000 (Macmillan History of Europa)*, Macmillan, London 1991, s. 51.

⁵⁵ Huges, a.g.e., s. 32.

⁵⁶ *The Cambridge Ancient History, The Late Empire, A.D. 337-425*, Vol. XIII, Ed. Averil Cameron, Cambridge University Press 2008, s. 113.

Stilicho idaresindeki ilk harekât ile askerlik için yaratılmış olduğunu gösterdi. Kış ortasında Alpleri geçerek Basil Kalesinden Batavia bataklığına dek Ren üzerinden Batı Avrupa'ya yürüdü. Roma garnizonlarının durumunu inceledi, Germenlerin bölgesel akınlarını durdurup insan üstü bir çabuklukla Milano Sarayı'na döndü.⁵⁷ Stilicho orduda yenilenmeye gitmek durumundaydı ve senatonun desteğine ihtiyacı vardı çünkü vergi gelirini sağlayacak ve konumunu güçlendirecek kurum orasıydı. Ayrıca barbarlara karşı güdülen politikayı da değiştirmek istiyordu.⁵⁸

Illyricum⁵⁹ ve Alaric Harekâtı

Vizigotlar, Theodosius'un ılımlı siyaseti üzerine Tuna ve Balkan Dağları arasındaki Aşağı Moesia Eyaletine yerleştirilmişti. Hizmetlerine ihtiyaç duyulduğunda imparatorluk için savaşmak üzere iskân edildikleri topraklarında yaşıyorlardı. Theodosius'un Eugenius'a karşı yaptığı sefere eşlik etmiş ve ciddi kayıp vermişlerdi. İmparatorun onları güçlerini azaltmak amacıyla kasıtlı olarak en tehlikeli mevkiye yerleştirdiğini düşünüyorlardı.⁶⁰ Alaric, Frigidus savaşında on bin üzerinde adamını kaybetmişti fakat elle tutulur bir kazanç elde edememişti. Kendisi “*magister militum*” olmak istiyordu lakin bu isteği imparatorlar tarafından kabul görmemişti. Gotları altında toplamış ve birçok barbar kavminden mürekkep birliğinin Roma adına boşa kürek çekmesinden usanmış olan Alaric sonunda kendini onların önderi ilan etti ve kralları oldu.⁶¹ Sonunda Stilicho ve Rufinus'u karşı karşıya getiren olay ise Vizigot ayaklanması olacaktı.

379 yılından önce Yunanistan ve Orta Balkan topraklarını içeren Illyricum Valiliği Batı'nın hükümdarı Gratianus tarafından yeni meslektaşı Theodosius'a bırakılmıştı. Ancak Stilicho, Theodosius'un isteğinin oğullarının eski düzene geri dönmesi olduğunu, Honorius'un yetkisinin Trakya sınırlarına kadar uzanmasını ve Arcadius'un sadece Doğu Valiliği'ne hâkim olması gerektiğini beyan etti. Bu iddia doğru olsun ya da olmasın politikası, kendisinin iktidarı elinde bulundurduğu bölgenin imparatorluğun diğer bölümüne göre hem siyasi hem de askeri güç açısından belirgin bir üstünlüğe sahip olacağı anlamına geliyordu.⁶²

Alaric'in önderliğinde toplanan Gotlar Roma sınırlarına akınlar düzenlemeye başladı. Arcadius ve Rufinus yeterince askere sahip değildi zira ordunun önemli kısmı Stilicho'nun emri altında batıda bulunmaktaydı. Stilicho, Roma ordularını Alaric'in üzerine doğru harekete geçirdi. Alaric meydan savaşından çekindiğinden ya da Bauer'e göre kapalı kapılar ardında Stilicho ile pazarlık yaptığından yön değiştirerek Yunanistan'ı yağmalamaya başladı.⁶³ Alaric'in Konstantinopolis'e saldırı düzenleme niyetinde olması pek olası değildi. Bunun şehrin surlarının çok yüksek oluşu ve bölgede kalan az sayıda birlikle dahi savunulabilmesi gibi sebepleri vardı. Got önderi şehri ele geçirmek değil, imparatora baskı yapmak istiyordu ki bu sayede zorda kalan hükümet ona meşru, yüksek rütbeli bir görev verecekti.⁶⁴ Zosimus'a göre, Rufinus

⁵⁷ Gibbon, *a.g.e.*, s. 55.

⁵⁸ Huges, *a.g.e.*, s. 40.

⁵⁹ Dalmasya ve Panonya'yı kapsayan bölgedir.

⁶⁰ Bury, *a.g.e.*, s. 109.

⁶¹ *The Gothic History of Jordanes*, Çev. Charles Christopher Mierow, Humphrey Milford Oxford University Press, London 1915, XXIX/146-147, s. 92; Bauer, *a.g.e.*, s. 92; Wolfram, *a.g.e.*, s. 81.

⁶² Bury, Stilicho'nun sadece toprak için değil Illyricum ve Trakya'da yetişen askerlerin kalitesi sebebiyle böyle bir hamle yaptığını yazar bkz. J.B. Bury, *a.g.e.*, s. 110-111.

⁶³ Bauer, *a.g.e.*, s. 93.

⁶⁴ Huges, *a.g.e.*, s. 79.

şehri ve kendisini kurtarmak için Alaric'le kişisel bir görüşme yapmış ve iddiaya göre kendisine Balkanlar'ı ve Yunanistan'ı yağmalama izni vermişti.⁶⁵ Bu hususta çeşitli ihanet iddiaları vardır ve iki naip içinde bunlar ortaya atılmaktadır. Rufinus'un toprakları Alaric'in yağması sırasında zarar görmemiş hatta kendisi Got kıyafetleri giyerek Alaric ile görüşmek için Gotların kampına gitmişti.⁶⁶ Bu durum yukarıda zikredilen iddiaları güçlendirmiştir. Diğer iddialar ise Stilicho'nun Alaric'in üstüne bilerek yürümediğini savunur.

Stilicho, Arcadius'un bakanlarınca gönderilen ve imparatorluğun sınırları boyunca uzanan kalabalık barbar gruplarından korkan temsilcileri dinlediğinde savunma için doğu birliklerini göndermeyi düşündüğünü elçilere ilettiler.⁶⁷ Stilicho'nun yoğun bir şekilde asker toplamak ve eğitmek için zamana ihtiyacı olduğu açıktı. Frigidus savaşı ile bozulan Batı ordusunu yeniden organize etmesi gerekmektedir. Ordunun zayıflığı sorununa geleneksel kısa vadeli çözüm Frankları, Alamanları ve diğer Germen kabilelerini orduya katmaktır.⁶⁸ Batı zaten bu tür hizmetlere alışkındı ancak bu vakit alacaktı ve o zamana kadar batı ordusu savaşıyor durumda değildi. Stilicho'nun yeni güçlerine güvenebilmesi ise biraz zaman alacaktı.⁶⁹ Fakat öyle veya böyle imparatorluğun büyük gücü onun elindeydi zira doğudan Eugenius'u bertaraf etmek için Theodosius ile gelen birleşik Roma ordusu emrindeydi.⁷⁰

İmparatorluğun doğu kanadı farklı yönlerden saldırı altındayken Stilicho, Alaric'e karşı harekete geçebilecek tek güçtü. Buna göre 395'in başlarında Illiricum yürüyüşünden önce Frankların teslimiyetini kabul ederek batının güvenliği için gerekli düzenlemeleri yaptı. Sınırlarla ilgili meselelerin tatmin edici bir şekilde sonuçlanmasının ardından Stilicho, Alaric'le yüzleşmek için doğuya hareket etti. Bu seferle Illyricum'u tekrar batıya bağlamak istiyordu.⁷¹

Stilicho, kendi komutasındaki batı lejyonları ve Arcadius'a geri vereceği doğu birliklerinden oluşan ordusu ile karadan, Dalmaçya kıyı yolu üzerinden Epirus'a yürüdü. Daha sonra Propontis'ten üzerinden Teselya'ya ulaşarak Vizigotlar'la karşılaştı. Rufinus, rakibi ve Batı İmparatorluğunun yöneticisi Stilicho'nun bölgeye hareket etmesinden ve zafer kazanmasından endişe ediyordu.⁷² Rufinus, İmparator Arcadius'u Stilicho'ya mektup yazarak emrindeki birlikleri Konstantinopolis'e göndermesini ve bölgeden ayrılmasını emretmeye ikna etti. Geri dönme emri Stilicho'ya Peneus Vadisinde Got ordusuna saldırmak için hazırlıklarını yaptığı sırada ulaştı. Kuvvetleri Alaric'in askerlerinden o kadar üstündü ki zafer kazanması mutlaktı. Karar Yunanistan'ın barbarların eline teslim edilmesi anlamına gelse de imparatorluk emrine itaat etti. İmparatorun isteğine koşulsuz itaat etme nedenleri hakkındaki bilgimiz azdır. Stilicho'nun durumu daha güçlü olsaydı belki de ilkin Gotları vurur daha sonra da doğu hükümetine baskı yaparak İlirya sınırının düzeltilmesinde ısrar ederdi ki bu onun birinci amacıydı. Bunu gerçekleştirmek için bir daha böylesine elverişli bir fırsat elde

⁶⁵ Zosimus, 5/5, s. 101.

⁶⁶ J.B. Bury, a.g.e., Vol. I, s. 110; *The Cambridge Ancient History*, Vol. XIV, s. 114.

⁶⁷ Gibbon, a.g.e., s. 56.

⁶⁸ Stilicho kendisinden önceki meslektaşları gibi ordunun eksikliğini dışarıdan tedarik ettiği askerler ile kapatıyordu. Bkz. Theodor Mommsen, *Roma Tarihi "Devrim"*, Cilt IV, Çev. Mehmet Ali Erbak, Say Yayınları, Ankara 2023, s. 216.

⁶⁹ Huges, a.g.e., s. 56.

⁷⁰ Bury, a.g.e., s. 108.

⁷¹ Huges, a.g.e., s. 80.

⁷² Gibbon, a.g.e., s. 52.

edemezdi. Belki de konumunda kendini yeterince güvende hissetmiyordu veya ordusundan emin değildi. Fakat tereddüdü karısı Serene ve çocuklarının Konstantinopolis'te rehin tutulabilecekleri gerçeğinden kaynaklanıyor olabilirdi. Her halükârda, doğu birliklerini Got kaptanı olan Gainas'ın komutasına verdi. Kendi lejyonlarıyla birlikte Salona'ya doğru yola çıktı ve Alaric'in Hellas topraklarına doğru yağma yaparak ilerlemesine izin verdi. Gainas ile Rufinus için ölümcül olacak bir anlaşmaya varmadan Tesalya'daki kampını dağıtmadı.⁷³

Stilicho belki de savaşmak istemiyordu zira ordusunda bulunan Gotlar daha önceleri Alaric'in emrindeki Gotlarla akrabaydı.⁷⁴ Romalı askerler Stilicho'nun direktifi üzere iyi niyet göstergesi olarak Konstantinopolis'e ilerlemeye devam etti. Birlikler başkente bir buçuk km kala, Hebdomon Sarayı'nın karşısında konakladı. Eski gelenek gereğince imparator ile bakanı, tahtı destekleyen kuvvetleri saygıyla selamlamak için ilerledi. Rufinus, safların önünden kaynakların ifadesiyle kendini beğenmiş bir şekilde geçtiği sırada sağ ve sol kanatlar karşılıklı olarak kapandı ve kendini çemberin içerisinde kuşatılmış buldu. Gainas'ın ölüm işaretiyle askerler Rufinus'a mızrak darbeleri indirip parçalara ayırdı.⁷⁵ Stilicho, rakibi ama bir taraftan da dostu olan Promotus'un öldürülmesinden acı duymuştu ve öcünü bu şekilde almış oldu. Serene, kocasını kişisel düşmanlarına karşı korumamış olsaydı Rufinus belki de Roma'ya egemen olacaktı.⁷⁶ Batıdan gelen resmî açıklama askerlerin kendi başlarına böyle bir girişimde bulunduklarıydı lakin Claudianus, Rufinus'a ilk bıçak darbesini indiren askerın "*Seni bıçaklayan el Stilicho'nun elidir, çok uzakta olduğunu sandığın kılıcı kalbini delip geçiyor.*" şeklinde bağırıldığını aktarır.⁷⁷ Stilicho, Rufinus'un ölümü ile eline geçen fırsatları değerlendirmede veya değerlendiremedi. Sadece kişisel öcünü almış oldu zira Arcadius'un güvendiği hadım ağa Eutropius hızlıca Rufinus'un yerini aldı. Stilicho'nun düşmanını öldürmüş olan birlikleri ve komutanı Gainas'ın Konstantinopolis tahtını ona karşı hareket etmeye teşvik ettiğine dair söylentiler vardı. Hatta iddiaya göre birçok kez Stilicho'nun yaşamına son vermek için suikast girişiminde bulunmuşlardı. İlerleyen safhalarda zikredeceğimiz üzere Konstantinopolis senatosunun bir kararnamesiyle Stilicho devlet düşmanı "*hostis publicus*" ilan edildi ve doğu eyaletlerinde bulunan varlıkları müsadere edildi. Arcadius ile Honorius ittifak etmeleri gerekirken gittikçe ayrışlıyordu.⁷⁸ Eğer suikast emrini Stilicho vermişse bu hamle gücünü tüm imparatorluğa yayma girişiminin ilk adımı olarak görülebilirdi. Ne var ki eline hiçbir somut kazanç geçmedi, zayıf karakterli Arcadius'un sarayından başka birisi, Eutropius dizginleri ele aldı. Üstelik artık Stilicho'nun işi daha zordu zira hadım ağa onu doğal düşmanı olarak görüyordu.⁷⁹

Yunan Seferi ve Eutropius ile Mücadele

İmparator Arcadius'un, Rufinus'un kızı yerine Frank General Bauto'nun kızı Eudoxia ile evlenmesini ayarlayan hadım ağa Eutropius,⁸⁰ hakkında Rufinus için zikredilen tüm kötü söylentilerden fazlası dile getiriliyordu. Belki de bu fiziksel

⁷³ Bury, *a.g.e.*, s. 111-112; *The Cambridge Ancient History*, Vol. XIV, s. 114.

⁷⁴ Hughes, *a.g.e.*, s. 81-83.

⁷⁵ Zosimus, 5/7 s. 102; Claudian, Cilt I, s. 85-89; Gibbon, *a.g.e.*, s. 56-57; Bauer, *a.g.e.*, s. 93.

⁷⁶ Gibbon, *a.g.e.*, s. 54.

⁷⁷ Claudian, s. 86-87; Bauer, *a.g.e.*, s. 94.

⁷⁸ Gibbon, *a.g.e.*, s. 58-59.

⁷⁹ Bauer, *a.g.e.*, s. 94; *The Cambridge Ancient History*, Vol. XIV s., 115.

⁸⁰ Mitchell, *a.g.e.*, s. 95.

engeline karşı yapılan genel bir ön yargıydı.⁸¹ Hadım ağa Eutropius, Stilicho'nun niyetinin farkındaydı. Stilicho bir kez daha Alaric'e karşı Yunanistan'a çıkartma yaptığında imparatorluğun düşmanı olduğuna dair bir ferman çıkartmaya senatoyu ikna etti. Eutropius, imparator veya çok yetenekli bir asker değildi fakat Zosimus'un tam ifadesiyle "*besili bir hayvanı*" besler gibi Arcadius'a hükmediyordu.⁸² Eutropius, Stilicho'ya karşı ordularıyla başa çıkamazdı. Bunun yerine yasaları kullanması gerekiyordu ve nitekim kullanacaktı. Batının koruyucusu Stilicho artık doğuda bir kanun kaçağıydı.⁸³

Alaric, yukarıda zikrettiğimiz üzere Roma orduları komutanı olmak istiyordu lakin bu isteği imparatorlarca kabul görmedi. Konstantinopolis işgalinden ziyade tebaasına bir yurt edinme arayışındaydı. Alaric, Trakya ve Daçya bölgesinden ziyade savaşın dışında kalmış bir eyalette zafer ve ganimet aramayı tercih etti.⁸⁴ Aniden Yunanistan'ı yağma ve ilhaka başladı. Atina dışında Argos, Pire, Sparta, Megara ve Korint, gibi şehirler alevler içinde kaldı.⁸⁵ Stilicho, Yunan eyaletini kurtarmak amacıyla 397 baharında İtalya limanlarında büyük bir filo oluşturdu. Birliklerini İyonya Denizi'nden geçirip Korint yakınlarında karaya çıkardı. Bu süreçte Arkadya bölgesinde Alaric ve Stilicho arasında birçok çatışma gerçekleşti. Hastalıklar ve firarlar yüzünden sayıları çok azalan Gotlar, Elis sınırlarının yakınındaki yüksek Foloi Dağı'na doğru yavaş yavaş çekildi.⁸⁶

Stilicho, hep uyguladığı stratejisini kullanarak Alaric'in ordusunu abluka altına aldı. Irmağın akışını başka yöne çevirdi.⁸⁷ Gotlar, susuzluk ve açlık içerisindeyken Stilicho kaçmalarını engellemek için siper kazdırarak ablukayı pekiştirdi. Roma generali aldığı önlemlerin neticesinde gevşemiş olmalıydı. Dinlenmek üzere Yunan tiyatrolarını ve şehvetli dansçıları izlemek için kamptan ayrıldığında,⁸⁸ askerler disiplinsizlik içinde başıboş kalıp dağıldı. Barbarların yağmalamadığı yerleri onlar yağmaladı. Alaric, bu durumdan istifade ederek Mora yarımadasındaki hapis durumundan kurtulmak için, ordusunu çeviren siperleri Korint Körfezi'ne dek yaklaşık kırk sekiz km mesafeyi zorlu ve tehlikeli yürüyüşüyle aştı. Birlikleri, tutsakları ve aldığı ganimetleriyle Epir'e çekildi.⁸⁹ Stilicho şaşkınlık içinde olanları öğrenirken Alaric, Konstantinopolis hükümetiyle görüşme imkânı buldu. İmparator Arcadius ikinci kez ihtar çekmiş ve Stilicho'nun topraklarından çekilmesini emretmişti.⁹⁰ Sürecin nasıl işlediği tam olarak bilinmemekle birlikte Stilicho, Alaric ile bir anlaşma yapmış olabilir. Belki de bu anlaşma ile Alaric'in Epir'e çekildiği, burada da Arcadius ile anlaşıp Illyricum'daki Askerlerin Efendisi unvanını elde ettiği düşünülebilir.⁹¹ Stilicho'nun İlirya sorununu çözmek amacıyla tekrar sefere çıktığı

⁸¹ Bury, *a.g.e.*, s. 115.

⁸² Zosimus, 5/11, s. 105.

⁸³ Bauer, *a.g.e.*, s. 94; Boatwright ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 315; *The Cambridge Ancient History*, Vol. XIV s. 115.

⁸⁴ Zosimus, 5/5, s. 101; Gibbon, *a.g.e.*, s. 74-75.

⁸⁵ Bury, *a.g.e.*, s. 119-120; Vasiliev, *a.g.e.*, s. 113.

⁸⁶ Claudian, s. 321; Gibbon, *a.g.e.*, s. 78-79; Bury, *a.g.e.*, s. 120; *The Cambridge Ancient History*, Vol. XIV s. 115.

⁸⁷ Claudian, s. 322.

⁸⁸ Zosimus, 5/11, s. 104.

⁸⁹ Gibbon, *a.g.e.*, s. 79; Hughes, *a.g.e.*, s. 81.

⁹⁰ Gibbon, *a.g.e.*, s. 80; Mitchell, *a.g.e.*, s. 97.

⁹¹ Bury, *a.g.e.*, s. 120; Hughes, *a.g.e.*, s. 92.

açıktır. Amacına ulaşmadan ikinci kez geri çekilmesi muhtemelen kendisine gönderilen ihtardan ziyade Arcadius hükümetinin de işin içinde olduğu Afrika'daki tehlikeli isyan haberi yüzünden olmalıdır.⁹²

Gildo İsyanını

Stilicho, Aleric ve Eutropius meselesi ile uğraşırken 397 yılında işler Kuzey Afrika Eyaletinin isyan etmesiyle daha da zorlaştı. İsyanın önderi Kuzey Afrika topraklarının korunmasından sorumlu “comes africae” Afrika Valisi Gildo'ydu. Kuzey Afrika, Batı Roma'ya bağlı olduğundan Honorius yani Stilicho'nun tabiiyetindeydi. Bu isyanın tohumunu atan kişi ise doğuda Arcadius'un yönetimdeki yardımcısı ve Stilicho'nun düşmanı olan Eutropius'tu. Gildo'yu Honorius'a olan bağlılığını sonlandırmaya ve isyan etmeye ikna etmişti.⁹³ Eutropius, eyaleti Arcadius'un yönetimine kattı. Stilicho bu duruma hayli kızmış fakat ilk etapta ne yapacağını bilememişti.⁹⁴

Firmus'un 379 yılında Afrika eyaletlerinde kendisi için bir krallık kurma girişimi olmuştu. Theodosius, Firmus'un kardeşi ve düşmanı Gildo'dan yardım alarak bu isyanı bastırmıştı. Gildo gerektiği gibi ödüllendirilmiş, Afrika valisi olmuş ve kızı Salvina, İmparatoriçe Flaccilla'nın yeğeniyle evlenmişti. Afrika'da yönetimi devralan Gildo, Eugenius'a karşı yaptığı seferde Theodosius'a asker göndermeyi reddetmişti. İmparatorun ölümünden sonra daha kararlı bir bağımsızlık tavrı takındı. Eutropius'un kendisini teşvikiyle Afrika piskoposluğunun Arcadius'a aktarılması gibi bir öneride bulundu. İmparatorluğun doğu kanadı isyanı desteklerken hiçbir silahlı yardımda bulunmamıştı.⁹⁵ İsyan askeri müdahaleden önce Stilicho'nun yapması gereken ilk iş Roma'nın ambarlarını doldurmaktır. Afrika Eyaleti temin ettiği tahıl ve yiyecek sayesinde Roma halkının huzur ve refahını sağlıyordu.⁹⁶ Prefect Symmachus, Stilicho'yu bu husus hakkında uyarmış Honorius'un naibi Galya ve İspanya'nın iç eyaletlerinden büyük miktarda tahıl satın aldırıp depoları doldurmuştu.⁹⁷ Düşünüldüğü gibi oldu ve 397 yazında Gildo, tahıl gemilerinin Tiber'e yelken açmasına izin vermedi. Stilicho'nun tedbirleri bu sayede olası bir hoşnutsuzluk ve isyanın önüne geçmiş oldu. Daha sonraki adım Stilicho'nun senatoya Gildo'yu halk düşmanı ilan ettirmesi oldu ve kış boyunca Pisa'da bir nakliye filosu toplandı. İlkbaharın başlarında seçkin birliklerden oluşan⁹⁸ beş ila on bin kişilik bir ordu gemilere bindirildi. Afrika valisinin emrinde ise yaklaşık yetmiş bin adam olduğu zikredilir. Stilicho İtalya'da kalırken komuta Gildo'nun düşman kardeşi Mascezel'e emanet edildi. İsyan neredeyse kan dökülmeden bastırıldı. Gildo'nun sancaktarı ile karşılaşan Mascezel adamın kolunu kesti. Sancağın yere düşmesiyle birlikte isyancılar

⁹² Bury, *a.g.e.*, s. 120 ayrıca Eutropius'un Stilicho'yu Yunanistan'a davet ettiği öne sürülür bkz. Bury, *a.g.e.*, s. 126.

⁹³ Bauer, *a.g.e.*, s. 97-98.

⁹⁴ Zosimus, 5/11, s. 104.

⁹⁵ Bury, *a.g.e.*, s. 121; Gibbon, *a.g.e.*, s. 55, 60-62; Claudianus, Gildo'nun yönetimi sırasında yaptığı ahlaksızlıkları ve üzerine gerçekleştirilen seferi lirik şekilde aktarır bkz. de Bello Gildonico. Cilt I, s. 98-137.

⁹⁶ Bağlı eyaletlerden yapılan buğday ithalatı ihtiyaç duyulandan çok daha fazla olmuştur. Kuzey Afrika'da köleler ile yapılan tarım sebebiyle buğday fiyatları İtalya'dan daha ucuzdu. Öyle ki Romalı buğday üreticileri ithal buğdayla rekabet edemez olmuştu. Detaylı bilgi için bkz. Theodor Mommsen, *Roma Tarihi “İtalya Birliğinden Kartaca ve Yunan Devletlerinin boyunduruk altına alınmasına kadar”*, Cilt III, Çev. Mehmet Ali Erbak, Say Yayınları, Ankara 2023, s. 401-404.

⁹⁷ Gibbon, *a.g.e.*, s. 62-63.

⁹⁸ Claudian, Cilt I, s. 129.

teslim olunduğunu sandı. Mağlubiyet kesinleştiği sırada gemiyle kaçmaya çalışan Gildo Tabarka'da tekrar karaya çıkarıldı ve öldürüldü.⁹⁹

Zosimus'un iddiasına göre Stilicho sefer sonrası İtalya'ya döndüğünde bir galip olarak karşılanan Mascezel'i kıskanmış ve öldürtmüştü. Buna göre Mascezel bir köprüyü geçerken Stilicho'nun korumaları tarafından nehre atılmış ve bu eylem Stilicho'nun işaretiyle gerçekleşmişti.¹⁰⁰ Stilicho'nun cinayeti ayarladığı hususunda kesin bir yargıya varmak için yeterli bilgiye sahip değiliz. Belki de Mascezel kazara boğulmuş ve cinayet hikayesi Stilicho'nun düşmanları tarafından yayılmış olabilir.¹⁰¹ Stilicho, Afrika isyanını bastırıp zaferi üstlenirken doğu sarayındaki Eutropius'a bir komplo kurulmuştu. Bu işte Gainas'ın bir bağlantısı olduğu düşünülebilir. Stilicho açıkça doğuya müdahale edemezdi lakin Got subayıyla anlaşmış olması muhtemeldi. 399'da Eutropius konsül seçilmiş, bir hadımın bu statüye gelmesi imparatorlukta infial yaratmıştı.¹⁰² Gainas, Tribigild'i ve Vizigotlar'ı kullanarak Eutropius'u makamından düşürdü.¹⁰³ Gözden düşen hadım ağa öldürülmemek için kiliseye sığındı akabinde Kıbrıs'a sürgün edildi. Bundan sonra Aurelian ve Gainas arasında yönetim mücadelesi başladı. Mücadelenin sonunda güçsüz düşen Gainas imparatorluğun kuzey topraklarına doğru çekilirken Hun kralı Uldız tarafından öldürüldü. 400 yılının aralık ayında yine bir barbar olan Fravitta doğuya konsül olarak atandı. Stilicho artık doğu ordusunun Gotları aracılığıyla saray işlerine müdahale etme imkanını yitirmişti. Kendisi de o sıralarda imparatorluğun Batı kanadında konsül olmuştu.¹⁰⁴

Stilicho'nun Konsüllüğü

Stilicho'nun konsüllüğünün ilk yıllarında yönetimi çevreleyen mali sıkıntılar vardı. Gildo'nun üzerine yüksek sayıda bir ordunun gönderilememiş olması bunun göstergesiydi. İsyanın bastırılmasıyla elde edilen gelir konsül tarafından Roma ordusunun yenilenmesine harcanmıştı. Stilicho ordusuna on yedi yeni birlik ekleyebilmişti. Artık kendini nispeten güvende hissediyordu ve konumundan emindi.¹⁰⁵ Afrika zaferinin kutlamalarıyla beraber İmparator Honorius'un kuzeni aynı zamanda da Stilicho'nun kızı olan Maria ile düğünleri yapıldı. Böylelikle Stilicho, vasisi olduğu Honorius üzerinde bir de babalık hakkı kurarak devlet yönetiminin idaresini tamamen eline almış oldu.¹⁰⁶

Afrika zaferi üzerine yapılan evlilikle Stilicho'nun prestiji ve gücü artınca Illyricum'u ilhak etme projesini gerçekleştirmek için hiçbir girişimde bulunmadı ancak bu idealinden de vazgeçmemişti. Sadece doğunun işlerine müdahale etmek için uygun bir fırsat bekliyordu.¹⁰⁷ Kişisel komutasındaki güçleri artırma ihtiyacı duyan Stilicho askeri ve politik reformlara girişti.¹⁰⁸ 400 yılında Honorius ve Stilicho, Theodosius tarafından senato binasından kaldırılan Zafer sunağının geri getirilmesine

⁹⁹ Bury, *a.g.e.*, s. 122; Boatwright ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 315 bazı kaynaklarda yakalanmamak için kendini astığı iddia edilir. Bkz. Bauer, *a.g.e.*, s. 98-99.

¹⁰⁰ Zosimus, 5/12 s. 104.

¹⁰¹ Bury, *a.g.e.*, s., 122-123; Gibbon, *a.g.e.*, s. 63-67.

¹⁰² Bury, *a.g.e.*, s. 118, 125-127.

¹⁰³ Boatwright ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 315.

¹⁰⁴ Bury, *a.g.e.*, s. 129- 135; William ve Oman, *a.g.e.*, s. 44-46.

¹⁰⁵ Hughes, *a.g.e.*, s. 115.

¹⁰⁶ Zosimus, 5/12 s. 104-105; Gibbon, *a.g.e.*, s. 67-68.

¹⁰⁷ Bury *a.g.e.*, Vol. I, s. 125.

¹⁰⁸ Hughes, *a.g.e.*, s. 115.

izin verdi.¹⁰⁹ Stilicho'nun oğlu Eucherius, Theodosius'un kızı Galla Placida ile nişanlandı. Üçüncü kez gerçekleşecek olan evlilik bağları konsülün gücünü en üst seviyeye kadar çıkaracaktı. Nişan duyurulmasına rağmen ikili hiç evlenmedi. Bu durum Stilicho'nun soyluların tepkilerinden ve senatoda istenmeyen söylentilerden kaçınma arzusundan kaynaklanmış olabilir. İmparator Honorius evlat sahibi olamadan ölürse Theodosius'un torunu olarak kabul ettiği Eucherius onun en ciddi varisi olacaktı.¹¹⁰ 400 yılında Stilicho kuzeydeki kuvvetlere Hadrianus kalesine çekilme emri vermiş görünüyordu zira surlar ve diğer yapılarda onarım ve iyileştirme çalışmalarına başlanmıştı. Ödemeler Afrika seferinden gelen ganimetlerle sağlanıyordu. Stilicho imparatorluğun yapısını yönetiminin ilk aşamalarından itibaren korumak için çalışıyordu.¹¹¹ Stilicho, İtalya'daki iktidarını sağlamlaştırmak için sınırda bulunan Frankları ve diğer Alman halklarını dizginlemek ve belki de ordu için asker toplamak amacıyla Ren eyaletlerini teftiş etti. Ailesinin İtalya'ya dönüşü için de düzenlemeler yaptı. Doğu İlyricum'daki tasarılarından vazgeçmemişti ancak doğu ve batı sarayları arasında kardeşçe bir uyum hedeflediğinin ve Arcadius'un çıkarılarının Honorius'un çıkarılarından daha az değerli olmadığına anlaşıldığını istiyordu.¹¹²

Stilicho ve Alaric'in İtalya Mücadelesi

Alaric ve Gotların 397'de Yunanistan'ı yağması sırasında Stilicho tarafından ablukaya alınıp Mora'dan, Epir Eyaletine nasıl çekildiklerini ve Alaric'in muhtemelen İliya'daki askerlerin başında imparatorluk görevine atandığına değinmiştik. Kaynaklar onun ismini bahis konusunda uzun süre sessiz kalmıştır. Sadece makamından istifade ederek birliklerini Daçya Eyaletindeki Roma cephaneliklerinden modern silahlarla donattığı bilinmektedir. Daha sonra Alaric aniden İtalya'yı işgal etmeye karar verdi. Belki de Gainas'ın öldürülmesi onun dikkatini Balkan topraklarından alıp Honorius'un yönetim alanında halkı için bir yerleşim yeri aramaya yöneltti. Her ne kadar böyle iddialar ortaya atılsa da İtalya'da kalıcı bir krallık kurmayı umması pek mümkün değildi. Honorius'u korkutup Tuna eyaletlerinde kendi idaresi için toprak ile imtiyaz edinmek istediği varsayılabilir. Alaric beklediği uygun anı 401'in sonlarına doğru buldu. Radagaisus adında vahşi bir liderin komutasındaki bir grup Vandal ve diğer barbarlar Noricum ve Raetia'ya¹¹³ girmişti. Alaric, Kasım ayında beklenmedik şekilde İtalyan Alplerini geçerek ele geçirdiği anlaşılan Aquileia'ya doğru ilerledi. Romalılar böyle bir saldırıyı tahayyül etmediklerinden dehşet içinde kalmışlardı. En azından Galya'ya kaçmayı düşünen ve Milano surlarının arkasında güvende olduğuna zorlukla ikna olan Honorius bu duruma en iyi örnekti. Alaric'in sonraki adımı Venedik şehirleri oldu. İmparatoru kısıp altına almak için Milano'ya yürümeye hazırды.¹¹⁴

¹⁰⁹ Bury, *a.g.e.*, s. 137.

¹¹⁰ Hughes, *a.g.e.*, s. 121.

¹¹¹ Hughes, *a.g.e.*, s. 122.

¹¹² Kardeşlere sahip çıkma iddiası için bkz. *Claudian*, 2/5, s. 58-59; Bury, *a.g.e.*, Vol. I, s. 119.

¹¹³ Noricum: Günümüz Avusturyası ve Slovenya topraklarını içine alan bölge. Raetia: günümüz doğu ve orta İsviçre bölgesi.

¹¹⁴ *The Gothic History of Jordanes*, XXIX 146-147, s. 92; J. B. Bury, *a.g.e.*, s. 160-161; *The Cambridge Ancient History*, Vol. XIV s., 120; Alaric'in. Selanik'ten Julian Alplerinin eteklerine değin yürüyüşü, Pannonia'nın düşmanlık dolu savaşçı yörelerinden geçişi, Stilicho tarafından birlikler ve tahkimatlar ile güçlendirilmiş bu dağları aşması, Aquileia kuşatması, Istria'nın ve Venedik'in alınışı ona çok zamana mal olmuştur bkz. Gibbon, *a.g.e.*, s. 83-85.

Milano'da olan imparatorluk hükümetinin, çevresindeki bataklıklardan dolayı saldırılardan daha kolay korunan Ravenna'ya taşınması kararı alındı.¹¹⁵ Stilicho, Hristiyanlar için pek adil olmayan şekilde Paskalya günü Alaric'e ani bir saldırı başlattı. Got kralı bir Hristiyan olarak o gün savaş olmasını beklemiyordu. Stilicho'nun kendisi de Hristiyan'dı, saldırı için Pagan bir komutan lazımdı ve o kişi Saul isimli barbar bir subay oldu. Orosius bu saldırı neticesinde Paskalya gününün kirletildiğini dile getirir.¹¹⁶ Stilicho Gotların üzerine yürüyen askerlerine: “*Şimdi bir zafer kazanın ve pek çok savaşılmamış savaşın galibi olun, Roma'ya eski şanını kazandırın; İmparatorluğun çerçevesi sarsılıyor omuzlarınızla destekleyin.*” diyerek cesaret aşıliyordu.¹¹⁷

Pollentia Savaşı 5/6 Nisan'da yapıldı. Her iki taraf da kesin bir zafer iddia edemedi. Ancak Roma askerleri Got kampını işgal edip Alaric'in ailesinin de dahil olduğu birçok esiri ele geçirdi. Gotlar Ligurya¹¹⁸ kıyılarına indi ve Etruria yönünde sahil yolu boyunca yürüdü. Stilicho onları yakalayıp ezmeye çalışmadı ve müzakere kanalını açtı. Theodosius olsa belki bu Got kafilesini imha ederdi. Alaric İtalya'dan ayrılmayı kabul etti ancak hangi koşulların sağlandığını bilmiyoruz.¹¹⁹

Alaric ve Gotlar kuzeye doğru ilerlerken Verona'ya saldırmış burada Stilicho ile tekrar çarpışmak durumunda kalmışlardı. Savaşın ayrıntıları net olarak bilinmese de açlık ve hastalık tarafından kırılırken Gotlar, Brenner¹²⁰ geçidine doğru ilerlemeye geçti. Stilicho bir kez daha Alaric ile pazarlık masasına oturdu ve Gotları topyekûn bir imhaya girişmedi. Got şefleri Stilicho ile iletişim halindeydi ve Alaric'in tüm planları konsülün kulağına çalınıyordu. Artık adamlarının eski desteğini hissedemeyen Got önderi, Stilicho ile anlaşmaya vardı. Alaric Dalmaçya ve Pannonia sınırına karargâh kurabilecekti karşılığında ise Stilicho'nun İliırya'yı ilhak planına yardım edecekti.¹²¹ Alaric, Illyricum için “*magister utriusque militiae*” nişanını Arcadius'tan değil, batı sarayından aldı. Gotlar, Epir'e yani eski mntıklarına geri döndü.¹²²

İmparator Honorius, işgalcilerin geri püskürtülmesi zaferini Roma'ya girerek kutladı. 402'nin yaz veya sonbaharında, Alaric'in yakınlığını tehdit olarak gören saray görevlilerinin önerisiyle evini ve sarayını Milano'dan Ravenna'ya taşımıştı. Tehlike geçtiğine göre artık Palatine Tepesi'ndeki Sezar sarayında ikamet edebilir ve senato ile Roma halkının huzurunda altıncı konsüllüğüne başlayabilirdi.¹²³ Genç Honorius'un muzaffer günlerini inkâr edilmez şekilde Stilicho'nun hamlelerine dayandırabiliriz. Konsül hızla batının en uzak eyaletlerine ulaşmış orada barbarlardan oluşan yeni Kohort (piyade) bölükleri hazırlayarak imparatorluk bayrağı altına almıştı.¹²⁴ Kutlamaların ardından halk ve papaz sınıfı, Alaric'i yenilgiye uğrattığı halde serbest bıraktığı için Stilicho'nun siyasetini eleştirdi.¹²⁵

¹¹⁵ Vogt, *a.g.e.*, s. 185; Bauer, *a.g.e.*, s. 99-100.

¹¹⁶ Orosius, 7/37, s. 349; Bauer, *a.g.e.*, a.y.

¹¹⁷ Claudian, Cilt II, de Bello Gothico s. 166-167.

¹¹⁸ Ligurya: Kuzey batı İtalya kıyıları Korsika adasının kuzeyine tekabül etmektedir.

¹¹⁹ Bury, *a.g.e.*, s. 162-163; Gibbon, *a.g.e.*, s. 88-89; Collins, *a.g.e.*, s. 52.

¹²⁰ İtalya Alplerinde bir dağ geçidi.

¹²¹ Bury, *a.g.e.*, s. 162- 165; Hughes, *a.g.e.*, s. 143; Gibbon, *a.g.e.*, Cilt III, s. 90-91.

¹²² Sozomen, 8/25, s. 414-415; Mitchell, *a.g.e.*, s. 98.

¹²³ Bury, *a.g.e.*, s. 163-164.

¹²⁴ Gibbon, *a.g.e.*, s. 85-86.

¹²⁵ Orosius, 7/37, s. 349; Gibbon *a.g.e.*, s. 91-92.

Barbar Radagaisus'un Ordusunu İmha

Stilicho hem Alaric hem de Radagaisus ile aynı dönemde uğraşmak zorunda kalmıştı. İmparatorluğun kuzey sınırları tehlike altındaydı. Stilicho, Radagaisus'u ve Raetia'nın işgalcilerini geri püskürtmek için mobil birliklerini Alpler'den geçirdi. Kış seferi başarılı olmuş Barbarlar durdurulmuştu.¹²⁶ Radagaisus, Manya'nın en kuzey kesiminden Roma kapılarına dek ilerlemişti. Suev, Vandal ve Burgund uluslarından oluşan ordusunu Alan ve Germenlerle takviye etmişti. Bağımsız Gotlar, Radagaisus'un bayrağı altına toplandığında ona Gotların kralı denildi. İddialara göre öncü kuvvetleri, soylulukları ve başarılarıyla kendini kanıtlamış on iki bin savaşçıdan oluşuyordu. Orosius'un ifadesiyle toplamda iki yüz bin savaşçıdan oluşan ordu, kadınların ve çocukların da katılmasıyla dört yüz bin kişiye ulaşmaktaydı.¹²⁷ Roma bu büyük kalabalık Tuna'ya varana kadar kendilerinden haberdar olmadı. İmparatorluk güvenliğini tekrar Stilicho'nun ellerine bırakmıştı. Honorius'un konsülü ve komutanı tüm planını yine İtalya'nın savunması üzerinde kurdu. İkinci kez eyaletleri kendi haline bırakıp birliklerini emri altına çağırdı. Asker kaçaklarını durdurmak ve yeni askerler edinebilmek için orduya yazılmak isteyen her köleye özgürlük ve ayrıca iki altın vaadinde bulundu. Bütün bu çabaya rağmen Stilicho koca bir imparatorluktan yaklaşık kırk bin kişilik bir ordu çıkarabildi. Halbuki imparatorluğun önceki zamanlarında yalnızca gönüllü Roma vatandaşları bu sayıda asker çıkarırlardı.¹²⁸

Romanın konsülü emrindeki lejyonlara yardımcı kuvvet eklemeye devam ederken Barbarların önderi direnç görmeden Alpleri, Po'yu ve Apenin'i geçti. Honorius müstahkem Ravenna'da, Stilicho ise kuvvetleriyle Pavia'da uzak birliklerin ve müttefik desteklerinin (Alan ve Hun birlikleri)¹²⁹ kendisine katılmasını bekliyordu. Çok sayıda İtalya kenti bu saldırılarda tahrip ve yağma edildi. Radagaisus sıkıntısız yürüyüşünün sonunda Floransa'yı kuşatmaya başladı.¹³⁰

Floransa şehri savunma direncinin sonuna gelmişken surların üzerinden, birleşmiş kuvvetlerinin başında kentin yardımına gelen ve kısa sürede barbarları bozguna uğratacak olan Stilicho'nun sancakları görüldü. Orosius'a göre Tanrının yardımı ile kan dökülmeden Hıristiyanlar sapkın paganlara karşı galip gelmişti.¹³¹ Bu ilahi destekli epik anlatım belirli açılardan Stilicho'nun strateji eğilimine uygundur. Konsül, ordusunun kırılma noktasının bilincinde olduğu için askerlerini kesin sonuç alamayacağı bir çatışmaya sokmak istememişti. Daha önce pek çok kez Alaric'e karşı kullanıp ustalaştığı taktiği uygulayarak barbarları kuşatma siperleriyle sarıp abluka altına almıştı. Uygulanan taktikle kuşatanlar kuşatılmıştı. Barbarlar ve Roma ordusu arasında pek çok çatışma gerçekleşmiş barbarları en çok etkileyen husus abluka nedeniyle yaşanan erzak ve su kıtlığı olmuştu. Radagaisus'un takipçileri imha edilmiş, 23 Ağustos 406'da önderleri orada idam edilmişti.¹³²

Stilicho, Roma ve İtalya'yı barbar akınlarından korurken uzak eyaletler savunmasız kalıyordu. Radagaisus'un ardında bıraktığı topluluklar boş kalan Galya

¹²⁶ Bury, *a.g.e.*, Vol. I. s. 161.

¹²⁷ Orosius, 7/37, s. 349-350; Mitchell, *a.g.e.*, s. 98.

¹²⁸ Zosimus, 5/26, s. 113; Gibbon, *a.g.e.*, s. 98-99. Bu rakam hayli az olup devletin içinde bulunduğu sıkıntıyı göstermektedir zira Roma ordusu Hannibal ile mücadele döneminde kale nöbetçileri hariç iki yüz bin kişiydi. Bkz. Mommsen, *a.g.e.*, Cilt III, s. 181.

¹²⁹ Uldız ve Sarus, Stilicho'ya yardım etmiştir. Bkz. Orosius, 7/37, s. 351.

¹³⁰ Gibbon, *a.g.e.*, s. 99-100; Bury, *a.g.e.*, s. 167-168.

¹³¹ Orosius, 7/37, s. 350-351; Vogt, *a.g.e.*, s. 186; Bury, *a.g.e.*, s. 167-168.

¹³² Zosimus, 5/26, s. 113; Gibbon, *a.g.e.*, s. 101-103; Bury, *a.g.e.*, s. 167-168.

Eyaletine geçerek bölgeye yerleşmeye başladı. Almanlar bu süreçte kesin bir yansızlık sürdürmüş, Franklar ise imparatorluğun savunulması için tüm çabalarını ve yeteneklerini kullanmışlardı. Stilicho, mezkûr savaşçı uluslarla müttefikliğini titizlikle sürdürmüştü. Frank Krallarından biri olan Marcomir, anlaşmanın ruhuna aykırı hareket ettiği için, Roma mahkemesi açık oturumunda yargılanmış, Toskana Eyaletine sürgüne gönderilmişti. Marcomir'in kardeşi Sunno ise fitneci kabul edilmiş ve Franklar tarafından ölümle cezalandırılmıştı. Böylece Franklar, Stilicho'nun tahta geçirdiği başka bir krala bağlılık göstermişti.¹³³ Stilicho'nun tasavvuru ile İtalya'dan uzaklaştırdığı Frank ve Germen kabileleri Avrupa bilhassa Galya ve bugünkü Fransa topraklarında yayılım gösterdi.¹³⁴

Konsül büyük zaferiyle Ravenna'ya döndü ve burada Honorius'tan, Britanya da dahil olmak üzere batı eyaletlerinin, bir gaspçı olan III. Constantinus'un liderliğinde isyan ettiği haberini aldı.¹³⁵ Marcus, Britanya'da bulunan birliklerin imparator ilan ettiği ilk kişiydi. Gratianus, erguvan giydirdikleri ve taçlandırdıkları ikinci hükümdar oldu. Dört aydan daha az bir süre sonra Gratianus da selefinin alını yazısına uğradı. İngiltere'de bulunan Roma lejyonları üçüncü kez isyan edip safları arasında bulunan Constantinus adlı askeri coşkuyla imparator ilan etti.¹³⁶ Daha sonra bu isyancı Galya bölgesinde Sarus tarafından öldürülecekti.¹³⁷

Stilicho'nun Gözden Düşüşü ve Ölümü

Mayıs 408'de Honorius Bolonya'dayken ağabeyinin ölüm haberini öğrendi. Küçük yaştaki yeğeni II. Theodosius'un çıkarlarını korumak için Konstantinopolis'e gitme fikrine kapıldı.¹³⁸ Durumu değerlendirmek için danışmanı Stilicho'yu yanına çağırdı. Konsül, imparatorun taht iddiası III. Constantinus, Galya'yı ele geçirirken İtalya'yı terk etmesinin devlet için ölümcül sonuçları olacağını söyleyerek Honorius'u bu plandan vazgeçirdi.¹³⁹ Ayrıca kendisinin doğu başkentine seyahat etme görevini üstlenebileceğini imparatora ilettiler. Arcadius'un ölümü Stilicho'ya Illyricum'daki planını sürdürmek için çok iyi bir fırsat sunmuştu ve bunun kaçırılmaması gerekiyordu.¹⁴⁰ Doğuya kimin gideceği hususunda Honorius ve Stilicho arasında tartışma ve anlaşmazlık yaşanırken buna bir de askerlerin disiplinsiz davranışları eklendi. Stilicho, kışkırtılan askerlerin isyanını sessizce bastırarak doğuya gitme teklifini imparatora kabul ettirdi. Honorius, Galya'da ki otoritesini yeniden tesis etme görevini Alaric'e verirken Konstantinopolis'e gidecek olan Stilicho'nun göreviyle ilgili yeğeni II. Theodosius'a gönderilmek üzere resmi mektuplar hazırlayıp imzaladı. İmparator, danışmanı ile görüşükten sonra Pavia'ya geçti ve orada Stilicho'nun yok edilmesi için komplo ağı örülmüş oldu. Honorius'a yaklaşma fırsatı yakalayan saray görevlisi Olympius uzun süredir imparatora Stilicho'yu kötülüyordu. Yolculuk boyunca da buna devam etti. Stilicho'nun Honorius'u itibarsızlaştırdığı, gücü ele

¹³³ Gibbon, *a.g.e.*, s. 103-104.

¹³⁴ Gibbon, *a.g.e.*, s. 107.

¹³⁵ Zosimus, 5/27, s. 113; Mitchell, *a.g.e.*, s. 98-99

¹³⁶ Gibbon, *a.g.e.*, s. 108; Bauer, *a.g.e.*, s. 101.

¹³⁷ Daiti O Hogain, *The Celts History*, The Collins Press, Britanya 2006, s. 209.

¹³⁸ Hughes, *a.g.e.*, s. 202.

¹³⁹ Sozomen, 9/4, s. 426-428. Stilicho, Alaric ile sözleşmiş doğunun başkentine hareket etmek için hazırlıklara başlamıştı bkz. Olympiodorus, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, Ed. R.C. Blockley, Cilt II, Arca Classical and Medieval Text, Papers and Monographs, Liverpool 1983, 5/2, s. 157

¹⁴⁰ Hughes, *a.g.e.*, s. 204.

geçirdiği ve II. Theodosius'u ortadan kaldırıp kendi oğlunu doğu tahtına oturtmayı planladığına dair söylemlerde bulundu. Pavia'da bulunan hoşnutsuz ve isyankâr askerler arasına da aynı şüphe tohumlarını ekti. Çabaları imparatorun yanında bulunan en üst düzey görevlilerinin neredeyse hepsinin, İtalya ve Galya'nın "*praetorian prefect*" muhafız liderleri de dahil olmak üzere, devlet yöneticilerinin öldürüldüğü askeri bir devrime yol açtı.¹⁴¹

Stilicho Bolonya'dayken Pavia'da vuku bulan isyanın endişe verici haberleri kendisine ulaştı. Honorius'un durumundan emin olamayan konsülün aklına ilk gelen seçenek kendisiyle birlikte olan barbar birliklerinin başında Pavia'ya yürüyüp isyancıları cezalandırmak oldu. Ancak imparatorun güvende olduğunu öğrendiğinde Romalılara karşı barbar birlikleri kullanmaktan çekindi veya vazgeçti. Aralarında Got komutan Sarus'un da içinde bulunduğu Alman takipçiler harekete geçmeye istekliydi ve konsülün kararındaki değişim onları öfkeliendirdi. Bu öfke gece yarısı Stilicho'yu öldürme niyetine dönüştü. İsyancıların elinden güçlkle kurtulan Stilicho İtalyan kentlerine barbarlara kapılarını kapatmalarını emreden genelgeyi gönderdi. Garnizonundan ve sadakatinden pek emin olmayarak Ravenna'ya yöneldi. Lakin Honorius, Olympius'un kışkırtmasıyla konsülün tutuklama fermanını çoktan onaylamıştı.¹⁴²

Honorius ve Stilicho'nun arasını açan olaylardan biri belki de Alaric'in baskı ile istediği maddi destekler olmuştu. Senato bu isteğin reddedilmesini ve Alaric'e savaş açılmasını oy birliği ile savunurken Stilicho, Illyricum Eyaletinin batıya bağlanması hayalindeydi. Konsül imparatorluğun mücadele ettiği kavimlere karşı destekçisi olarak gördüğü Alaric ile arasının bozulmasını istemiyordu. Got önderinin talep ettiği tutarın verilmesini senatoya zorla kabul ettirdi. Uzunca yazılan istek listesinin yanı sıra Alaric'e 4000 pound altın ödenecekti. Senato üyelerinden nispeten daha cesur olanlarından Lampadius¹⁴³: "*Bu bir barış değil; bir esaret anlaşmasıdır.*" diye haykırıyordu. Stilicho'nun ezici gücünden öylesine korkuluyordu ki ateşli konuşmacı imparatorun kayınpederi kendisine zarar vermesin diye kiliseye sığınıp münzevi hayata başlamıştı. Sonuç olarak para Alaric'e ödenmiş ve böylece Roma ordusunun hizmetinde kalması sağlanmıştı. Bu vesileyle yukarıda zikrettiğimiz üzere Galya'daki gaspçıya karşı görevlendirilme imkânı oluşmuştu.¹⁴⁴ Stilicho'nun ömrü bunları görmeye yetmedi. Konsülün dikkatli tutumu, iç savaşlara karşı duyduğu hassasiyet ve devletin zayıf düşmesiyle ilgili tam kanısı, dışarıda fetihler yapmaktansa içeride barışı sürdürmenin gerekliliğini ona öğretmişti. Belki asıl ve gerçek amacı Alaric'in kuvvetlerini İtalya'dan uzaklaştırmaktı. Alaric kendisini Stilicho'nun dostu bir asker olarak tanıtıyor, tüm birliklerin başında hiç vakit yitirmeden Galya'yı gasp edenin üzerine yürümeyi öneriyor ve kendi ulusuna, batı eyaletleri içerisinde boş bir yerleşim yeri gösterilmesini talep ediyordu.¹⁴⁵

Stilicho'nun konumu görüldüğü kadar güvenli değildi. Kızı İmparatoriçe Maria ölmüştü ancak Honorius, Stilicho'nun diğer kızı Materna Thermantia ile

¹⁴¹ Bury, *a.g.e.*, s. 171; Gibbon, *a.g.e.*, s. 114-115.

¹⁴² Bury, *a.g.e.*, s. 171-172; Gibbon, *a.g.e.*, s. 114-117.

¹⁴³ Mitchell, *a.g.e.*, s. 99; Collins, *a.g.e.*, s. 53.

¹⁴⁴ Zosimus, 5/29, s. 114; Bury, *a.g.e.*, s. 169-170.

¹⁴⁵ Gibbon, *a.g.e.*, s. 111-114.

evlenmeye ikna edilmişti.¹⁴⁶ Stilicho imparator üzerindeki etkisini arttırmak için oğlunun Placidia ile birleşmesini bu sebeple istiyordu. Gildo'ya karşı alınan zafer, Alaric'in İtalya'dan kovulması ve Radagaisus'un yenilgisiyle kazandığı popülaritesi git gide azalıyordu. Galya'da yaşanan talihsizlikler senato tarafından onun yetersizliğine veya ihanetine bağlanıyordu ve muhalifleri gözünde Alaric ile olan belirsiz ilişkileri İtalya için sadece yeni bir tehlike yaratmıştı. Doğu Illyricum'daki tasarısının imparatorluğu üçe bölmek niyetini kapsadığı, oğlu Eucherius'un imparator olması gerektiğini düşündüğü konuşuluyordu. Başkentte hala baskın bir etkiye sahip olan Roma'nın pagan aileleri hem kendisi hem de eşi Serene'den nefret ediyordu. Ordudaki popülaritesi de güvence altında değildi. Kendisi ve Honorius 408 baharında Roma'dayken, bir arkadaşı onu Pavia'da konuşlanmış birliklerin hükümetine karşı pek de dostça olmadığı konusunda uarmıştı.¹⁴⁷ Ravenna'da tutuklama emri ile karşılaşan Stilicho gecenin karanlığında bir kiliseye sığındı. Ertesi gün imparatorun onu ölüme mahkûm etmediği yalnızca gözetim altında tutulmak suretiyle hapse atılmasını istediği kendisine iletilti. Stilicho kiliseden dışarı çıktığında imparatorun ikinci bir mektup geldi ve idamı emredildi. Oysa en başından ölüm emrinin verildiği açıktı. Kendisine Ravenna'ya kadar eşlik eden ev halkı, yabancı hizmetkarları ve kendisine bağlı birlikler onu kurtarmaya çalıştılar ancak Stilicho onların olaya müdahale etmesini kesin bir şekilde yasakladı. 22/23 Ağustos 408 tarihinde başı kesilerek idam edildi.¹⁴⁸ Celladı Heraclian, Afrika valiliği göreviyle ödüllendirildi.¹⁴⁹ Oğlu Eucherius da kısa bir süre sonra Roma'da öldürüldü ve İmparator Honorius, Thermantia'yı boşadı. Stilicho'nun mülklerine el konuldu. Bir yargılama olmadan ihaneti kabul edilmişti, ancak idamından sonra hangi arkadaşlarının ve destekçilerinin suç planlarına karıştığını bulmak için bir engizisyon yapıldı. Olympius, Stilicho'nun ardından generalleri, dostları ve yandaşlarına işkence uygulattı.¹⁵⁰ Stilicho'nun komutanları ve yakınları yaşadıkları işkence ve sorgulamalara rağmen ihanet iddialarını kabul etmedi. Maktul konsül ihaneti tasarladıysa da hiç kimseyi sırdaş edinmediği oldukça açıktı.¹⁵¹ Böylece Ian Huges'in deyimi ile "*Batı'da son büyük ordunun komutanı Stilicho*"¹⁵² Roma'nın siyaset perdesinden çekilmiş oldu.

Stilicho'nun, kişisel hırslarından ziyade Theodosius'un politikasını sürdürme arzusuyla tüm imparatorluğu kontrol etmeyi amaçladığına dair işaretler vardır ancak bu tasarısı doğu kanadının naippleri tarafından her daim başarıyla engellenmişti.¹⁵³ Bury'e göre Stilicho açıkça başarısız bir yönetim sergilemişti. Radagaisus'un ordusunu yok etmişti ancak Kuzey İtalya harap olduktan sonra aynı şekilde Alaric'i mağlup etmiş fakat Yunanistan ve İtalya Got akınlarından nasibini almıştı. İmparatorluğun

¹⁴⁶ Stilicho tereddüt içindedir fakat Serene bu evlilik için hayli isteklidir. Bkz. *Zosimus*, 5/28, s. 113; *Olympiodorus*, 3/1, s. 154-155.

¹⁴⁷ Bury, *a.g.e.*, s. 170-171; Askerler, Stilicho'nun barbarlar için özel tutum takındığını görerek kızıyorlar, halk ise kendi kötülüklerinin doğal sonucu olan mutsuzlukların kaynağını ona yüklüyordu. Detaylı bilgi için bkz. *Gibbon*, *a.g.e.*, s. 114-115.

¹⁴⁸ *Orosius*, 7/38, s. 292; *Sozomen*, 9/4, s. 426-427.

¹⁴⁹ Oliver Nicholson, "Heraclian", *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, Ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, United Kingdom 2018 s. 709

¹⁵⁰ *Zosimus*, 5/35-37, s. 117-118.

¹⁵¹ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, "Byzantine and Near Eastern History AD 284-813" Çev. Cyril Mango ve Roger Scott, Clarendon Press, Oxford 1997, s. 123 Bauer, *a.g.e.*, s. 101-103; *Gibbon*, *a.g.e.*, s. 115-117; J. B. Bury, *a.g.e.*, s. 172.

¹⁵² Hughes, *a.g.e.*, s. 114.

¹⁵³ Vogt, *a.g.e.*, s. 180.

sınırlarını korumaktan ziyade İlirya eyaleti ve doğu sarayı ile uğraşan Stilicho, kendi yönetimi boyunca Roma Devleti'nin başına gelen talihsizliklerden ve ölümünden kısa bir süre sonra batı kanadının parçalanmasından sorumlu tutulmamalıdır. İmparatorluk yasası onu, barbar kavimleri zenginleştiren ve kışkırtan bir kamu haydudu olarak gösterdiğinde, sert sözler muhtemelen genel görüşü ifade ediyordu.¹⁵⁴ Kaderin cilvesi daha önce doğuda halk düşmanı kabul edilen konsül idamının ardından devletin batı kanadında da halk düşmanı ilan edildi.¹⁵⁵ Stilicho'nun ölümü iki imparatorluk hükümeti arasındaki ilişkileri kısacık bir an geliştirmiş gibi gözüktü. Stilicho'nun direktifi ile Honorius'un çıkardığı doğu tüccarlarını batı limanlarından dışlayan ferman iptal edildi.¹⁵⁶ Olympius, Stilicho'yu ayrıca dinsizlikle suçladı. Papazlar, Eucherus eğer saltanata geçseydi, ilk iş pagan dinini yüceltip kiliseye işkenceyi getirecekti söylemlerinde bulunmaya başladı. Stilicho'nun oğlu Hristiyan eğitimi almıştı, babası da her zaman iyi bir Hristiyan olduğunu göstermiş ve bu dini savunmuştu. Honorius belki de yanlış kişi için idam fermanı imzalamıştı.¹⁵⁷

Stilicho'nun ölümünden sonra barbarların haksızca takibata uğrayıp öldürülmesi sebebiyle otuz bin kişilik Got topluluğu da Alaric'e katıldı.¹⁵⁸ Güçlü müttefiki aynı zamanda rakibinin idam edildiğini öğrenen Alaric derhal İtalya'ya geri döndü ve Roma'yı kuşattı. İlk kuşatmasında Gotlara deri, altın, ipek ve karabiber verilmesi karşılığında barış antlaşması uygulandı.¹⁵⁹ Serene kuşatma esnasında Alaric'e yardım edeceği kuşkusuyla boğularak öldürülmüş olup Galla Placidia'nın da infazına onay verdiği iddia edilir.¹⁶⁰ İkinci kuşatma ise 409'da oldu Alaric kavminin Illyricum'a iskânının Honorius tarafından reddedilmesi üzerine tekrar Roma üzerine yürüdü. Olympius'u dinleyen Honorius, Alaric'in istedikleri yapmadı.¹⁶¹ Got kralı şehri kuşattı ve 24 Ağustos 410'da zorlanmadan Roma'ya hâkim oldu.¹⁶² Ravenna'ya sığınan Honorius hiçbir bölgeye asker gönderemedi. Senato Alaric'e "*magister militum*" olmayı teklif etmişti lakin istediklerini bir türlü alamayan Alaric bunu kabul etmedi. Şehirde büyük bir yağma yapıldı. İdeale sonunda kavuşan Alaric, Placidia'yı da kişisel rehinesi olarak yanına almıştı. Şehirdeki yıkımı aktaran Hieronymus'un deyişi ile "*Tüm dünyayı alan kent alınmıştı.*"¹⁶³ Stilicho'nun halefleri imparatorun başkomutanları ve başbakanlarıydı ancak onlar da tıpkı Vandal general gibi aslında seçkin Romalılarıydı. Bunlardan ilki 417'de kariyerinin zirvesindeyken imparatorun kız kardeşi Galla Placidia ile evlenen Askerlerin Efendisi Constantius olacaktı.¹⁶⁴

Stilicho, Roma'nın çöküşünü hızlandırmamış olup Vandal'dan ziyade tipik bir Romalıdır.¹⁶⁵ Barbar tabir edilen kavimlerin kılıçlarını saban demirlerine çevirmeyi başarmıştır. Onlara imparatorluğa boyun eğmedikleri sürece Roma dünyasına kabul

¹⁵⁴ Bury, *a.g.e.*, s. 172- 173.

¹⁵⁵ Gibbon, *a.g.e.*, s. 118.

¹⁵⁶ Bury, *a.g.e.*, s. 173.

¹⁵⁷ Gibbon, *a.g.e.*, 118-119.

¹⁵⁸ *Sozomen*, 9/6, s. 429; Boatwright ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 318.

¹⁵⁹ *Sozomen*, 9/6, s. 429; Bauer, *a.g.e.*, s. 101-103.

¹⁶⁰ Bury *a.g.e.*, s. 175; Mitchell, *a.g.e.*, s. 100.

¹⁶¹ Bury, *a.g.e.*, s. 177.

¹⁶² *Orosius* 7/39, s. 353; *The Gothic History of Jordanes*, XXX 155-156, s. 94; Bury, *a.g.e.*, s. 183.

¹⁶³ Bauer, *a.g.e.*, s. 101-103; Phillip Schaff and Henry Wace, *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of Christian Church*, Newyork 1893, Cilt VI, Letter "CXXVII" s. 257.

¹⁶⁴ Vogt, *a.g.e.*, s. 182.

¹⁶⁵ Boatwright ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 309.

edilemeyecekleri mesajını her daim vermiştir.¹⁶⁶ Stilicho'nun devlet politikası sonraki devreler içinde önemlidir zira Roma'dan kaçan Vandal ve Gotlar Stilicho tarafından Galya'ya itilmiş ve bölgeye yerleşmeye başlamıştı.¹⁶⁷ Bu durum sonraki yüzyıllarda Avrupa'nın çerçevesinin şekillenme sebeplerinden biri oldu.

Orosius'a göre Stilicho devleti yıpratmak ve korkutmak için kendisinden yaşamak maksadıyla yerleşim yeri isteyen Alaric ve Gotları kullanıp onları Roma'ya karşı kışkırtıyordu.¹⁶⁸ Oysa Stilicho bir Romalı gibi belki biraz dar bir pencereden batı kanadının çıkarlarını düşünüyordu. Roma'ya karşı gelen kavimlere karşı toplanan kabilelerin başında Frankları eziyor, Ren Nehri üzerinden Galya'ya seferler düzenliyordu.¹⁶⁹ Olympius'un Ravenna'da Stilicho hakkında bulunduğu ithamlar dahi tek bir örnekle boşa düşüyordu. Tek oğlu olmasına rağmen onu sadece "*notarius et tribunus*" rütbesine kadar yükseltmişti ve onun için başka bir şey yapmamıştı.¹⁷⁰ Kendisinden önceki konsüllerin gücü elde ettiklerinde gerçekleştirdiği kıyımların yakınından geçecek adımlar atmamıştı. Roma senatörlerinin içinde bulunduğu kumar, içki ve sefahatin merkezinde¹⁷¹ Romalılığı kabul görmese de soydaşları ve diğer barbarlara karşı son anına kadar Roma'nın çıkarlarını düşünmüştür.

Sonuç

IV. yüzyılda başlayan süreç içerisinde Kavimler Göçü olarak adlandırılan ve gerek Roma İmparatorluğu'nu gerekse Avrupa'yı derinden etkileyecek olan geniş göç hareketleri pek çok tarihçinin kabul ettiği gibi yeni bir dönemin kapılarını aralamıştır. Roma özelinde bakılacak olursa imparatorluk, barbar olarak adlandırılan kavimlerin sınırlarını zorlaması ile pek çok alanda krize girmiş, devlet sisteminde bozulmalar meydana gelmiş ve nihayetinde imparatorluk kesin olarak bölünmüştür. Ayrışmanın ardından imparatorluğun batı kanadı yaşanan göç dalgalarına dayanamayıp 476'da parçalanmıştır.

Tahminen 360 yılında doğan Flavius Stilicho, Vandal kökenli bir asker ve idareci olarak karşımıza çıkmıştır. Kendisi her ne kadar Roma kanı taşımasa dahi tesis ettiği evlilik bağı, düşünce ve davranışları itibarıyla gerçek bir Romalı kimliğine sahip olmuştur. Muhafızları tarafından Stilicho'nun kimi zaman müttefik kimi zaman da rakibi olan Alaric'i askeri manada ezmemesi kendisinin hainliğine yorulmuştur. Oysaki Stilicho böyle yaparak batıya bağlamak için uğraştığı İlirya Eyaleti'ni imparatorluğun doğu kanadının insafına bırakmamıştır. İlirya Eyaleti o dönem açısından imparatorluğun asker deposu niteliğindedir ve Stilicho bunun farkında olarak uzun süre eyaleti tekrar batı yönetimine kazandırmaya çalışmıştır.

Stilicho'nun yönetimi devraldığı dönem kavimler göçüyle birlikte Roma İmparatorluğunun sistemine dahil olmak veya yurt edinmek isteyen barbar kavimlerin fırsat buldukça Roma sınırlarını kalabalık gruplar halinde aştığı bir evredir. Stilicho bu sebeple Alaric'i kendi hizmetinde tutmak istemiş İlirya Eyaletinin kendisine sağlayacağı imkanların barbar akınlarına daha rahat karşı koyma imkânı vereceğini düşünmüştür. Stilicho'nun durmayan barbar akınları sebebiyle savunmada kalması

¹⁶⁶ Josep Vogt, *a.g.e.*, s. 190.

¹⁶⁷ *The Gothic History of Jordanes*, XXIII/115, s. 84.

¹⁶⁸ *Orosius*, s. 7/37, s. 352-356.

¹⁶⁹ *Gregory (Gregorius) of Tours The History of The Franks*, Vol. II, Çev. O. M. DALTON, M.A., F.B.A., F.S.A., Oxford at The Clarendon Press, London 1927, 2/8, s. 53.

¹⁷⁰ *Zosimus*, 5/32-34, s. 116-117.

¹⁷¹ Mommsen, *a.g.e.*, cilt IV, s. 439.

normaldir. Ayrıca generali ve damadı olduğu Theodosius'un uyguladığı Got politikasını sürdürmüştür. Ordusunda Romalılarca barbar kabul edilen unsurları barındırması, reislerine tevcihlerde bulunup yanında tutması da bunun tezahürüdür. Stilicho, barbarları hizmetine almak suretiyle Alaric gibi Roma başkentini, tacını ve tahtını ideal gören barbarların verdikleri zararı minimize edip onların gücünü diğer kavimlere karşı kullanmıştır. Bu politika bir yerde reform dönemlerinde konsüllerin, kendilerini yabancı hissetmemeleri için Roma bağımlılarına ve müttefiklerine vatandaşlık vermesinin bir benzeridir. Stilicho Roma sınırlarına akan kavimlerin askeri güçlerini kendi askeri bünyesine dahil ederek gelen göç dalgalarının merkezi etkilemesine engel olmuşsa da bu uluslar İtalya coğrafyası dışındaki diğer bölgelere yerleşmişlerdir. Galya ve İspanya gibi eyaletler Stilicho'nun için de bulunduğu durum itibarıyla izlediği politikada ikinci plandadır. Benimsediği yol önceki devirlerin konsüllerin uyguladıkları ile hemen hemen aynıdır. Onlar da iç çatışmalar, doğu ve güneyde yaşanan hadiseler sebebiyle belli dönemlerde Alplerin kuzeyini daha az önemsemişlerdir. Stilicho'nun Gildo ve Radagaisus'a karşı toplayabildiği asker sayısı ordunun yetersizliğini göstermektedir. İmparatorluk içerisinde önemli görevlerde bulunan Stilicho önce Honorius'un naibi daha sonra 400 yılında Batı Roma konsülü olmuştur. Senato nezdinde popülaritesini tedricen kaybetmesini müteakip muhaliflerin komplosu sonucu 408'de imparatorun emriyle Ravenna'da idam edilmiştir. Ölümünün ardından her daim mağlup ettiği Alaric Roma üzerine yürümüş şehri ele geçirip yağmalamıştır. Stilicho'nun idamı sonrası Roma İmparatorluğu'nun batı kanadı diğer gelişmelerin ekseninde 100 yıl dahi ayakta kalamadan yıkılmıştır. Konsülün ölümü ise Roma İmparatorluğunun karakteristik özelliklerinden olan saray entrikalarının bir örneğini teşkil etmektedir. Konsülün kızlarını Honorius ile evlendirerek otoritesini sağlamlaştırmış olduğu aşıkardır. Oğlu Eucherius'un Placidia ile nişanlanması onu Honorius'un ardından tahta aday yapsa da bu durum tek başına konsülü ihanet ile suçlamaya yetmez. Saray görevlisi Olympius tarafından aktarılan düşünceler nedeniyle Honorius'un kayınpederi, naibi ve konsülü olan Stilicho'nun kendisinin yetkilerini gasp eden bir zorba olduğuna inanması veya inanmak istemesi belki de pasif yönetiminden kurtulmak istemesinin sonucudur. Stilicho tıpkı rakibi Eutropius'un bir zamanlar yaptığı gibi kiliseye sığınmış fakat ölümden kurtulamamıştır. Roma kuruluşundan itibaren kendi liderlerini tüketen aynı zamanda yenileyen bir sisteme sahip olmuştur. Honorius'un ölüm emrini vermesine sebep olan Stilicho'nun oğlunu imparator ilan edeceği şayiaları hiçbir zaman doğrulanamamıştır. Stilicho görev süresinde İtalya coğrafyası ve imparatorluğun barbarlar tarafından tahrip edilmesine engel olamasa da onları durdurup başkentini düşmesine engel olmuştur. Stilicho'nun ölümü Batı Roma adına olumlu bir gelişme olmamış aksine barbar unsurlar devlet yönetimine daha fazla müdahale etmiştir. Öyle ki 476 yılında Barbar asıllı Roma komutanı Odoacer son Roma İmparatoru Romulus'u tahttan indirerek devletin sonunu getirmiş ve İtalya kralı olmuştur.

Resim 1: Stilicho, Serena ve Eucherius'un Fildişi İkili Tablosu (Monza Katedrali) (© 2013 White Images/Scala, Floransa)¹⁷²

Kaynakça

- Bailey, Cyril, *Antik Roma'nın Dini*, Çev. Peren Gülmez, Balkan Sanat Yayın, İstanbul 2021.
- Bauer, Susan Wise, *Ortaçağ Dünyası*, Çev. Mustafa Küpüşoğlu, Alfa Yayınları, İstanbul 2022.
- Boatwright, Mary T., Gargola, Daniel J., Talbert, J.A. Richard, Lenski, Noel, *Romalıların Kısa Tarihi*, Çev. İrem Kısacık, Alfa Yayınları, İstanbul 2020.
- Bury, J.B., *History of the Later Roman Empire*, Newyork 1958.
- Claudian*, Çev. Maurice Platnauer, C. I-II, Harward University Press, London 1990.

¹⁷² <https://www.archaeologists.com/i/330/diptych>

- Collins, Roger, *Early Medieval Europa, 300-1000 (Macmillan History of Europa)*, Macmillan, London 1991.
- Davies, R. H. Carless, *Orta Çağ Avrupa Tarihi*, Çev. Rûmeysa Şişman, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020.
- Davis, William Stearns, *Roma İmparatorluğu Tarihi -Ana Hatları ile-*, Çev. Elif Bulanalp, Ark Kitapları, İstanbul 2023.
- Eutropius *Kısa Roma Tarihi*, Çev. Çiğdem Menzilioğlu, Alfa Yayınları, İstanbul 2023.
- Gibbon, Edward, *Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, Cilt III, Çev. Asım Baltacıgil, İndie Yayınları, İstanbul 2019.
- Gregory (Gregorius) of Tours *the History of The Franks*, Çev. O. M. Dalton, M.A., F.B.A., F.S.A., Oxford at the Clarendon Press, London 1927.
- Gül, Muammer, *Orta Çağ Avrupa Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.
- Hogain, Daiti O., *The Celts History*, The Collins Press, Britanya 2006.
- Huges, Ian, *Stilicho The Vandal Saved Rome*, Pen & Sword Military, United Kingdom 2010.
- Marcellinus Ammianus, *Roma Tarihi*, Çev. Samet Özgüler, Historia Kitap, İstanbul 2020.
- Mitchell, Stephen, *A History of the Later Roman Empire, ad. 284–641*, Wiley Blackwell Publishing, United Kingdom 2015.
- Mommsen, Theodor, *Roma Tarihi, "İtalya Birliğinden Kartaca ve Yunan Devletlerinin Boyunduruk Altına Alınmasına Kadar"*, Cilt III, Çev. Mehmet Ali Erbak, Say Yayınları, Ankara 2023.
- Mommsen, Theodor, *Roma Tarihi "Devrim"*, Cilt IV, Çev. Mehmet Ali Erbak, Say Yayınları, Ankara 2023.
- Natal, David, "Stilicho", *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, Ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, United Kingdom 2018. ss. 1417.
- Nicholson, Oliver "Heraclian", *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, Ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, United Kingdom 2018 ss. 709.
- Ostragorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.
- Orosius, Paulus, *Historium Adversium Paganos Libri VII*, Karl Zangemeister, Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri 1889.
- Orosius, Paulus, *The Seven Books of History Against the Pagans*, çev. Roy J. Deferrari, The Catholic University of America, Washington 1981.
- Olympiodorus, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, Ed. R.C. Blockley, Cilt II, Arca Classical and Medieval Text, Papers and Monographs, Liverpool 1983.
- Schaff, Phillip and Wace, Henry, *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of Christian Church*, Newyork 1893.
- Socrates, *Ecclesiastical, The History of the Church in Seven Book*, London 1709.
- Sozomen, *Ecclesiastical History of Sozomen in Nine Books from A.D. 324 to A.D. 440*, Samuel Bangster, London 1846.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu 'l-Taberî "Târîhu 'r-rusûl ve 'l-mülûk"*, Cilt II, Thk. Muhammed Ebu'l-Fazıl İbrahim, Daru'l-Maarif, Kahire 1968.
- The Cambridge Ancient History, The Late Empire, A.D. 337-425*, Ed. Averil Cameron, Cilt XIV, Cambridge University Press 2008.

- The Chronicle of Theophanes Confessor; "Byzantine and Near Eastern History AD 284-813"*, Çev. Cyril Mango ve Roger Scott, Clarendon Press, Oxford 1997.
- The Father of The Church Paulus Orosius the Seven Books of History Against the Pagans*, Çev. Roy J. Deferrari, The Catholic University of America, Washington 1964.
- The Gothic History of Jordanes*, Çev. Charles Christopher Mierow, Humphrey Milford Oxford University Press, London 1915.
- Theodoratus, Ecclesiastical History*, Samuel Bangster, London 1843.
- Ülgen, Pınar, *Orta Çağ Avrupa Tarihi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2022.
- Vasiliev, A. Alexander, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Tevabil Alkaç, Alfa Yayın, İstanbul 2016.
- Vogt, Josep, *The Decline of Rome "The Metamorphosis of Ancient Civilization"*, Orion Publishing, London 1993.
- Wolfram, Herwing, *Germenler Kökenleri ve Roma Dünyasıyla İlişkileri*, Çev. Tuğba İsmailoğlu Kacı, Kronik, İstanbul 2020.
- William, Charles ve Omani, Chadwick, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul 2021.
- Zosimus, *New History*, Thk. Ronald T. Ridley, Sdney 2006.
- "Ivory Diptych of Stilicho", <https://www.archaeologists.com> , erişim tarihi: 01.12.2024

KÖKBİLİG

Cilt / Vol.: 1 – Sayı / Issue: 1

Aralık / December – 2024

Araştırma Makalesi / Research Article

BİZANS-ABBASİ MÜCADELELERİNDE MALATYA / Malatya in The Byzantine-Abbasid Struggles

Buket TOSUN*

Özet

Malatya, coğrafi konumu nedeniyle tarih boyunca türlü devletler ve toplumlar tarafından elde edilmek istenen bir şehir olmuştur. Şehir, Anadolu'nun doğu kapısı olarak nitelendirilebileceğimiz bir bölgede yer almaktadır. Doğu-Batı, Güney-Kuzey yolları üzerinde adeta bir kavşak vazifesi görmektedir. Bu özelliği, şehrin daimi bir mücadele yaşamasına zemin hazırlamıştır. Çok eski dönemlere kadar uzanan tarihi geçmişiyle Malatya, Roma İmparatorluğu'nun eline geçmesiyle birlikte etkin bir role sahip olmuştur. Roma bu bölgeye XII. Fulminata Lejyonu'nu yerleştirerek şehre askeri bir hüviyet kazandırmıştır. Bu tarihten sonra şehir sırasıyla Parthlar, Sasaniler, Emevîler ve Abbasilerin mücadelelerine tanıklık etmiştir. Bu süreçte şehir sıkça el değiştirmiş, yağmalara ve yıkımlara maruz kalmıştır. Bilhassa Bizans-Abbasi mücadelelerinde Malatya, siyasi açıdan hareketli bir dönem geçirmiştir ve bu mücadelelerden dolayı ve/veya doğrudan etkilenen şehirlerden biri olmuştur. Bu süreçte sosyal, ekonomik, askerî, fizikî ve demografik açılardan etkilenmiştir. Malatya açısından bu süreç acı dolu hatıralara sahiptir. Makalemizi meydana getirirken bazı ana kaynaklardan ve modern araştırmalardan istifade ettik. Bu kaynakların rehberliğinde Malatya'nın Bizans-Abbasi mücadelelerinde oynadığı rolü ve geçirdiği siyasi dönüşümleri hakkında bilgi vereceğiz.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Melitene/Malatya, Abbasi, Müslüman-Araplar.

Abstract

Due to its geographical location, Malatya has been a city desired by various states and societies throughout history. The city is located in a region that we can characterize as the eastern gate of Anatolia. It serves as a crossroads on the East-West, South-North roads. This feature has paved the way for the city to experience a constant struggle. With its historical past dating back to ancient times, Malatya played an active role after it was captured by the Roman Empire. Rome gave the city a military identity by placing the XIIth Fulminata Legion in this region. After this date, the city witnessed the struggles of the Parthians, Sassanids, Umayyads and Abbasids respectively. During this period, the city changed hands frequently and was subjected to looting and destruction. Especially during the Byzantine-Abbasid struggles, Malatya experienced a politically active period and was one of the cities affected directly or indirectly by these struggles. In this process, it was affected socially, economically, militarily, physically and demographically. For Malatya, this process has painful memories. In this article, we have benefited from some main sources and modern researches. With the guidance of these sources, we will provide information about the role of Malatya in the Byzantine-Abbasid struggles and the political transformations it underwent.

Keywords: Byzantine, Melitene/Malatya, Abbasid, Muslim-Arabs.

* Doktora Öğrencisi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Giriş

Eski çağlardan itibaren önemli bir sınır şehri olma özelliğini haiz olan Malatya şehri, bulunduğu coğrafi konumu sebebiyle daima kilit bir rol oynamıştır. Askeri ve ticari yolların üzerinde yer alması sayesinde kıymetini her zaman korumuştur. Şehir, oldukça eski tarihlere dayanan geçmişiyle farklı devletlere ve kültürlerle ev sahipliği yapmıştır. Malatya'nın içinde bulunduğu coğrafi saha ilk medeniyetlerin ortaya çıktığı bölgedir. Bu nedenle şehir çok katmanlı bir tarihe sahiptir.

Malatya şehrinin ilk olarak nerede kurulduğuna baktığımızda bugünkü konumundan farklı olduğunu görmekteyiz. Şehir ilk olarak Arslantepe ile ortaya çıkmıştır.¹ Arkeolojik bulgulardan yola çıktığımızda² şehrin kendi dönemi içinde siyasi olarak önemli bir konuma sahip olduğu anlaşılır. Bulgular, şehrin bir yönetim merkezi özelliği gösterdiğine işaret etmektedir.

Şehrin adına ilk defa çivi yazılı metinlerde rastlanılması şehrin köklü bir tarihi geçmişi olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu metinlerde Melita, Malazia, Malita, Maldia, Maldiya, Maldija; Asur belgelerinde Milidia, Melidia, Melitea, Milid, Meliddu, Melide ve Urartu belgelerinde ise Melita şeklinde anılmaktadır.³ Çek bilim insanı Bedrich Hrozny, şehrin adının Hititçe “bal” anlamına gelen “Melit” kelimesinden türemiş olduğunu iddia etmiştir.⁴ Geç Hitit hiyeroglif kabartmalarında da Malatya şehri, “Dana Başı ve Ayağı” şeklinde sembolize edilmiştir.⁵ Bu hayvanın o dönem için kutsal olduğunu düşündüğümüzde şehre verilen önemi bir kere daha anlayabiliriz.

Şehrin konumunu ilk defa belirleyen meşhur coğrafyacı Strabon (MÖ 58- MS 21) şehirden bahsederken Melitene ismini kullanmıştır.⁶ Roma/Bizans döneminde de şehir Melitene ismiyle anılmaya devam etmiştir.⁷ Müslüman Arap-Bizans mücadelelerinde ve şehrin İslam hâkimiyetine girdiği dönemde şehrin adı aynı kalmış, sonrasında Müslüman Araplar tarafından Malatiyye halinde kullanılmıştır. Selçuklular şehri Vilayet-i Malatya olarak adlandırmış, Anadolu Selçukluları ise üstünlük ve asalet manasına gelen Dâru'r-Rifâ ismini uygun bulmuştur.⁸

Bizans-Abbasi mücadelelerine geçmeden önce Roma'nın Anadolu'ya girişi, ardından sırasıyla Parthlar, Sasaniler, Emeviler ile yapılan mücadeleleri Malatya özelinde değerlendirmeye çalışacağız.

Roma'nın Anadolu'da sahip olduğu ilk toprak parçası bir savaş ya da sefer sonucu gerçekleşmemiştir. Kabul edilen görüşe göre, Bergama/Pergamon Kralı III. Attalos'un vasiyeti icabı topraklar Roma'ya bırakılmıştır (MÖ 133). Böylece Roma, Pergamon Krallığı'nın olduğu bölgede ilk eyaleti olan Asya/Asia Eyaleti'ni

¹ Göknur Gögebakan, “Malatya”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.27, Ankara 2003, s.469.

² Gögebakan, *a.g.mad.*, s.469.

³ Orhan Tuğrulca, *Malatya Tarih Kent ve Kültür Neolitik Dönemden Osmanlı Dönemine Kadar (MÖ 7000-MS 1300)*, C.1, 1. Baskı, Malatya Belediyesi Kültür Yayınları: 15, İstanbul 2013, s. 29.

⁴ Bilge Umar, *Türkiye'de Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1993, s. 561.

⁵ Sebahattin Ağaladağ, *En Eski Çağlardan Bizans Dönemine Kadar Malatya Tarihi*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 1988, s.14.

⁶ Strabon, *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası XII.-XIII.-XIV. Kitap*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s.1.

⁷ Göknur Akçadağ, “Malatya Şehir Adı ve Şehrin Tarihi Süreçleri”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, S.9, 2016, s.187.

⁸ Akçadağ, *a.g.m.*, ss.187- 188.

kurmuştur.⁹ Sonraki süreçte Roma, Anadolu'daki kazanımlarını artırarak sınırlarını Fırat Nehri'ne kadar genişletmiştir. Roma'nın doğuya doğru genişleme faaliyetleri İran bölgesindeki Parthlar için bir tehdit unsuru oluşturmıştır.

Roma'nın Fırat sahasında varlık gösterdiği ilk dönemlerde bölgede bulunan yerel hanedanlıklar Parthlara karşı tampon vazifesi görmüş, ancak Roma daha sonraki yüzyıllarda Fırat bölgesindeki bazı önemli geçit noktalarına kendi lejyonlarını yerleştirmiştir. Bu noktalardan birisi de Melitene'dir.¹⁰ Bu dönemde Melitene'ye yerleştirilen lejyon XII. Fulminata Lejyonu'dur. Bu lejyon Roma'nın doğudaki en önemli askeri üssü olmuştur.¹¹ M.S. I. yüzyılda¹² XII. Fulminata Lejyonu'nun Melitene'ye yerleşmesi ile Malatya yer değiştirmiş ve bugün Battalgazi olarak bilinen bölgeye, Arslantepe'nin 4 km kadar kuzeyine taşınmıştır.¹³ Malatya şehri bu tarihten itibaren daha fazla yerleşim alarak nüfusunu giderek artırmış ve gelişmeye başlamıştır.¹⁴

XII. Fulminata Lejyonu'nun Malatya'da kurulmasından sonra şehir, Roma için hayati bir vaziyeti -doğu sınırlarını Parthlara karşı koruma- üstlenmiştir. Roma için önemli bir sınır şehri olmuştur. Hatta Ramsay'in ifadesine göre; yollar Malatya'ya çıkar ve yol kenarlarında yer alan mil taşlarında Malatya'ya olan mesafeler gösterilirdi.¹⁵

Roma-Parth mücadelelerinin sona ermesiyle birlikte İran coğrafyasında Parthların devamı şeklinde nitelendirebileceğimiz Sasaniler (226-651) ortaya çıkmıştır. Böylece doğuda Roma ile olan mücadeleyi Sasaniler devralmıştır. Bulunduğu konum nedeniyle Malatya bu süreçten ciddi oranda etkilenmiştir.¹⁶

Theodosius öldüğünde (395) Roma İmparatorluğu yönetim bakımından resmi olarak ikiye ayrılmıştır. Batıda kalan toprakları Honorius, doğuda kalan toprakları ise Arkadios yönetmiştir. Böylece doğu tarafında Konstantinopolis merkezli Doğu Roma/Bizans İmparatorluğu vücuda gelmiştir.¹⁷ Malatya tabi olarak Bizans'ın payına düşmüştür. Şehir, bu dönemde git gide gelişecek ve Roma dönemine nazaran daha etkili bir rol oynayacaktır.¹⁸

Bu süreçte Sasaniler topraklarını büyötmeye devam etmiş ve Bizans aleyhine bir gelişme göstermeye başlamışlardır.

⁹ Hasan Akyol, "Bizans-Sasani Mücadelelerinde Urfa (VI. ve VII. Yüzyıllar)", *The Journal of Mesopotamian Studies*, C: 3/1, 2018, s. 23.

¹⁰ Ercüment Yıldırım, "Roma-Parth Mücadelesinde Fırat Nehrinin Jeopolitik Önemi", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmaları Dergisi*, 2012, S. 7, s. 47.

¹¹ Ağaladağ, a.g.t., s.235.

¹² Cüneyt Güneş, "Notitia Episcopatum (Kilise Kayıtlarına) Göre Melitene Metropolitliği ve Bu Metropolitliğe Bağlı Piskoposluklar Hakkında (VII-XI. Yüzyıllar)", *Ortaçağda Malatya Makaleler (Genişletilmiş Ve Gözden Geçirilmiş II. Baskı)* ed. Yahya Başkan vd., Bilsam Yayınları, Malatya 2020, s.47.

¹³ Göğebakan, a.g.mad., s.469.

¹⁴ Buket Tosun, "Bizans-Emevî Mücadelelerinde Malatya", *ICSAS 3rd International Conference On Humanity And Social Sciences* (İzmir, 13-15 Eylül 2024), ed. Sameer Jain, 2024, s.41.

¹⁵ W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1960, s.47.

¹⁶ Tosun, a.g.m., s.41.

¹⁷ Abdullah Kaya, "Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu (330-1453)", *Orta Çağ Tarihi*, ed. Selim Hilmi Özkan, İdeal Kültür Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2016, s.528.

¹⁸ Tosun, a.g.m., s.41.

Sasani Kralı I. Hüsrev (531-579) dönemine kadar Malatya'yı dolaylı olarak etkileyen bazı olaylar yaşanmıştır.¹⁹ Ancak bu tarihten sonraki süreçte Malatya büyük yıkımlar ve yağmalar görmeye başlamıştır.

I.Hüsrev, Bizans'a karşı başarılı seferler düzenlemiş ve bunun sonucunda Anadolu ve Suriye bölgesinden bazı toprakları ele geçirmeyi başarmıştır.²⁰ Ermeni tarihçi Sebeos, aksini iddia ederek I.Hüsrev'in Malatya'da Bizans'a karşı bir yenilgi yaşadığını belirtmiştir.²¹ İmparator Iustinianos (527-565) tahta geçtiği dönemde Bizans-Sasani arasında, sonucu iki taraf için de neticesiz kalan²² ilk İran Harbi meydana gelmiştir. 532 yılında da iki taraf arasında "Ebedi Barış" imzalanmış ve neticede Bizans'ın her sene Sasanilere haraç vermesi kararlaştırılmıştır.²³ Bizans bu barış sürecini, doğuda yer alan şehirlerini tahkim ederek değerlendirmiştir. Bunlardan biri de sınır kalesi görevi üstlenen Malatya'dır.²⁴ Göknur Akçadağ, şehrin surlarının bu dönemde tamamlandığını ve şehrin III. Armenia Eyaleti'ne merkez seçildiğini aktarmıştır.²⁵

542 senesinde Hüsrev'in, Bizans topraklarına saldırmasıyla Ebedi Barış süreci nihayete ermiştir. Kommagene topraklarında faaliyet gösteren²⁶ Sasani kralı, 575 senesinde Malatya'yı tahrip etmiştir.²⁷ II. Iustinianos (565-578) Bizans tahtına oturduğunda Sasaniler'e verilen vergiyi ödemek istememiştir. Sonucunda Armenia sahasında dönen büyük bir savaşın fitili ateşlenmiştir. 20 yıl süren bu savaşta Bizans, bütün varlığını ortaya koymuştur. Bu dönemde İran'da ortaya çıkan karışıklıklar savaşın Bizans açısından olumlu seyretmesine neden olmuştur. Karışıklıklar neticesinde Mavrikios, Sasani iç işlerine müdahale ederek İran tahtına geçmesi için II. Hüsrev Perviz'e yardım etmiştir. Bu yardım bir barış anlaşmasına vesile olmuş (591) ve İran Armenia'sının büyük bir kısmı Bizans'a bırakılmıştır.²⁸

Bundan sonraki süreçte de Bizans-İran savaşları sık sık yapılan çatışmalar ve barış anlaşmaları ile devam etmiştir. Bu süreci nihayete erdiren gelişme 627 senesinde yapılan Ninova Savaşı'dır. Bu savaşla Bizans, Sasaniler üzerinde kesin bir galibiyet elde etmiştir.²⁹

Sasanilerin gücü kırıldıktan sonra Bizans yeniden doğudan gelen bir tehlike ile karşı karşıya kalacaktır. Bu tehlike, ilk olarak Suriye ve Filistin bölgelerinde yaptıkları fetihlerle git gide güçlenen Müslüman Araplardır.

¹⁹ Buket Tosun, *Bizans Döneminde Malatya*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2023, s.18.

²⁰ Esko Naskali, "Sâsânîler", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 36, İstanbul 2009, s.175.

²¹ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, 1. Baskı, çev. Z. Zühre İlkelen, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019, s.30.

²² Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. A. Göke Bozkurt, İlgi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2006, s.39.

²³ Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç, Alfa Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2017, s. 164.

²⁴ Ernst Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s.17.

²⁵ Akçadağ, *a.g.m.*, ss. 191-192.

²⁶ Diehl, *a.g.e.*, s.39.

²⁷ Honigmann, *a.g.e.*, ss.18-19.

²⁸ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, 10. Baskı, Ankara 2019, s.73.

²⁹ Naskali, *a.g.mad.*, s.175.

Bu dönemde Bizans'ın genel vaziyetine bakacak olursak, imparatorluk uzun süren Sasani savaşları nedeniyle askeri ve ekonomik açıdan epey yıpranmıştı.³⁰ Bu sıkıntılar tabi olarak siyasi ve idari mekanizmayı da menfi olarak etkilemiştir. Bizans ve Sasani'nin yıllarca süren savaşın içinde yıpranması, dinamik bir güç olarak ortaya çıkan Müslüman Arapların işini kolaylaştırmıştır.

Bizans'ın Müslüman Araplarla ilk ciddi askeri münasebeti Ecnadeyn (634) ile olmuş, sonrasında bunu Yermük Savaşı (636) takip etmiştir.³¹ Müslüman Araplar Yermük Savaşı ile Bizans karşısında büyük bir galibiyet elde etmişlerdir.³² Bu savaş ile Bizans'ın Suriye'de egemenliği sona ermiş, Müslümanların hakimiyet dönemi başlamıştır. Savaşın sonra Herakleios Urfa'da ve Samsat (Samosata)³³'ta dağılan ordusunu toparlamaya çalışmış, ancak başarılı olamamıştır.³⁴ Müslüman Arapların Malatya önlerine kadar gelmeleri de bu savaşın sonunda mümkün olmuştur. Komutan İyâz b. Ganm, bu savaştan kaçan Bizanslıları takip etmesi için görevlendirilmiş ve onları takip ederek Malatya'ya kadar gelmiştir. Burada şehir halkı ile cizye ödemeleri karşılığında bir anlaşma yaparak geri dönmüştür.³⁵ İmparatorluk toprağına dahil olan bir şehrin Müslüman Araplara cizye vermesi, fiiliyatta şehrin elden çıktığına işaret etmektedir.

Malatya halkının cizye ödediği haberini alan İmparator Herakleios buna öfkelenerek derhal şehrin yakılmasını emretmiştir.³⁶

Hiz. Osman'ın İslam halifesi olduğu dönemde Muâviye b. Ebû Süfyân, Bizans üzerine yapılan seferlere öncelik vermiştir.³⁷ Bu dönemde İyâz b. Ganm, Malatya'nın fethedilmesi için Habib b. Mesleme'yi vazifelendirmiştir. Şehir, Müslümanlar tarafından fethedilse de kısa süre sonra yeniden elden çıkmıştır.³⁸

Muâviye, Şam ve el-Cezîre valisi olduktan sonra Habib b. Mesleme yeniden Malatya fethiyle görevlendirilmiştir. Habib b. Mesleme şehri fethettikten sonra buraya bir ordu ve vali yerleştirmiştir.³⁹ Bizans topraklarına seferler düzenlemek isteyen Muâviye, şehre gelerek Şam ve el-Cezîre ile başka bölgelerden gelen insanları yerleştirmiştir. Böylece Malatya, Müslümanlar tarafından Bizans'a yapılacak seferlerin hareket ve geçiş noktası olmuştur.⁴⁰

Müslümanların başarılı fetihleri, Hiz. Osman'ın şehit edilmesiyle birlikte halifelüğün Hiz. Ali'ye geçişi sürecinde duraklama yaşamıştır. Müslümanlardaki iç karışıklıklar, Bizans'ın bir süre rahata ermesini sağlamıştır.

³⁰ Walter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, çev. Mehmet Özey, Kaknüs Yayınları, 1. Basım, İstanbul 2000, s.71.

³¹ Işın Demirkent, "Bizans", TDVİA, C.6, İstanbul 1992, s.233.

³² Ostrogorsky, *a.g.e.*, ss.102-103.

³³ Adıyaman ilinde tarihi bir kent. (Bkz. Umar, *a.g.e.*, s.702)

³⁴ Mustafa Fayda, "Yermük Savaşı" TDVİA, C. 43, İstanbul 2013, s.485.

³⁵ Asri Çubukçu, "İyâz b. Ganm", TDVİA, C. 23, İstanbul 2001, s.498.

³⁶ Göğebakan, *a.g.mad.*, s.469.

³⁷ Adem Apak, "Hiz. Osman ve Halifelik Dönemi (644-656)", *İslam Tarihi*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, 8. Baskı, Ankara 2020, s.271.

³⁸ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldan*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s.216.

³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi II*, çev. M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s.489.

⁴⁰ el-Belâzurî, *a.g.e.*, s.216.

661 senesinde Muâviye'nin halifeliği ele geçirerek Emevî Devleti'ni kurmasıyla⁴¹ Müslüman fetihleri yeniden canlanarak devam etmiştir.

Malatya bu dönemde Emevîler tarafından Bizans üzerine yapılacak seferlerin hareket noktasını oluşturmuştur.⁴² Malatya'nın elde tutulması, Müslümanların batıya doğru ilerlemesini kolaylaştırmıştır. Bu sebeple Bizans başkentine bile seferler yapılmıştır.

Muâviye'den sonra vasiyet üzerine Yezîd, Emevî hilafetinin başına geçmiştir. Ancak Yezîd'in halifeliğinin Hz. Hüseyin ve Abdullah b. Zübeyr'in başını çektiği grup tarafından kabul görmemesi Müslümanlarda bir kaos ortamına sebebiyet vermiştir. Yezîd'in vefat etmesinden sonra Bizans, Müslümanlardaki karışıklıkları kendi lehine çevirmek için harekete geçmiştir. Bu dönemde İmparator IV. Konstantinos Malatya'ya saldırmış,⁴³ ardından Müslümanlar şehirden ayrılmıştır.⁴⁴

Abdûlmelik b. Mervan döneminde yaşanan iç karışıklıklar sebebiyle halife, Bizans İmparatoru II. Iustinianos (685-695) ile bir barış imzalamak zorunda kalmıştır.⁴⁵ 695 ve 696 senelerinde Müslümanlar, Malatya'ya iki kez sefer düzenlemiştir.⁴⁶ Düzenlenen bu seferlerde Müslümanların şehri fethettiğine dair kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Ancak bunu takip eden yıllarda Bizans toprağı olan ve Malatya'nın batısında kalan, daha doğrusu Bizans toprağı olan Turanta⁴⁷'nin Müslümanlar tarafından fethedilmesi bize, Malatya bölgesinde Müslüman Arapların hakimiyetlerini tesis etmiş olduklarına dair ipucu vermektedir.⁴⁸ el-Belâzurî, Turanta'nın fethini 702-703 senesine⁴⁹; Abû'l-Farac ise 711 senesine dayandırmaktadır.⁵⁰

Bizans İmparatoru II. Iustinianos 711 senesinde öldükten sonra 6 sene boyunca taht kavgaları vuku bulmuştur.⁵¹ Müslümanlar bu durumu fırsat bilerek yeniden fetih hareketlerine başlamışlardır. İstanbul kuşatması bir kere daha hayata geçirilmiştir.⁵² İbnü'l-Esîr, bu dönemde Malatya civarında üç tane kalenin alındığını aktarmaktadır.⁵³

Ömer b. Abdülaziz'in halife olmasıyla birlikte İstanbul kuşatması kaldırılmış, Turanta bölgesi güvenlik amacıyla boşaltılmış ve Müslüman ahalî Malatya'ya yerleştirilmiştir. Malatya'ya vali olarak Ca'vene b. el-Hâris atanmıştır.⁵⁴

Emevîler devrinde üstünde durmamız gereken bir uygulama "sugur" bölgelerinin oluşturulmasıdır. Sugur, belli bölgelerde yoğunlaşan stratejik askeri bölgeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarsus ile Malatya arasında uzanan bu sugur

⁴¹ İrfan Aycan, "Muâviye b. Ebû Süfyân", TDVİA, C. 30, Ankara 2020, s.331.

⁴² Tosun, *a.g.m.*, s.43.

⁴³ el-Belâzurî, *a.g.e.*, s.216.

⁴⁴ Şahin Uçar, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990, s.92.

⁴⁵ Mahfuz Söylemez, "Doğu Emevîleri", *İslam Tarihi*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, 8. Baskı, Ankara 2020, ss.334-336

⁴⁶ Şahin Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri* (M.S. 640-750), Domino Yayınları, İstanbul 2007, ss.150-151.

⁴⁷ Malatya'nın Darende ilçesi. (Bkz. Umar, *a.g.e.*, s.804)

⁴⁸ Tosun, *a.g.m.*, s.44.

⁴⁹ el-Belâzurî, *a.g.e.*, s.216.

⁵⁰ Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi I*, 3. Baskı, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Basımevi, Ankara 1999, ss.190-191.

⁵¹ Vasiliev, *a.g.e.*, s.268.

⁵² Demirkent, *a.g.mad.*, s.234.

⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Tarih IV.*, çev. M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s.519.

⁵⁴ el-Belâzurî, *a.g.e.*, s.216.

bölgesinde Müslümanlar müstahkem mevkiiler kurarak sınırlarını emniyete almak istemiştir. Bu sınır hattı Sugûrû'l Cezîre ve Sugûrû'-ş-Şam olmak üzere ikiye ayrılmaktadır ve Malatya, Cezîre Sugûru şehirlerine dahildir.⁵⁵

İmparator V. Konstantinos dönemi (741-775) Müslümanlara karşı başarılı seferlerin yapıldığı bir dönemdir.⁵⁶ Malatya açısından zorlu geçmiştir, bu dönemde şehir iki kez tahrip edilmiştir. Armeniakon Theması Komutanı Aşkırıaş şehre hareket ederek şehirde büyük bir yağma yapmıştır.⁵⁷ Şehir halkı Halife Hişam'dan yardım istemiş ve halife şehri savunmak üzere yola çıkmıştır. Kısa zaman içinde Rumların şehirden ayrıldığına dair bilgi gelmesi neticesinde şehirde imar faaliyetleri başlamış ve halife bu işler tamamlanıncaya kadar şehirde kalmıştır.⁵⁸ 743 yılında İmparator V. Konstantinos bu kez Zibatra⁵⁹'yı ele geçirerek tahribat başlatmıştır. Daha sonra Zibatra, Müslümanlar tarafından yeniden imar edilmiştir.⁶⁰

Hişam b. Abdülmelik döneminin sonlarında Emevîlerde iç karışıklıkların arttığını ve devletin siyasi istikrarının birçok sebeple sarsıldığı görülmektedir. Halife Hişam bu sorunlarla büyük oranda baş etmiştir. Ancak Şiî ve Haricîlerin isyanları ve git gide güç kazanan Abbasi muhalefeti nedeniyle Halife Hişam'ın vefatının ardından devlet yıkılma sürecine girmiştir. Hişam'ın halefi II. Velîd dönemi devlet idaresiyle alakadar olunmayan bir dönemdir. Yeni halife tüm zamanını av partileri ve eğlenceyle harcamıştır. Ayrıca mukaddes değerleri aşağılaması ona karşı muhalif bir grubun doğmasına neden olmuştur. Emevî ailesi de kendi içinde parçalanmış ve devletin yıkılışına giden süreç hızlanmıştır. Nihayetinde 750 yılında Abbasilerin isyanı ve Emevî Halifesi Mervan'ın öldürülmesi ile Emevî Devleti'ne son verilmiştir.⁶¹

750-751 senesinde Bizans tarafından Malatya yeniden kuşatılmıştır.⁶² Bu kez halife, iç sorunlar nedeniyle şehir halkına yardım edememiştir. Şehri kuşatan V. Konstantin ordugâhını kurduktan sonra şehir halkına eman vermiş ancak ilk etapta halktan herhangi bir cevap gelmemiştir. Mancınıkların kurulmasıyla birlikte halk boyun eğmek zorunda kalmıştır. Yanlarına alabildikleri eşyalarıyla beraber şehri boşaltmışlardır.⁶³ Şehir, Bizans askerleri tarafından yakılıp yıkılmış ve ambardan başka bir şey bırakılmamıştır.⁶⁴ İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiye göre şehir 755-756 senesinde Bizans tarafından yeniden ele geçirilerek surları tahrip edilmiştir.⁶⁵

Bizans (Doğu Roma)-Abbasi Mücadelelerinde Malatya

Emevîlerin 750 senesinde inkırazından sonra halifelik Abbasiler koluna geçmiştir.⁶⁶ Emevîlerin yıkılış sürecinde ve Abbasilerin otoritesini oturtmaya çabaladığı süreçte Bizans ortaya çıkan bu kaos ortamını fırsata çevirerek başarılı

⁵⁵ Güneş *a.g.m.*, ss.52-53.

⁵⁶ Demirkent, *a.g.mad.*, s.234.

⁵⁷ Honigmann, *a.g.e.*, s.55.; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s.198.

⁵⁸ el-Belâzurî, *a.g.e.*, ss.216-217.

⁵⁹ Malatya'nın Doğanşehir ilçesi. (Bkz. Umar, *a.g.e.*, s.824.)

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih V*, çev. Yunus Apaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1986, s.229.

⁶¹ İsmail Yiğit, "Emevîler", TDVİA, C. 11, İstanbul 1995, ss.93-94.

⁶² Göğebakan, *a.g.mad.*, s.469.

⁶³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s.363.

⁶⁴ el-Belâzurî, *a.g.e.*, s.217.

⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s.395.

⁶⁶ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler", TDVİA, C.1, İstanbul 1988, s.34.

olmuştur.⁶⁷ Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bu dönemde Malatya gibi müstahkem şehirleri tahrip etmekle meşgul olmuştur.

İlk Abbasi Halifesi Ebü'l Abbas es-Seffâh (750-754) döneminde de Bizans, Malatya'ya saldırıda bulunmuş, yağmalamış ve birçok Müslüman'ı katletmiştir.⁶⁸ Bu dönemde Bizans aslında bu sınır bölgelerine yerleşme politikası gütmemiş, bu bölgelere olabildiğince zarar vererek muhtemel İslam ilerleyişini durdurabilmeyi amaçlamıştır. Bu nedenle de sık sık yağma seferleri düzenlemiştir.

Abbasi Halifesi Ebû Cafer el-Mansûr (754-775) döneminde içerideki sorunlar çözüme kavuşturulmuş ve Müslümanlar yeniden güç kazanmaya başlamıştır.⁶⁹ Halife Mansur, kumandanlardan Salih b. Ali'ye haber göndererek Malatya'nın onarılmasını ve tahkim edilmesini emretmiştir. Ayrıca İmam Abdulvehhab b. İbrahim'i, el-Cezîre hudutlarına vali tayin etmiştir. Abdulvehhab ile Hasan b. Kahtabe 70.000 savaşçıyla şehre girmiş ve imar faaliyetine başlamıştır.⁷⁰ Şehir altı ay içinde onarılmıştır. Bu faaliyetlerin devam ettiği esnada Bizans askerleri şehre yürümek için harekete geçmiş ancak Müslüman askerlerin sayısından çekindikleri için buna cüret edememişlerdir.⁷¹ Malatya'da imar faaliyetleri sona erince, önceden Bizans tarafından kovulmuş olan ahali şehre geri dönmüştür.⁷² Bunun yanı sıra halife 40.000 kadar askeri Malatya'ya yerleştirmiştir. Şehirde bulunan askerlere, merkezde bulunan askerlerden daha fazla ücret vermiştir.⁷³

Halife Mehdi dönemi (775-785)⁷⁴ Bizans'a karşı başarılı seferlerin yapıldığı bir dönemdir. 782 senesinde oğlu Harun'un başında bulunduğu bir İslam ordusunu İstanbul'a sefer için göndermiştir. Oğlunun küçük yaşta olması nedeniyle imparatorluğu yöneten İmparatoriçe İrene, yıllık vergi ödemek şartıyla Müslümanlarla anlaşma sağlayabilmiştir.⁷⁵

Halife Hârûnürreşîd (786-809) döneminde Bizans topraklarına yapılan seferler devam etmiştir. Bu dönemde orduların Ankara'ya kadar ilerlemesi neticesinde İmparatoriçe İrene'nin barış önerisine olumlu yanıt verilmiştir.⁷⁶ Ancak 802 senesinde Bizans tahtına İmparator Nikephoros'un geçmesiyle birlikte anlaşma yeni imparator tarafından feshedilmiştir. Nikephoros, Hârûnürreşîd'e vergilerin artık verilmeyeceğine dair ağır sözler içeren bir mektup yollamıştır. İbnü'l-Esîr bu mektupta yazılanları şu şekilde aktarmaktadır:

“Bizanslıların kralı Nikfor'dan Arapların Meliki Hârûn'a: Benden önceki kraliçe seni satranç taşlarından «ruh» yerine, kendisini de «beydak» yerine koyarak, senin ona kat kat mallarını göndereceğin yerde, o, mallarını sana göndermiştir. Fakat bu durum kadınların zayıflığından ve

⁶⁷ Diehl, *a.g.e.*, s.64.

⁶⁸ Ali Hatalmış, *Anadolu'nun Fetih ve İslamlaşma Tarihi*, ed. Ayşegül Büşra Paksoy, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s.78.

⁶⁹ Hüseyin Kayhan, “Abbâsiler Dönemi (750-1258)”, *Orta Çağ Tarihi*, İdeal Kültür Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 2016, s.156.

⁷⁰ el-Belâzurî, *a.g.e.*, ss.217-218.

⁷¹ Göğebakan, *a.g.mad.*, s.469.

⁷² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, ss.407-408.

⁷³ Mustafa Zeki Terzi, “Emevîler ve Abbâsiler Zamanında Malatya Hudut Garnizonu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.3, S.3, 1989, s. 114.

⁷⁴ Nahide Bozkurt, “Mehdî-Billâh”, TDVİA, C.28, Ankara 2003, s.377.

⁷⁵ Yıldız, *a.g.mad.*, s.36.

⁷⁶ Nahide Bozkurt, “Hârûnürreşîd”, TDVİA, C.16, İstanbul 1997, s.260.

ahmaklığından ileri gelmiştir. Gönderdiğim bu mektubu okuduktan sonra, yanında bulunan kraliçeye ait bütün malları hemen gönder. Böylece sana yapılacak olan müsâdereden kendini kurtarmış olursun. Aksi takdirde aramızda kılıçlar konuşacaktır.”⁷⁷

Mektubu alan Hârûnürreşîd, çok öfkelenerek hemen cevap yazmıştır. İbnü'l-Esîr bu mektupta yazılanları da şöyle aktarmaktadır:

“Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla;

Müminlerin emîri Hârûn'dan Bizans'ın kelbi⁷⁸ Nikfor'a:

Ey kâfir kadının oğlu! Mektubunu okudum. Cevabım ise, duyduğun ile değil gördüğün ile hareket etmendir.”

Halife Hârûnürreşîd bundan sonra ani bir saldırı başlatmıştır. Ayrıca 803 senesinde Bardanes Turkos adındaki Ermeni asıllı Bizanslı bir komutanın baş kaldırarak kendini imparator ilan etmesi ile Bizans iyice zor duruma düşmüştür. Bu ayaklanma derhal bastırılmış ancak bu arada Müslümanlar çok sayıda bölgeyi fethetmişlerdir ve bu fetihlere sürekli yenileri eklenmeye devam etmiştir. 806 senesinde bizzat halifenin komuta ettiği Müslüman ordusu, Kapadokya içlerine kadar ilerleyerek Tyana⁷⁹'yı fethetmişlerdir. Burası o dönemde önemli bir şehir ve piskoposluktur.⁸⁰ Dolayısıyla Nikephoros daha küçük düşürücü bir anlaşmayı kabul etmek zorunda kalmıştır.⁸¹

Bu arada tarihi tam bilinmemekle birlikte, Belâzurî'nin ifadesine göre Halife Hârûnürreşîd döneminde Malatya'ya bir Bizans saldırısı gerçekleşmiş ancak halifenin duruma müdahale etmesiyle Bizans ordusu mağlup olmuştur.⁸²

Halife Hârûnürreşîd döneminde Malatya'yı ilgilendiren gelişmelerden biri de şehrin avasım⁸³ adıyla oluşturulan bölgenin önemli merkezinden biri olmasıdır.⁸⁴ Aynı zamanda Müslüman Araplar tarafından Horasan'dan nakledilen Türklerin yerleştirildiği yerlerden birisi olmuştur.⁸⁵

809 senesinde Halife Hârûnürreşîd ölünce Abbasilerde ortaya çıkan taht kavgaları sebebiyle iç karışıklıklar başlamıştır. Bu durum Bizans lehine olmuş ve bir süre Müslümanlar doğu sınırında faaliyet göstermeyi bırakmıştır.⁸⁶ Ancak bu kez Bizans, Bulgarlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. 809 senesinde Bulgar Kağanı Krum saldırıya geçince imparator buna iki sefer ile karşılık vermiştir. 811'de yapılan seferde ise Bizans, büyük bir mağlubiyet yaşamakla kalmamış ölen imparatorun kafatası Bulgar kağanına götürülmüş, o da bu kafatasından içki içmiştir.⁸⁷

⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih VI*, çev. Abdullah Köşe, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s.167.

⁷⁸ Bu kelime Arapça köpek manasına gelmektedir.

⁷⁹ Bor'un güney yakınındaki Kemerhisar'ın atası ilk çağ kenti Tuwana'nın Hellenleşme dönemindeki adıdır. (Bkz. Umar, *a.g.e.*, s.805)

⁸⁰ John Julius Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi (MS 803-1081)*, çev. Selen, Hırçın Riegel, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2013, ss.20-21.

⁸¹ Demirkent, *a.g.mad.*, s.235.

⁸² el-Belâzurî, *a.g.e.*, s.219.

⁸³ İslâm devletleriyle Bizans İmparatorluğu arasındaki müstahkem sınır bölgelerine verilen ad. (Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, “avâsım”, TDVİA, C.4, İstanbul 1991, s.111)

⁸⁴ Göğebakan, *a.g.mad.*, s.469.

⁸⁵ Akçadağ, *a.g.m.*, s.192.

⁸⁶ Demirkent, *a.g.mad.*, s.235.

⁸⁷ Jean Claude Cheynet, *Bizans Dünyası Bizans İmparatorluğu Tarihi (641-1204)*, Cilt 2, çev. Aslı Bilge, Ayrintı Yayınları, İstanbul 2018, s.35.

Nikephoros'un ölümünden sonra Bizans tahtına Stavrakios, I. Mihail, V. Leo, II. Mihail çıkmış⁸⁸ ancak bu dönemlerde Malatya açısından dikkate değer bir gelişme söz konusu olmamıştır. İmparator Theophilos (829-842) dönemi ise Müslümanlarla olan mücadeleler ateşli bir döneme girmiştir ve bu dönem Malatya açısından mühimdir.

İmparator Theophilos döneminde Bizans-Abbasi mücadeleleri bağlamında birçok olay yaşanmıştır. Dolayısıyla hem Abbasi tarihinde hem de Doğu Roma İmparatorluğu tarihinde bahsi geçen dönem Bizans-İslam ilişkileri açısından oldukça mühim bir role sahiptir. Bu dönemde güçlü halifeler Abbasi tahtına çıkmıştır. Ancak iki taraf arasındaki bu mücadeleler hem Bizans'ın hem de Abbasi'nin iç meselelerinden dolayı 25 yıl boyunca duraklamıştır. Me'mun'un hilafetinin son yıllarında ise bütün şiddeti ile başlamıştır. Bu dönemde iki taraf da bazen yenilgiler bazen de mağlubiyetler elde etmiştir.⁸⁹

833 senesinde ise İslam halifesi Me'mûn, kardeşi Mu'tasım-Billâh, oğlu Abbas ve kumandanlarından İshak b. İbrâhim'e emir vererek Bizans üzerine bir sefer yapmak üzere hazırlıklara başlanmasını bildirmiştir. İmparator, bütün Müslüman esirlerin iadesi şartıyla barış teklif etmişse de halife bunu kabul etmemiştir. Çünkü hedefi, fethettiği yerleri imar edip buralara Müslüman ahaliyi yerleştirmektir. Ancak Bedendûn (Pozantı) suyu yakınlarındaki ordugâhta vefat etmesi nedeniyle hedefini gerçekleştirmemiştir. Yerine veliaht ilân ettiği kardeşi Ebû İshak Mu'tasım-Billâh geçmiştir.⁹⁰ Siyasî açıdan ortaya çıkabilecek bir istikrarsızlığın önüne geçmek düşüncesiyle Bizans seferine devam etmek istemeyen yeni halife, Bağdat'a dönmeye karar vermiştir.⁹¹

837 senesinde İmparator Theophilos ordunun başına geçerek Fırat nehrinin ötesindeki Müslüman şehirlerini ve Zibatra'yı işgal etmiş, burada 10.000 Müslümanı katletmiştir.⁹² Abû'l-Farac, Zibatra'nın işgalinde sadece Müslümanların değil, Hristiyanların ve Yahudilerin de katledildiğini bildirmiştir.⁹³ Belâzurî ise erkeklerin öldürölüp kadınların esir alındığını ve şehrin yıkıldığını aktarmıştır.⁹⁴ Kuzey Suriye ve el-Cezîre bölgesinde büyük bir tahribat yapan imparator⁹⁵Malatya'yı tahrip etmekle tehdit etmiş ancak şehre saldırmaya cesaret edememiştir.⁹⁶ Ancak bazı kaynaklarda imparatorun Malatya'ya saldırıp kuşattığı bilgisi verilmektedir.⁹⁷

İmparator bu başarıların ardından başkent Konstantinopolis'e döndüğünde büyük kutlamalar yapılmıştır.⁹⁸ Fakat bu sevinç uzun sürmeyecektir.

Müslümanların Zibatra ve Malatya civarında büyük katliamlara maruz kalması halifeyi çok üzmüştür. İbnü'l-Esîr, Haşimî bir kadının halifeye imdat çağrısında

⁸⁸ Vasiliev, *a.g.e.*, s.315.

⁸⁹ Fatma Çapan, "İmparator Theophilos Döneminde (829-842) Doğu Roma İmparatorluğu ile İslam Dünyası Arasındaki İlişkiler", *History Studies International Journal of History*, Vol. 11, Issue 5, 2019, ss.1495-1496.

⁹⁰ Nahide Bozkurt, "Me'mûn", TDVİA, C.29, Ankara 2004, s.103.

⁹¹ Casim Avcı, "Mu'tasım-Billâh", TDVİA, C.31, Ankara 2020, s.380.

⁹² Çapan, *a.g.m.*, s.1498.

⁹³ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s.225.

⁹⁴ el-Belâzurî, *a.g.e.*, s.223.

⁹⁵ Çapan, *a.g.m.*, s.1498.

⁹⁶ Honigmann, *a.g.e.*, s.55.

⁹⁷ Avcı, *a.g.mad.*, s.381.

⁹⁸ Norwich, *a.g.e.*, s.50.

bulunduğunu duyduğunda hemen ayağa kalkarak çağrıya icabet ettiğini belirtmiştir.⁹⁹ Bizans'tan öcünü almak için sefere çıkan halife Mu'tasım-Billâh, 1 Nisan 838 tarihinde Sâmerâ'dan yola çıkmıştır, ordunun hedefi Ammûriye (Amorion)¹⁰⁰'yi almaktır. Halife Tarsus'tan Anadolu'ya geçerken Afşin de Malatya topraklarından Bizans topraklarına girip kuzeye doğru ilerlemiştir. Plana göre iki ordu Ankara'da birleştikten sonra Ammûriye'ye yürünecektir. İmparator ilk önce Afşin'i bertaraf etmek için harekete geçmiş ancak başarısız olunca başkente geri dönmüştür. Daha sonra halife ve Afşin Ammûriye'ye yürüyüp burayı fethetmişlerdir. Burası Konstantinopolis'ten sonra ikinci büyük şehirdir. Ammûriye'nin fethi Müslüman camiada büyük bir sevinçle karşılanmış, hatta şiirlere bile konu edilmiştir.¹⁰¹ Gibbon bu kuşatma için abartılı rakamlar vererek Müslümanlardan 70.000, Hristiyanlardan ise 30.000 kişinin kaybolduğunu söz etmiştir.¹⁰²

Bu yeniliden sonra Müslümanlarla tek başına mücadele etmenin faydasız olduğunu düşünen imparator, Batılı devletlerden yardım istemiş ancak bu konuda hiçbir icraat söz konusu olmamıştır.¹⁰³ 841 senesinde Bizans ile Abbasiler arasında karşılıklı esir mübadelesi ve hediyeleşmeler ile barış yapılmıştır.¹⁰⁴ Halife Mu'tasım-Billâh'tan sonra Bizans üzerine yapılan seferler azalmıştır. Bunun sebebi, IX. yüzyıl ortalarından itibaren Abbasilerin zayıflaması, Suriye ve el-Cezîre bölgesinde yeni devletlerin ortaya çıkmasıyla Bizans ile mücadelelerde bu devletlerin aktif rol oynamasıdır.¹⁰⁵

863 senesinde meydana gelen bir olay Bizans için büyük bir galibiyet, Müslümanlar için ise büyük bir bozgunudur. Bu sene Malatya Emiri Ömer bin Abdullah Hristiyanlar ve Müslümanlardan oluşan ordusuyla Karadeniz'in güney kısmından Amisos (Samsun)'a gelerek burayı yağmalamıştır.¹⁰⁶ Ancak dönüş yolunda, yeri tam olarak belirlenemeyen bir yerde Müslümanlar, Petronas öncülüğünde bir Bizans ordusu tarafından pusuya düşürülmüş ve Emir Ömer de dahil olmak üzere ordunun tamamına yakını imha edilmiştir.¹⁰⁷

Poson Savaşı'nın tarihi Abû'l-Farac tarafından 869 olarak verilmekle birlikte savaşın yapıldığı yer ona göre Malatya civarındaki Hasya Ovası'dır.¹⁰⁸ Ancak İbnü'l-Esîr, bu savaşın yolda, Merc el-Eskuf denilen yerde olduğunu belirtmiştir. Ahmet Ağırakça, Samsun'un yağmalanmasından sonra Bizans kuvvetlerinin Müslümanların karşısına çıktığı, dolayısıyla bu savaşın Malatya civarında değil, İbnü'l-Esîr'in yolda diye nitelendirdiği yerin Paphlagonia sınırında olduğu bilgisini vermiştir.¹⁰⁹

Bu dönemde bahsetmemiz gereken bir diğer mesele de Pavlikanlardır. Bizans'ın doğu bölgelerinde ortaya çıkan ve zamanla diğer bölgelerde de gelişme gösteren Pavlikanlar, ikonoklast imparatorlar döneminde dahi zaman zaman baskılara

⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s.418.

¹⁰⁰ Emirdağ. (Bkz.Umar, *a.g.e.*, s.63.)

¹⁰¹ Avcı, *a.g.mad.*, s.381.

¹⁰² Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, VI. Cilt, çev. Asım Baltacıgil, Meral Harzem, İndie Kitap, İstanbul 2020, s.188.

¹⁰³ Vasiliev, *a.g.e.*, s.321.

¹⁰⁴ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s.229.

¹⁰⁵ Yıldız, "Abbâsiler", s.36.

¹⁰⁶ Norwich, *a.g.e.*, ss.61-62.

¹⁰⁷ Vasiliev, *a.g.e.*, s.321.

¹⁰⁸ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s.236.

¹⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Tarih VII*, çev. Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s.107.

maruz kalmışlardır. Bizans tarafından hapse atılıp öldürülmüş, mallarına el konulmuştur. Bu nedenle Pavlikanlar Bizans ülkesinden kaçarak İslam topraklarına sığınmak durumunda kalmışlardır ve bilhassa Malatya ve Tarsus emirlerinden kabul edilmişlerdir. Hatta bazı dönemlerde Müslüman ordusunda Bizans'a karşı savaşmışlardır.¹¹⁰ Bu bağlamda Malatya Emiri Ömer döneminde Pavlikanlar sığınma talep etmiş, Emir Ömer de onları şehre yerleştirmiştir.¹¹¹ Bu nedenle Amisos'u yağmalamaya giden Emir Ömer'in ordusunda Pavlikanların da olması şaşırtıcı değildir.¹¹² Sonraki yıllarda Pavlikanlar Doğu Anadolu ve Kappadokia bölgelerinde etkin bir nüfuza sahip olmuşlar ve bu nedenle I. Basileios (867-886) Pavlikanlar üzerine sefer yaparak onların gücünü kırmıştır. Bizans bundan sonra doğuda daha rahat hareket etme imkânına sahip olmuştur.¹¹³

İmparator, Pavlikan meselesini çözdükten sonra hedeflediği ilk yer Malatya olmuştur. 873 senesinde Fırat bölgesine doğru ilerleyen imparator, ilk önce Zibatra ve Samosata'yı işgal etmiş, ardından Malatya'yı kuşatmaya kalkışmıştır.¹¹⁴ Ancak Malatya halkının savaşı sonucunda imparator ağır bir mağlubiyet almıştır ve şehri ele geçirememiştir.¹¹⁵

İbnü'l-Esîr'e göre İmparator I. Basileios 881-882 senesinde Malatya'ya yeniden saldırmış, ancak çevre şehirlerden Malatya'ya yardım gelmesi neticesinde imparator tekrar bir mağlubiyet elde etmiştir.¹¹⁶ Bu başarısızlıkların ardından I. Basileios doğu bölgelerinde yaptığı seferleri sonlandırmıştır.¹¹⁷

VII. Konstantin Porfirogennetos dönemi (913-959) Bizans açısından başarılı toprak kazanımlarının olduğu bir dönemdir. Bu dönemde Anadolu'da birçok toprak ele geçirilmiştir.¹¹⁸ Buna Malatya da dahildir.

915-916 senesinde Bizans orduları el-Cezîre bölgesinin sınırlarına girerek Hısn Mansûr¹¹⁹'a saldırmışlar ve Müslümanları esir olarak almışlardır.¹²⁰ Mevlüt Oğuz, Bizans'ın bu seferde Malatya'yı da aldığını belirtmiştir.¹²¹ Bununla ilgili başka kaynaklarda bilgi olmasa da 916-917 senesinde Munis el-Muzaffer'in Malatya'ya sefere çıkmasından hareketle şehrin, Müslümanların elinde olmadığı sonucuna varabiliriz.

¹¹⁰ Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2020, ss.160-161.

¹¹¹ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.207.; Mert Kozan, "Roma İmparatorluğu Döneminde Malatya", *Ortaçağ'da Malatya Makaleler (Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş II. Baskı)*, ed. Yahya Başkan vd., Bilsam Yayınları, Malatya 2020, s.30.

¹¹² Norwich, *a.g.e.*, s.61.

¹¹³ Hasan Akyol, "Roma-Bizans Döneminde Ankara (Siyasî, Fizikî, İdarî, Sosyo-Ekonomik ve Dinî Yapı)", Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, Manisa 2014, ss.153-154.

¹¹⁴ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.221.

¹¹⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s.222.

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s.312.

¹¹⁷ Şerif Baştaş, *Bizans Tarihi*, Bige Kültür Sanat, İstanbul 2021, s.55.

¹¹⁸ Averil Cameron, *Bizanslılar*, çev. Özkan Akpınar, Türkiye İş Bankası Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2019, s.46.

¹¹⁹ Adıyaman kentinin Emevîler döneminde aldığı isimdir. Arapçada "Mansur Kalesi" anlamına gelmektedir. (Bkz. Umar, *a.g.e.*, s.316)

¹²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Tarih VIII*, çev. Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s.83.

¹²¹ Mevlüt Oğuz, *Başlangıcından Osmanlı Fethine Kadar Malatya Tarihi*, Günlük Ticaret Gazetesi Tesisleri, İstanbul 1985, ss.57-58.

925 yılında imparator, İslam bölgesinin sınırlarında yaşayan halklara haber göndererek onlardan haraç göndermelerini emretmiş ve aksi takdirde bu şehirlere saldıracağını, erkekleri öldürüp kadınları ve çocukları ise esir alacağını bildirmiştir. Bu uyarı halk tarafından dikkate alınmayınca imparator derhal harekete geçerek 924 senesinde bu bölgeye gelerek birçok şehri tahrip etmiş, ardından Malatya'ya gelerek burayı yakmış, yağmalamış ve esirler almıştır. On altı gün şehirde kalan imparator, daha sonra dönmüştür.¹²² Malatya, 931 senesine kadar Bizans tarafından birkaç kez yağma edilmiştir.¹²³ 931 senesinde ise Malatya'nın Said b. Hamdân'ın idarî sahasına dahil olduğunu görmekteyiz.

931 senesinde Bizans askerlerinin Samsat'a saldırması üzerine halk, halife tarafından Musul ve Diyar-Rabîa'ya vali olarak görevlendirilen Said b. Hamdân'dan yardım istemiştir. Halife, Said b. Hamdân'ı burada vazifelendirirken ondan Bizans'a gaza yapmasını ve Malatya'yı kurtarmasını istemiştir. Said b. Hamdân yardım çağrısına hemen harekete geçerek cevap vermiştir ve onun geleceğini duyan Bizanslı askerler tam şehri almak üzereyken, kuşatmayı bırakıp kaçmışlardır. Şehre giren Said b. Hamdân, yerine vekil bırakarak Bizans topraklarına sefere çıkmıştır.¹²⁴ Böylece şehir, 934 senesine kadar Hamdânîlerin elinde kalmıştır. 934 senesinde ise Bizans komutanı Ioannes Kurkuas, Malatya'yı almak üzere yola çıkmış ve şehri uzun bir süre kuşatma altına almıştır. Bu kuşatma esnasında Malatya halkından birçok kimse aç kalarak hayatını kaybetmiştir. Nihayetinde 19 Mayıs 934 tarihinde Bizans orduları şehre girmiş ve ele geçirmiştir.¹²⁵ Bizans imparatoru, şehri imparatorluğa ait arazi statüsüne almıştır. Halk şehri terk ettiği ve surlar yerle bir edildiği için şehir, otuz beş sene ıssız kalmıştır.¹²⁶ Bu tarihten itibaren Bizans ile Hamdânîler arasında 967 senesine kadar karşılıklı seferler yapılmıştır.¹²⁷

Urfalı Mateos, 972-973 senesinde Mleh adlı bir Ermeni'nin Malatya'yı ele geçirdiği bilgisini vermiştir. Aç ve susuz kalan halk sonunda Mleh'e teslim olmuştur. Ancak Halil Yinanç bu bilginin doğru olmadığını belirterek şehrin, yukarıda bahsettiğimiz gibi 934 senesinde Bizans tarafından alındığını aktarmıştır.¹²⁸

986 senesinde halifenin yanında esir hayatı yaşayan Bardas Skleros adındaki bir Bizans generali, halife ile karşılıklı çıkarların olduğu bir anlaşma yaparak halifenin onu serbest bırakmasını sağlamıştır. Halife ona, asker, para ve silah yardımı yapmıştır. Bunun üzerine 986 senesinde Bardas Skleros Malatya'yı ele geçirmiş ve kendini Bizans imparatoru ilan etmiştir.¹²⁹ Bunun üzerine imparator, Bardas Phokas'tan yardım istemiştir. Bunun sonucunda Bardas Skleros tehlikesi Bizans için çözülmüştür.¹³⁰

¹²² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, ss.135-136.

¹²³ Tosun, *a.g.t.*, s.35.

¹²⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s.194.

¹²⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s.247.; Norwich, *a.g.e.*, s.129.

¹²⁶ Honigmann, *a.g.e.*, s.71-72.

¹²⁷ Demirkent, *a.g.mad.*, s.236; Gürhan Bahadır, "Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans-Abbasi Sınırı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.28, S.46, 2009, ss.175-176.

¹²⁸ *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Yayınları, 4. Baskı, Ankara 2019, ss.18-19.

¹²⁹ İbnül Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih IX*. çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s.42; Norwich, *a.g.e.*, s.193.

¹³⁰ Norwich, *a.g.e.*, ss.193-195.

II. Basileios (976-1025) döneminde Malatya açısından önemli gelişmelerden biri şehre Ermenilerin yerleştirilmesidir. Bizans ile aralarında mezhep kavgaları yaşanan Ermeniler Kayseri, Sivas, Malatya ve Maraş civarına yerleştirilmiştir.¹³¹ II. Basileios'dan sonra Bizans İmparatorluğu arka arkaya tahta çıkan imparatorların başarısızlıklarına sahne olmuştur. Ayrıca Balkan sınırlarından Normanlar, Peçenekler ve Uzlar'ın, diğer yandan Anadolu'da Selçukluların akınları neticesinde büyük toprak kayıpları yaşanmıştır.¹³²

Abbasilere baktığımızda X. yüzyılın ortalarından itibaren nüfuzu epey düşüşe geçmiştir. Bu tarihlerde birçok yerel devlet ortaya çıkmıştır. Böylece halifenin maddi nüfuzu Bağdat ve çevresinde kalmıştır. Ayrıca siyasî, iktisadî ve dinî sebeplerden ortaya çıkan isyanlar hilafeti çokça meşgul etmiştir.¹³³ Dolayısıyla Anadolu'daki şehirlerde Abbasiler yerine bu yerel devletler, Bizans ile mücadeleleri sürdürmektedir. Artık Malatya şehri Abbasilerin nüfuz sahasından tamamen çıkmıştır.

Sonuç

Malatya, tarihin her devrinde önemini koruyan ve nüfuz mücadelelerine tanık olan bir şehir olmuştur. Bunda en önemli sebep şehrin coğrafi konumudur. Anadolu'nun doğu-batı, güney-kuzey yolu üzerinde bir kavşak noktasında yer alan şehir, devletler tarafından sahip olunmak istenmiş ve bu da beraberinde savaşlar, yağmalar, yıkımlar ve tahribatlar getirmiştir. Bizans ile doğu güçleri arasında yapılan mücadelelerin seyrinde Malatya belirleyici bir rol oynamıştır.

636 yılında yapılan Yermük Savaşı ile Müslüman Arapların ilk defa Malatya önlerinde görünmesinden sonra Malatya hareketli bir sürece girmiştir. Bu tarihten sonra Müslüman Araplar Anadolu fetihlerine hız kesmeden devam etmiştir ve Malatya ilk hedeflenen şehirlerden biri olmuştur. Bizans, şehri Müslüman Araplara kaptırmamak için var gücüyle uğraşmıştır. Emevîler döneminin sonlarına doğru hilafette yaşanan karışıklıklar, Bizans'ın doğu bölgesinde bir nebze nefes almasını sağlamıştır. Ancak Abbasilerin hilafeti ele geçirip, birkaç sene içinde otoritesini sağlamlaştırmasıyla birlikte Bizans için zor günler yeniden başlamıştır.

Abbasi-Bizans ilişkileri genel olarak her iki tarafın da zaman zaman galibiyetler ve mağlubiyetler yaşadığı karşılaşmalarla doludur. Anadolu'nun doğu bölgelerindeki fetihleriyle Bizans'a zor günler yaşatan Müslümanlar Araplar, sadece bununla kalmayıp Bizans'ın başkenti İstanbul'a kadar ilerlemiş ve şehri muhasara etmiştir.

Bu mücadeleler kapsamında Malatya'ya sahip olmak, her iki taraf için de gerekli görülmüştür. Çünkü Malatya, coğrafi konum itibarıyla Anadolu'nun doğu kapısıdır. Bu sebeple Malatya'yı elde tutmak batı için doğuya karşı, doğu için batıya karşı üstünlüğü elde etmek demektir. Şehir hem Bizans hem de Müslüman Araplar tarafından askeri üs olarak kullanılmıştır. Anadolu'nun içlerine yapılan seferlerde Müslüman Araplar için Malatya, genellikle hareket noktası olmuştur. Bunun yanı sıra ticari yolların Malatya'dan geçiyor olması, şehrin ekonomik anlamda da bir değer taşıdığını göstermektedir.

Malatya'ya yapılan bazı seferlerde imparatorlar ve halifeler bizzat ordunun başında bulunmuş ve şehri elde etmek için tüm güçlerini ortaya koymuştur. Sadece bu bilgiden yola çıkarak bile şehre verilen değer hakkında bir fikir edinebiliriz. Ayrıca

¹³¹ Selim Kaya, "Haçlı İstilasları Öncesi Ortaçağ'da Maraş Şehri", *Belleten*, C. LXXI, S.262, 2007, s.880.

¹³² Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK Yayınları, 5.Baskı, Ankara 2020, s.4.

¹³³ Yıldız, "Abbâsiler", s.35.

hem Bizans hem de Müslüman Araplar şehri ele geçirdikten sonra buraya yerleştirdikleri askerleri daha özenli seçmişler ve ücretlerini diğer bölgelerdeki askerlere kıyasla daha yüksek tutmuşlardır.

X. yüzyılın ortalarından itibaren Abbasilerin siyasi gücünün yavaş yavaş tükenmesi nedeniyle Anadolu şehirlerinde yapılan mücadelelerde -Malatya da dahil olmak üzere- Bizans'ın karşısına yerel beylikler çıkmaktadır. Bu beyliklerden öne çıkanlardan biri de Hamdânîlerdir. 931 senesinden 934 senesine kadar Malatya'yı elinde tutan Said b. Hamdân, 934 senesinde şehri Bizans'a kaptırmıştır. Malatya bu tarihten sonra uzun süre Bizans toprağı olarak kalmıştır, ta ki XI. yüzyılda Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya girerek şehri fethetmesine kadar.

Kaynakça

- Ağaldağ, Sebahattin. En Eski Çağlardan Bizans Dönemine Kadar Malatya Tarihi, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1988.
- Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, Fütûhu'l Büldan, (Çev. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul, 2013.
- Akçadağ, Gökür. "Malatya Şehir Adı ve Şehrin Tarihi Süreçleri", Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, Sayı: 9, 2016, ss. 185-206.
- Akyol, Hasan. Roma-Bizans Döneminde Ankara (Siyasî, Fizikî, İdarî, Sosyo-Ekonomik ve Dinî Yapı), (Basılmış Doktora Tezi), Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2014.
- Akyol, Hasan. "Bizans-Sasani Mücadelelerinde Urfa (VI. ve VII. Yüzyıllar)", The Journal of Mesopotamian Studies, Cilt: 3, Sayı: 1, 2018, ss. 21-41.
- Apak, Adem. "Hz. Osman ve Halifelik Dönemi (644-656)", İslam Tarihi, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, 8. Baskı, Ankara, 2020, ss. 267-285.
- Avcı, Casim. İslâm-Bizans İlişkileri (610-847), 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2020.
- Aycan, İrfan, "Muâviye b. Ebû Süfyân", TDVİA, Cilt: 30, Ankara 2020, ss. 330-332.
- Bahadır, Gürhan. "Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans-Abbasi Sınırı", Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 28, Sayı: 46, 2009, ss. 163-178.
- Başta, Şerif. Bizans Tarihi, Bige Kültür Sanat, İstanbul, 2021.
- Bozkurt, Nahide. "Hârûnürreşîd", TDVİA, Cilt: 16, İstanbul 1997, ss. 258-261.
- Bozkurt, Nahide, "Mehdî-Billâh", TDVİA, Cilt: 28, Ankara 2003, ss. 377-379.
- Bozkurt, Nahide, "Me'mun", TDVİA, Cilt: 29, Ankara 2004, ss. 101-104.
- Cameron, Averil. Bizanslılar, (Çev. Özkan Akpınar), Türkiye İş Bankası Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2019.
- Cheynet, Jean Claude. Bizans Dünyası Bizans İmparatorluğu Tarihi (641-1204), Cilt: 2, (Çev. Aslı Bilge), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018.
- Çapan, Fatma. "İmparator Theophilos Döneminde (829-842) Doğu Roma İmparatorluğu ile İslam Dünyası Arasındaki İlişkiler", History Studies International Journal of History, Vol: 11, Issue: 5, 2019, pp. 1491-1508.

- Çubukçu, Asri. “İyâz b. Ganm”, TDVİA, Cilt: 23, İstanbul 2001, ss. 498-499.
- Demirkent, Işın. “Bizans”, TDVİA, Cilt: 6, İstanbul 1992, ss. 230-244.
- Diehl, Charles. Bizans İmparatorluğu Tarihi, (Çev. A. Göke Bozkurt), İlgi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2006.
- Fayda, Mustafa, “Yermük Savaşı”, TDVİA, Cilt: 43, İstanbul 2013, ss. 485-486.
- Gibbon, Edward. Roma İmparatorluğu’nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi VI., (Çev. Asım Baltacıgil), Meral Harzem, İndie Kitap, İstanbul, 2020.
- Gögebakan, Gökür. “Malatya”, TDVİA, C.27, Ankara, 2003, ss.468-473.
- Gregory Abû’l-Farac (Bar Hebraeus), Abû’l-Farac Tarihi I, 3. Baskı, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Basımevi, Ankara, 1999.
- Güneş, Cüneyt. “Notitia Episcopatum (Kilise Kayıtlarına) Göre Melitene Metropolitliği ve Bu Metropolitliğe Bağlı Piskoposluklar Hakkında (VII.-XI. Yüzyıllar)”, Ortaçağ’da Malatya Makaleler (Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş II. Baskı), ed. Yahya Başkan vd., Bilsam Yayınları, Malatya, 2020, ss. 47-63.
- Hatalmış, Ali. Anadolu’nun Fetih ve İslamlaşma Tarihi, ed. Ayşegül Büşra Paksoy, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.
- Honigmann, Ernst. Bizans Devleti’nin Doğu Sınırı, (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970.
- İbnü’l-Esîr. el-Kâmil fi’t-Tarih Tercümesi II, (Çev. M. Beşir Eryarsoy), Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.
- İbnü’l-Esîr. el-Kâmil fi’t-Tarih IV., (Çev. M. Beşir Eryarsoy), Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.
- İbnü’l-Esîr. el-Kâmil fi’t-Tarih V, (Çev. Yunus Apaydın), Bahar Yayınları, İstanbul, 1986.
- İbnü’l-Esîr, el-Kâmil fi’t-Tarih VI, (Çev. Abdullah Köşe), Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.
- İbnü’l-Esîr, el-Kâmil fi’t-Tarih VII, (Çev. Ahmet Ağırakça), Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- İbnü’l-Esîr, el-Kâmil fi’t-Tarih VIII, (Çev. Ahmet Ağırakça), Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.
- İbnü’l-Esîr, el-Kâmil fi’t-Tarih IX, (Çev. Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.
- Kaegi, Walter E. Bizans ve İlk İslam Fetihleri, (Çev. Mehmet Özay), Kaknüs Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 2000.
- Kaya, Abdullah. “Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu (330-1453)”, Orta Çağ Tarihi, ed. Selim Hilmi Özkan, İdeal Kültür Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2016, ss. 519-552.
- Kaya, Selim. “Haçlı İstilası Öncesi Ortaçağ’da Maraş Şehri”, Belleten, Cilt: LXXI, Sayı: 262, 2007, ss. 857-890.
- Kayhan, Hüseyin. “Abbassiler Dönemi (750-1258)”, Orta Çağ Tarihi, İdeal Kültür Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2016, ss. 155-199.
- Kozan, Mert “Roma İmparatorluğu Döneminde Malatya”, Ortaçağ’da Malatya Makaleler (Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş II. Baskı), ed. Yahya Başkan vd., Bilsam Yayınları, Malatya 2020, ss. 15-36.
- Naskali, Esko. “Sâsânîler”, TDVİA, Cilt: 36, İstanbul 2009, ss. 174-176.

- Norwich, John Julius. Bizans Yükseliş Dönemi (MS 803-1081), (Çev. Selen Hırçın Riegel), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2013.
- Oğuz, Mevlüt. Başlangıcından Osmanlı Fethine Kadar Malatya Tarihi, Günlük Ticaret Gazetesi Tesisleri, İstanbul 1985.
- Ostrogorsky, Georg. Bizans Devleti Tarihi, (Çev. Fikret Işıltan), TTK Yayınları, 10. Baskı, Ankara, 2019.
- Ramsay, W. M. Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, (Çev. Mihri Pektaş), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1960.
- Sebeos, Herakleios Tarihi, 1. Baskı, (Çev. Z. Zühre İlkelen), Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2019.
- Sevim, Ali. Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, TTK Yayınları, 5.Baskı, Ankara, 2020.
- Söylemez, Mahfuz. "Doğu Emevîleri", İslam Tarihi, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, 8. Baskı, Ankara, 2020, ss. 327-397.
- Strabon. Geographika Antik Anadolu Coğrafyası XII.-XIII.-XIV., (Çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000.
- Terzi, Mustafa Zeki. "Emevîler ve Abbâsîler Zamanında Malatya Hudut Garnizonu", Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 3, 1989, ss. 108-118.
- Tosun, Buket. Bizans Döneminde Malatya, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2023.
- Tosun, Buket. "Bizans-Emevî Mücadelelerinde Malatya", *ICSAS 3rd International Conference On Humanity And Social Sciences* (İzmir, 13-15 Eylül 2024), ed. Sameer Jain, 2024, ss.39-48.
- Tuğrulca, Orhan. Malatya Tarih Kent ve Kültür Neolitik Dönemden Osmanlı Dönemine Kadar (M.Ö. 7000-MS 1300), C.1, Malatya Belediyesi Kültür Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2013.
- Uçar, Şahin. Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi, İşaret Yayınları, İstanbul, 1990.
- Uçar, Şahin. Arapların Anadolu Seferleri (MS. 640-750), Domino Yayınları, İstanbul, 2007.
- Umar, Bilge. Türkiye'de Tarihsel Adlar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1993.
- Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Çev. Hrant D. Andreasyan), TTK Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2019.
- Vasiliev, Alexander A. Bizans İmparatorluğu Tarihi, (Çev. Tevabil Alkaç), Alfa Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017.
- Yıldırım, Ercüment. "Roma-Parth Mücadelesinde Fırat Nehri'nin Jeopolitik Önemi", Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmaları Dergisi, Sayı: 7, 2012, ss. 45-64.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler", TDVİA, Cilt: 1, İstanbul 1988, ss. 31-48.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Avâsım", TDVİA, Cilt:4, İstanbul 1991, ss. 111-112.
- Yiğit, İsmail. "Emevîler", TDVİA, Cilt: 11, İstanbul 1995, ss. 87-104.

KÖKBİLİĞ

Cilt / Vol.: 1 – Sayı / Issue: 1

Aralık / December – 2024

Araştırma Makalesi / Research Article

BELGELER IŞIĞINDA MANİSA MEVLEVİHANESİ’NİN GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE GEÇİRDİĞİ ONARIMLAR / Repairs of Manisa Mevlevi Lodge from Past to Present in the Light of Documents

Selman ÇETİN*

Özet

Türklerin Anadolu’ya gelişiyle birlikte birçok tasavvuf kolu da Anadolu’nun farklı şehirlerine yayılmış, zaviye vb. yapıların ortaya çıkmasında bu durum önemli rol oynamıştır. Bu tasavvuf ekollerinden biri de Konya’da yaşamış olan Mevlâna ve vefat etmesinden sonra onun adına nispetle ortaya çıkan Mevlevilik olmuştur. Özellikle Batı Anadolu’da gelişim gösteren Mevlevilik başlangıçta Osmanlılar ile çok yakın değil iken devletin yayılma sürecine girmesiyle birlikte destek görmüştür. Osmanlı Devleti’nin yaptığı fetihlerle birlikte kendine yayılabileceği yeni alanlar bulan Mevlevilik, içindeki Sünni ekol güçlenmiş bunun neticesinde devleti İran kökenli akımlara karşı koruyan bir kalkan vazifesi görmüştür. İnşa dönemi beylikler dönemine ait olsa da birçok Mevlevihane’de Osmanlı zamanı devlet yönetiminin verdiği destekle vakıfnamelere bağlı olarak varlığını devam ettirmiş ve bu yapıların bakım ve onarımına da bu destek yansımıştır. Çalışmamızda Manisa Mevlevihane’sinin belli zamanlarda geçirdiği bakım ve onarımlar tespit edilerek değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Manisa Mevlevihanesi, tamirat, Mevlevilik, Manisa

Abstract

With the arrival of the Turks in Anatolia, many branches of Sufism spread to different cities of Anatolia, and this played an important role in the emergence of structures such as zawiya etc. One of these schools of Sufism was Mevlâna, who lived in Konya, and Mevlevi order, which emerged in his name after his death. Mevleviism, which developed especially in Western Anatolia, was not very close to the Ottomans at first, but it received support as the state entered the expansion process. With the conquests of the Ottoman Empire, Mevlevi found new areas to spread, the Sunni school within it became stronger, and as a result, it served as a shield protecting the state against movements of Iranian origin. Although the construction period belongs to the period of the principalities, many Mevlevihames continued their existence in connection with the foundation deeds with the support of the Ottoman state administration, and this support was reflected in the maintenance and repair of these structures. In our study, the maintenance and repairs that Manisa Mevlevihane underwent at certain times will be determined and evaluated.

Keywords: Manisa Mevlevi Lodge, repairs, Mevleviism, Manisa

* Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Öğrencisi.

Giriş

Selçuklu Devleti'nin dağılma sürecinden sonra Anadolu'da birçok beylik ortaya çıkmış olup, bunlardan birisi de Batı Anadolu'da Manisa merkezli bir siyasi teşekkül olan Saruhan Beyliğidir. Saruhan Beyliği 1300 yıllarında Manisa bölgesinde faaliyet gösterip Manisa'yı fethettikten sonra bölgedeki güçlü Türkmen Beyliklerinden biri olmuştur.¹ “*Saruhan tahtında bulunan İshak Bey devrinde Manisa'da Mevlevilik adeta bir üst tarikat niteliği kazanmış bey ailesi ve şehrin ileri gelen zümrelerini kendi safına çekmiştir*”.² 1313 senesinde Alpağı oğlu Saruhan Bey tarafından Manisa'nın fethiyle birlikte kurulmuş olan beylik esas kültürel ve mimari oluşumunu Saruhan Bey'in torunu İshak Çelebi döneminde göstermiştir. Buna güzel bir örnek ise yine 1366'da İshak Çelebi'nin yapımını başlattığı, cami, medrese, hamam ve son olarak 1368'te yapımı tamamlanan, İshak Çelebi Zaviyesi olarak geçen Mevlevihane'yi de içine alan külliyesidir.³

Manisa Mevlevihanesi'nin kitabesi günümüze kadar ulaşmamış olmakla birlikte, 17. yüzyılda Osmanlı coğrafyasını gezen Evliya Çelebi bu zaviyeyi ziyaret etmiştir. Ziyareti esnasında Mevlevihane'yi tasvir ederken yapının kitâbesi hakkında da bilgi vermiştir. Buna göre kitabede

"Emera bi-îmareti hâzihi'z-zaviyeti'l-mübâreketi'l-İshâkıyyeti el emîrû'l-âdilü'l-muzafferü'l-mansûr İshâk ibn İlyas. Sene seb'in ve seb'a mie"

Yazmakta olup buradan hareketle miladi 1368/69 yılında yapıldığını, yaptıran kişinin de İlyas oğlu İshak Çelebi olduğunu görmekteyiz. Bu ibarenin devamında ise *"Ve âmiruhu el-abdü'l-fakîr ilallâhil-ganî, el-Hâc Osman bin Emetüllâh"*⁴ diye yazılmıştır.

İshak Çelebi tarafından düzenlenen vakfiyede Mevlevihane'den bir imâret olarak bahsedilmesi ve aynı zamanda Evliya Çelebi'nin deyimiyle buradan bir zaviye olarak bahsedilmesi bu yapının aynı zamanda bir zaviye/imârethane niteliği taşıdığını göstermektedir.

Manisa Mevlevihanesi'nin Geçirdiği Onarımlar

Kurulduğu dönemden (1368) bu yana Mevlevihane daha sonraları Manisa şehrinin kuzey istikametine doğru büyümesi ile şehrin güneydoğu kısmında yer almış ve 1872'de ikinci Mevlevihane'nin yapılmasıyla fonksiyonlarını yitirmiştir. Gerek aktif olduğu dönemin uzun bir dönemi kapsamından, gerekse zamanın ihtiyaçlarından kaynaklanan durumlardan ötürü zaman zaman yapı bakım ve onarımlara ihtiyaç duymuş ve bu zamanın arşiv belgelerine de bu durum yansımıştır. Daha önce yapılan çalışmalara göre 1664-1665 yılı ile 1681'de başlayıp 1693-94'lere kadar süren onarımlar geçirmiştir.⁵ Lakin incelediğimiz vesikaların neticesinde 1850

¹ Feridun M. Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, Kitabevi, İstanbul 2005, s.134.

² Emecen, a.g.e. s.139.

³ Cahit Telci, “Manisa Mevlevihanesi Mevlevihane Olarak mı Yapıldı? Kitabesi Üzerinden Yeniden Düşünmek”, *Sûfî Araştırmaları*, S. 15, 2017, ss.1-22.

⁴ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz.: Seyit Ali Kahraman, 9. Kitap-1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s.83.

⁵ Ş. Barihüda Tanrıkorur, “Manisa Mevlevihane'sinin Restorasyonu, Tenkid ve Teklif”, Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1995, ss. 331-361, s. 336.

tarihinde de bir onarımın söz konusu olduğunu görmekteyiz.⁶ Ayrıca Mevlevihane, 1960'larda ve 1982'de Vakıflar Genel müdürlüğü tarafından onarım görmüştür. 1999-2002 yılında yeniden restore edilerek müze işleviyle kullanılmaya başlamıştır.⁷

Yapının onarım geçirdiği dönem ve durumlara bakacak olduğumuzda hicri 1075-76 / M.1665-1666 dönemine ait bir belgede “*Medine-i Mağnisa'da vâki' merhûm Saruhan oğlu İshak Çelebi bina eylediği câmi'-i şerif ve Mevlevihane evkâfının ber vech-i meşrutiyet mütevellisi olan fahrü'l-meşâyih bâisü'l-kitâb e's-Şeyh Ali Efendi meclis-i şer'-i şerif'te takrîr-i kelâm ve ta'bir-i ani'l-meram idûb mütevellisi olduğum zikr olunan Mevlevihane'nin cânib-i şarkisinde vâki' iki bâb odaları ve matbah ve kileri ve kubbe-i devr duvarı mürûr-ı eyyâm ile harâba müşerref olub eimm-i ihtiyâcla meremmât muhtâc olub ve sema'hane ve pencere ve kapu ve ba'zı mevâzi' ta'mire muhtaç olmuştur*”⁸ tabiri kullanılmakta ve vakfın mütevellisi Ali Efendi marifetiyle Mevlevihane'nin hangi bölümlerinin geçen zaman ile tamire muhtaç olduğunun tespiti yapılmaktadır. Bunun üzerine hassa mimar kalfalarından Yorgaki ile keşif yapılmış, yapılan bu keşif sonucunda Mevlevihane'nin iki bab odası, matbah tabir edilen mutfak, kiler ve kubbe devir duvarının geçen zaman ile tamire muhtaç olduğu müşahade olunarak onarım için gerekli olan malzemelerin listesinin tespiti yapılmıştır. Yapılan bu keşfe göre “*evvelâ sema'hane için kırk beş aded ceviz tahtası dört bin beş yüz akçe ve beş yüz kantar kireç ve yedi bin beş yüz akçe ve iki bin aded tuğla kiremidi bin altı yüz akçe ve dört bin aded oluk kiremidi iki bin akçe ve mala tuğla bin akçe ve iki yüz aded merkeb ağacı üç bin beş yüz akçe ve dört adet döker kebir iki bin akçe ve bu cümleye müsemâm altı bin akçe ve yine sema'hane için on üç adet tüven sekiz yüz akçe ve on iki adet pencereye altmış beş aded tûvan dört yüz akçe ve kapu ve pencere için yigirmi aded çam tahtası beş yüz akçe ve altı adet pencerelere temür üç bin akçe ve bin haml kam üç bin akçe ve iki yüz ölçek horasani iki bin dört yüz akçe ve iskele için on adet kavak bin dört yüz akçe ve yine iskele için kırk tuvan bin iki yüz akçe ve karaçav için yüz adet mertek bin akçeye ve cidâr-ı erba'asını sıvamak için üç kantar gisân bin beş yüz akçe ve bir kantar keçi kılı yediyüz akçe ve bin aded oluk kiremidi beş yüz ve evvelden yigirmi aded tuğla kiremidi bin akçe ve evvelden yigirmi beş kantar kireç üç yüz yetmiş beş akçe ve bu cümleye üstâdiye ve ırgâdiye ve ta'âmiye on altı bin akçe cem'ân altmış bir bin sekiz yüz yetmiş beş akçe ile ancak ta'mir ve termim olunur noksân ile olmak mümkün değildir deyu tahmin-i sahih-i şer'i ile tahmin olunduktan sonra ale vuku'a mahallinde ketb olundu*”⁹

Yapılan keşifte Mevlevihane'de doğal olarak sema'hane'nin yanısıra on iki aded pencere bulunduğu ve usta, amele ve yemek ücreti ile toplamda altmış bir bin sekiz yüz yetmiş akçe ile bu onarımın gerçekleşip noksan bir ücretin bunu kaldıramayacağının tespitine varılmıştır.

Mevlevihane 1664 yılındaki bu bakım ve onarımdan sonra 1681'de başlayıp 1693-94'lere uzanan kapsamlı bir onarım daha geçirmiştir. Bu sürece baktığımızda

⁶ Başkanlık Osmanlı Arşivi, Hâriciye Nezâreti, Mektûbî Kalemi. 00037.00077.001.

⁷ Özlem Atalan, “Mevlevihanelerin Yeniden İşlevlendirilmesi: Manisa, Galata ve Lefkoşa Mevlevihaneleri Örnekleri” *Turkish Studies-Social Sciences*, Araştırma Makalesi, 15 (3), 2020 s.1643-1644.

⁸ Manisa Şer'iyye Sicili, No: 124/63-B.1, Ferdi Gökbuğa, 124 No'lu Manisa Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2008, s.171.

⁹ Gökbuğa, a.g.t., s.171-172.

“Husûs-ı âtiü'l-beyânın mahallinde keşf ü tahrîr iltimâs olunmağın savb-ı şer‘-i enverde Mevlânâ Mehmed Efendi ibn-i Musa Efendi irsâl olunup ol dahi hamâr ve üstâdlardan Mehmed bin Abdullah ve Ahmed bin Mehmed nâm kimesneler ile Mahmiyye-i Mağnisa’da vâki‘ merhûm İshak Çelebi nâm sâhibü'l-hayrın Câmi‘-i Şerîfi ile Mevlevîhâne üzerlerine varup zeyl-i vesîkada muharrerü'l-esâmî müslimîn huzûrlarına akd-i meclis-i şer‘i şerîf-i nebevî eyledikde sâlifü'z-zikr Mevlevîhâne ile câmi‘-i Şerîfin bi'l-fiil mütevellîsi olan işbu sâhibü'l-kitâb umdetü'l-meşâyih ve'l-kirâm e’s-Şeyh Mehmed Efendi ibn-i Muharrem Efendi meclis-i ma‘kûd-ı mezbûr’da bi’t-tevliye takrîr-i kelâm ve ta‘bîr-i anî’l-merâm idüp işbu Mevlevîhane ile Câmi‘ mürûr-ı eyyâm-ı mimârân-ı mezbûrân dek verâûm ve Ğuhûr ile harabe-müşerref olup ta‘mir ve meremmet ve tecdîd ve imârete muhtâc olmağın”¹⁰ denilmekte ve yukarıdan da anlaşılaçağı üzere vakfın mütevellîsi olan Mehmet Efendi ile birlikte Mehmet ve Ahmet adında ki ustalar keşif için gitmişler Mevlevîhane ve Ulu Camii’nin tamire muhtaç olduğunun tespitine varmışlardır.

Bakımı yapılan bölümlere baktığımızda ise matbah, şeyh odaları, sakaf bölümü, dervîşân odaları gibi bölümleri içermektedir. Buna göre “Mescid-i Şerîfinin kubbesine on beş kantar kireç doksan paraya ve otuz yük kum otuz paraya ve matbah aykının üç duvarına altmış kantar kireç ve üç yüz altmış paraya duvar yirmi yük kum yüz yirmi paraya direk kiremid yüz elli paraya fevkânî ve tahtânî şeyh sâkin olacak odaların ta‘mîrlerine beş kavak direği beş yüz paraya ve elli ittihzâr mertegi yüz elli paraya ve bin beş yüz kiremid iki yüz diğeri beş paraya iki yüz padavra tahtası dört yüz paraya ve eşik ağacı ta‘mîr olunup on küt‘a mertek yetmiş paraya ve altmış tapan tahtası yüz seksen paraya ve on vukiyye eğri yüz yirmi paraya ve altmış kantar üç yüz altmış paraya ve yetmiş yük kum yetmiş paraya ve yürü ta‘bîr olunup on yük tapan altı yüz paraya sukûf-ı sâiresinin meremmetine altmış Akhisar mertegi ile altmış Akhisar tahtası ve üç yüz altmış paraya ve kubbe-i kebirinin ta‘mîrine altmış kantar kireç üç yüz altmış paraya ve yüz yirmi yük kum yüz yirmi para ve yirmi ölçek horosânî yetmiş para ve iki bin kiremid ve üç yüz para ve yine dervîşân sâkin olacak toprak ile mestûr ulûmü’l-kat‘ odaların tesviye-i sükûfuna kernek mestûr olunup toprak üç yüzün üç yüz paraya ve mârû’z-zikr câmi‘-i şerîf müsakkafının muhtâc olan mevâzi‘ine altmış kantar kireç üç yüz altmış para yirmi yük kum yüz yirmi para ve bin kiremid elli para Akhisar mertegi yüz elli para ta‘mîrât-ı müte‘addidesine müteferrikadır mevâzi‘-i adîde beş yüz para ki neccâriye ve ırgâdiye ve ta‘miriyyeden gayri ilhânın iki yüz yetmiş beş para ile bi-hakkın tam‘îr ve meremmet ve tecdîd ve adâret olunup mu‘âmedân-ı mezbûrân ve sâir ebniyye-i sükûf ahvâline şu‘uru ve vukûfu olan min arz-ı müslimîn ile alâ vechi’l-vifâk icmâ‘ ve ittifâk itdiklerini mevlânâ-yı mezbûr mahallinde ketb ü tahrîr ve mu‘âbeset olunan çukadar Ahmed Beşe ile meclis-i şer‘ e gelüb alâ vukû‘ihî inhâ ve takrîr itmeğın”¹¹ denilmekte ve hangi malzemenin ve miktarlarının ne kadar olacağının tespiti yapılmaktadır. Bu dönemdeki gider kalemlerine bakıldığında ise Mevlevîhane’nin daha kapsamlı bir onarım geçirdiği anlaşılmaktadır.

17. yüzyıldaki (1600’lü yıllar) bu bakım ve onarımlardan sonra Mevlevîhane’nin 1700’lü yıllarda bakım ve onarımına dair şu ana değin belgelere

¹⁰ M.Ş.S, No:152/85-B.2.; Ayşe Yıldırım, 152 Numaralı Manisa Şer‘iye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2013, s.181.

¹¹ Yıldırım, a.g.t., s.182.

rastlanmayışı dikkati haizdir ki; yeni Mevlevihane'nin aktif hale geldiği 1872 yılına kadar elimizde aynı şekilde tamirat ve bakımı içeren bir belge yoktu. Lakin son araştırmalarımızda Devlet Arşivlerinde iki adet belgeye rastlamış olmakla birlikte bu iki belge arasındaki sürenin de çok kısa olmaması dikkatimizi çekmiştir.

Hicri 17.01.1267/ Miladi 22.11.1850 tarihli bir belgede “*Mağnisa Mevlevihanesinin akdemce Cānib-i Nezāret-i Behiyye-i Evkâf-ı Hümâyûndan isti'lâm olunan tâmirâtı husûsunun ba'dehû icâbına bakılmak üzere ol emirde nizâmına tatbikan rü'yet-i muhâsebesiyle iktizâ eden meclis mazbatasının sür'at-i irsâli mütevellî ve şeyhi bulunan Mustafa Şefik Efendi hakkında hürmet ve riâyet olunması husûslarında vesâtat-i iltimâs-ı hâlisânem niyâz olunmuş olmağla olvechile muhâsebe-i mezkûre'nin rü'yetiyle olbâbda lâzım gelen mazbatanın irsâline ve efendi-i mumâ ileyh hakkında mu'âmele-i dilnevâzî-i ve riâyetkârînin icrâsına himem-i behiyyeleri derkâr buyrulmak siyâkında şukka*”¹² buyurulan hususta , Manisa Mevlevihane'sinin tamirine dair meclis mazbatasının gönderilmesi, muhasebesinin rüyeti ile mütevellisi ve şeyhi Mustafa Şefik Efendiye gerekli hürmetin gösterilmesi hususunda emir gönderilmesinden bahisle Mevlevihane'nin yine bir onarım geçireceği konusunda bize delil sunmaktadır.

Bu belgeyi destekleyen bir duruma daha ileriki yıllara rastlamış bulunmakla birlikte, yapılan tamirden dolayı bir kısım borç meselesinin belgelerde geçtiğini görmekteyiz. Buna göre Mevlevihane şeyhi Mustafa Efendi'nin adının geçtiği H. 14.07.1273/ M.10.03.1857 tarihli bir belgede, Evkâf-ı Hümayun Nezâretine yazılan bir yazı 'da “*Mağnisa Mevlevihanesi şeyhi Seyyid Mustafa Efendinin dergâh-ı mezkûr ta'mirinden dolayı haylüce düyûna giriftar olduğundan dolayı isitintâkı şâmil takdim eylediği müzekkire manzûr-ı vâlâları buyrulmak üzere leffen irsal kılınmış ve kendüsi dahî şâyân-ı âtîfet olmağla icâbının icrâsı husûsuna himmet buyurmaları siyâkında şukka*”¹³ tabirinden anlaşılabacağı üzere Mevlevihane'nin bu tarihte veya hemen bu tarih öncesinde bir bakım geçirdiği ve hayli borç miktarının bulunduğunu görmekteyiz. Bu belgelerden yola çıkarak baktığımızda birinci belgede 1850 senesine ait olan vesikada Mevlevihane'nin tamiri hususunda gerekli ehemmiyetin gösterilmesi istenirken, 1857 tarihli vesikada ise Mevlevihane şeyhinin bu tamir ve bakımdan dolayı hayli borca giriftar olduğu yazılmakla adı geçen belgelerin arasında 7 yıl gibi bir sürenin oluşu gerek bakım ve onarımın gerekse maddi açıdan oluşturduğu maliyet giderlerinin uzun bir süreyi kapsadığını göstermektedir.

Manisa şehrinin zamanla kuzey-doğu istikametinde büyümesi ve Mevlevihane'nin ana yerleşim birimlerine uzaklığı gibi sebeplerden dolayı merkezde ayrı bir Mevlevihane'nin yapılıp bahsimize konu olan Mevlevihane'nin terkedildiğini görmekteyiz.

“1870'ten sonra terkedilen Mevlevihane bakımsızlıktan çok harap vaziyete düşmüş. 1961-62'de Vakıflar Genel müdürlüğü tarafından restorasyona alındığı zaman çatısı ve birçok beden duvarı yıkık ve sonra derece harap bir haldeymiş. 1961-64 yıllarında ve 1971 yıllarındaki restorasyon çalışmalarında yıkılmış olan beden duvarları Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından ihya edilmiş ve üstüne şap yapılmıştır. 1963 çalışmasında sadece orta kubbe ihya edilmiş, diğer tavan kısmı, son cemaat yerinin örtüsü ve direkleri betonarme olarak 1965 çalışmasında tamamlanmıştır. Anıtlar Yüksek Kurulu'nun binayı korunması gereken eserler

¹² B.O.A, HR.MKT. 00037.00077.001.

¹³ B.O.A, MKT.NZD.00216.00075.001.

*kapsamına alıp tescil etmesi üzerine 1982 yılında Filiz Oğuz yönetiminde hazırlanan projeye göre Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restorasyonuna başlanmıştır. Bu onarımda bütün çatı onarılmış, sıva ve badanası yenilenmiştir”.*¹⁴1999-2002 yılında yeniden restore edilerek müze işleviyle kullanılmaya başlamıştır.¹⁵ Günümüzde Manisa Celal Bayar Üniversitesi'ne bağlı olarak, Merkezler Koordinatörlüğü bünyesinde “Manisa ve Yöresi Türk Tarihi ve Kültürünü Uygulama ve Araştırma Merkezi” adı altında işlevini devam ettirmekte olup; müze hizmetinin de verildiği çeşitli aktivite, toplantı vb. faaliyetlere ev sahipliği yapmaktadır.

Sonuç

İnşâ edildiği tarih 1368'ten, İkinci Mevlevihane'ye geçiş tarihi olan 1872 yılına kadar beş asırlık süre içerisinde Manisa Mevlevihanesi diğer Osmanlı coğrafyasındaki Mevlevihaneler içerisinde mümtaz bir konuma sahip olmakla birlikte, tıpkı Manisa şehrinin “*Taht-ı Sâhzadegân*” olmasından mütevellid, devleti yöneten şehzadelerin ilk önce Manisa'da Valilik yapması gibi (2. Mehmet, Kanuni Sultan Süleyman vb.) Mevlevilik ekolü için de önemli bir şehir olagelmıştır. Konya Mevlevihanesi Postnişini vefat ettiğinde veya görevi bıraktığında bu göreve Manisa Mevlevihanesi şeyhleri layık görüldüğü gibi ayrıca Mevlânâ'nın soyundan gelen zâtların burada Postnişinlik yaptığı görülmüştür. (Abdulhalîm, Abdulvahid Çelebiler gibi.). Tarih içinde Manisa için ayrı bir öneme sahip olmakla birlikte ayende ve revendenin tarih boyunca uğradığı, şehrin sosyo-kültürel yaşamına ışık tutan bir zaviye ve ziyaretgâh olagelmıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz hususlar nihayetinde Manisa Mevlevihanesi'nin bakım ve onarım süreçlerinde Devlet kurumlarından gerekli desteği aldığını görmekteyiz. Bunun neticesinde 1664/65, 1681-1693/94 yıllarında gerekli keşiflerden sonra malzemelerin temini ile bakım ve onarımlarının yapıldığını görmekteyiz. Akabinde 1850'li yıllarda vakıf mütevellisinin arzıyla gerekli bakım ve onarımın yapıldığını ve buna bağlı olarak vakfın borçlarının temini konusunda da ilerleyen yıllarda devletçe bir desteğin oluştuğunu arşiv vesikalarından öğrenmekteyiz.

Mevlevihane 1872 ila 1962 seneleri arasında terkedildiğinden atıl vaziyette kalıp harap hale düşse de işlevini yitirdiği yıllarda bile Türkiye Cumhuriyeti'nin gerekli kurumlarınca (Vakıflar Genel Müdürlüğü, Manisa Celal Bayar Üniversitesi) destek sağlanarak işlevsel hale getirilmiştir. Günümüzde Manisa Celal Bayar Üniversitesi bünyesinde halka hizmet veren ve araştırma hizmetlerinin yürütüldüğü bir kurum olarak varlığını sürdürmektedir.

¹⁴ Tanrıkörur, a.g.e, s.337'den; V.G.M.A. No'lu dosya 45.01-/8.

¹⁵ Atalan,,a.g.e, s.1643-1644.

Kaynakça

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

B.O.A, HR.MKT. 00037.00077.001

B.O.A, A.MKT.NZD.00216.00075.001

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

V.G.M.A. No'lu dosya 45.01-/8

Manisa Yazma Eserler Kütüphanesi

Manisa Şer'iyye Sicili 124/63-B.1

Manisa Şer'iyye Sicili 152/43-5

Araştırma Eserler ve Seyâhatnameler

Evliya Çelebi Seyahatnamesi

Emecen, Feridun M, İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası, Kitabevi, İstanbul 2005.

Telci, Cahit, “Manisa Mevlevihanesi Mevlevihane Olarak mı Yapıldı? Kitabesi Üzerinden Yeniden Düşünmek”, *Süfi Araştırmaları*, S. 15,2017, ss. 1-22.

Atalan, Özlem, “Mevlevihanelerin Yeniden İşlevlendirilmesi: Manisa, Galata ve Lefkoşa Mevlevihaneleri Örnekleri” *Turkish Studies-Social Sciences*, Araştırma Makalesi, 15 (3), 2020 s.1643-1644.

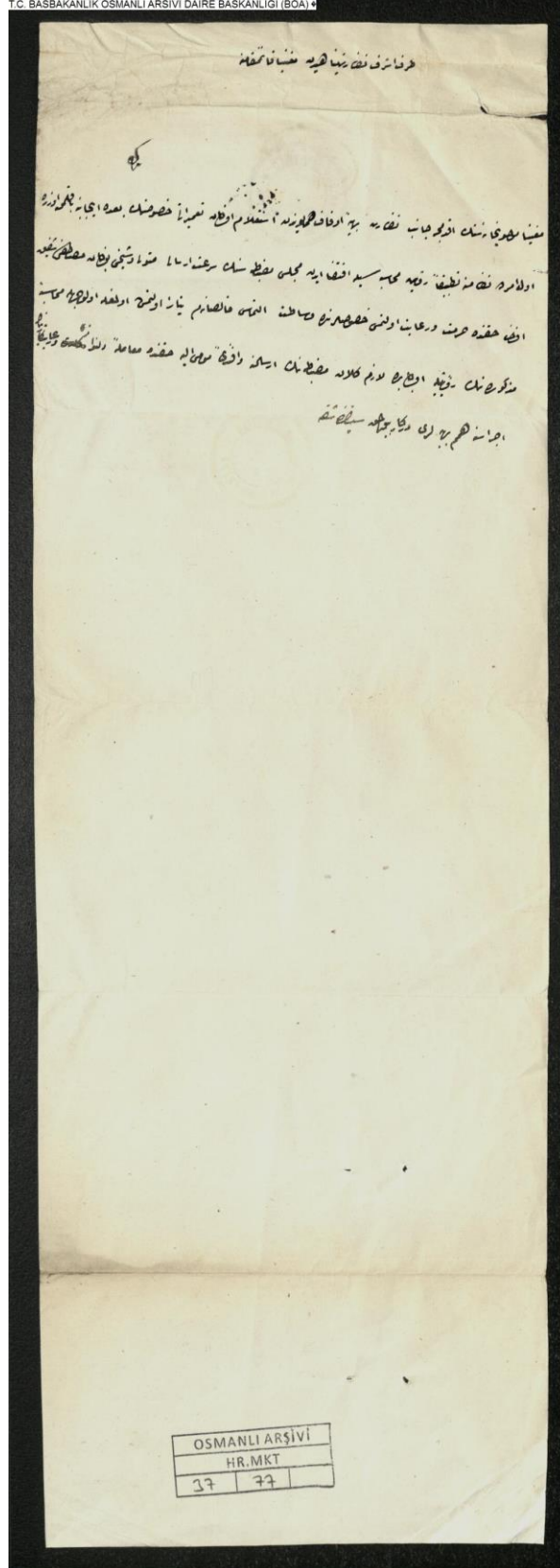
Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı, İstanbul Fetih Cemiyeti, Ş. Barihüda TANRIKORUR, “Manisa Mevlevihane'sinin Restorasyonu: Tenkid ve Teklif” İstanbul 1995.

Gökbuğa, Ferdi, *124 No'lu Manisa Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2008.

Yıldırım, Ayşe, *152 Numaralı Manisa Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2013.

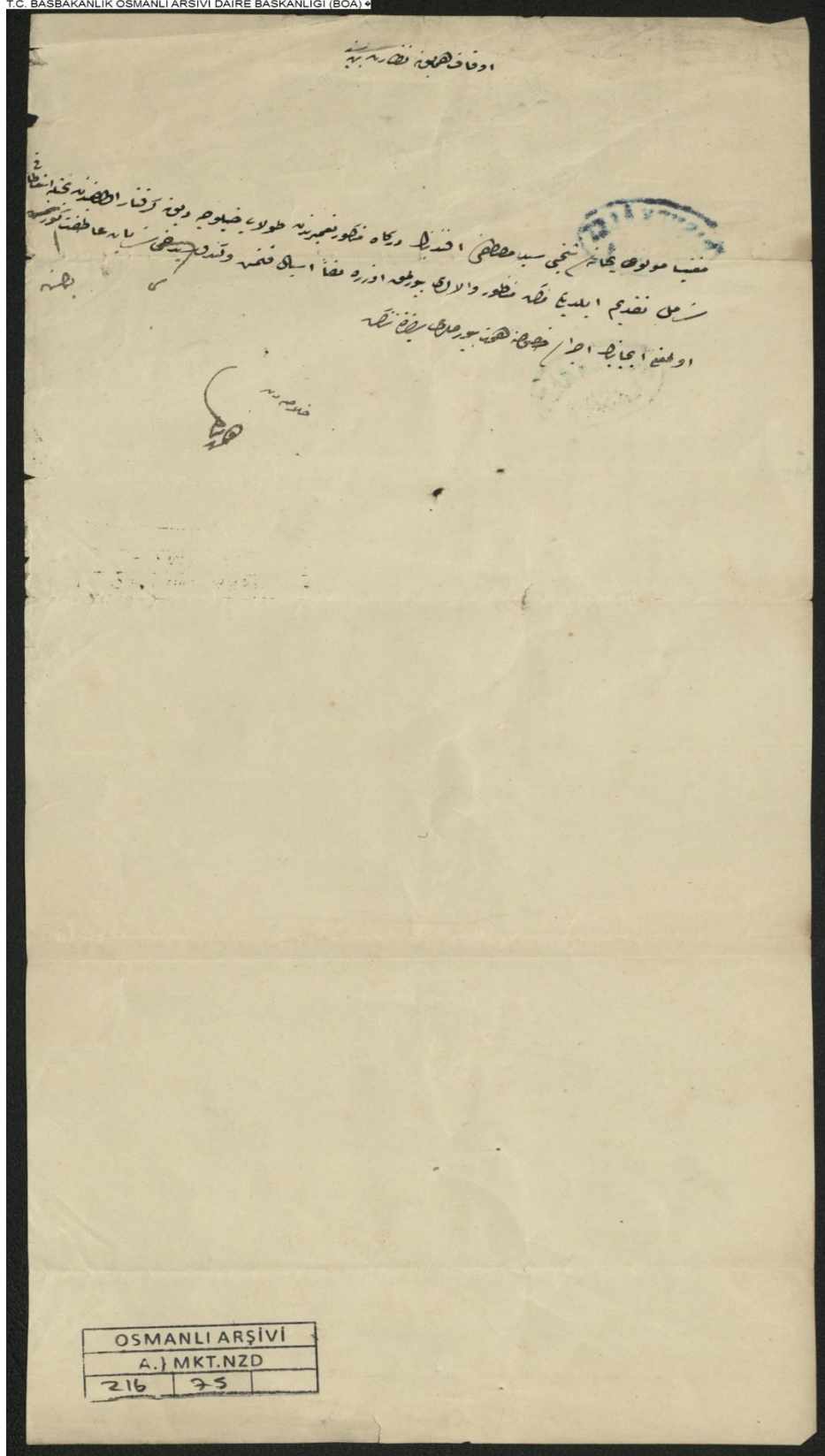
Ek 1: Manisa Şer'iyye Sicili 124/63-B.1 no'lu belge

HR.MKT.00037.00077.001

Ek 2: B.O.A, HR.MKT. 00037.00077.001 no'lu belge

KÖKBİLİG-2024/Aralık

A.}MKT.NZD.00216.00075.001

Ek 3: B.O.A, MKT.NZD.00216.00075.001 No'lu belge

KÖKBİLİG-2024/Aralık